

Antwoord uit het onweer¹

Een verhandeling over het boek Job
door Dr. K.H. Miskotte

[Inhoud

<i>Woord vooraf</i> (bij de eerste druk)	2	
<i>Bij de tweede druk</i>	3	5
Het vragen	6	11
Het boek Job	40	82
Antwoord uit het onweer	102	217
<i>Literatuur</i>	162	]

¹ Verschenen in 1936 bij uitgeverij Holland in Amsterdam en ongewijzigd opgenomen samen met *Het gewone leven* (over het boek Ruth) in deel 10 van het *Verzameld Werk*. Kampen: Kok 1984. Deze tekst is daaruit overgenomen. Spelling en interpunctie zijn aangepast aan de moderne normen. Archaïsmen zijn vermeden en de tekst is waar gewenst sober geannoteerd. De bladzijdenummers tussen |rechte haken| zijn die van de uitgave van 1936. Verwijzingen naar Bijbelplaatsen en kleine correcties tussen [vierkante haken] zijn door de bewerkers toegevoegd. Een rood cijfer tussen vierkante haken in de voetnoten verwijst naar het inventarisnummer in *De bibliotheek van K.H. Miskotte*: Kampen: Kok/Miskotte Stichting 1994. De uitgave van 1936 is de “tweede, zeer vermeerderde druk” van *De Verborgene*. Amsterdam: Holland 1929, en die uitgave was weer een bewerking van een serie van 15 meditaties over het boek Job in het *Gemeenteblaadje Cortgene*, met de titel ‘*Waarom?*’ Over het lijden in de wereld, 5 januari-19 april 1924. De oorspronkelijke teksten zijn te vinden in ...*als een die dient. Volledige uitgave van het ‘Gemeenteblaadje Cortgene’*, 27 oktober 1923-4 april 1925. Baarn: Ten Have 1976. De definitieve tekst is in het Duits vertaald door Heinrich Braunschweiger: *Antwort aus dem Wettersturm – Hiob, der Mensch in der Revolte*. Kamen: Hartmut Spenner 2012. Tekst in blauw komt in de edities van 1929 én 1936 voor, blauwe tekst tussen *deze leestekens• alleen in die van 1929. Tekst(gedeelten) afgesloten met een ° verwijst naar voetnoten met verschillen tussen ‘1929’ en ‘1936’. De ‘oerteksten’ uit 1924 zijn onderstreept, (vooral) in de blauwe tekst, maar ook in de zwarte tekst en in de voetnoten. Miskotte schreef op het eind van zijn leven nog één tekst over Job, nl. in: *De Bijbel* (losbladig, later gebundeld in 7 banden), hoofdredactie J. Bakkenhoven. Amsterdam: De Geïllustreerde Pers 1971-1974. Aflevering 36, 28-8-1971, band 3, 1121-1124. Digitaal op deze website te vinden bij ‘artikelen’. Deze digitale tekst is gemaakt door Willem van der Meiden in 2025. Niels den Hertog maakte de eerste digitale versie van *De Verborgene*. Gerard den Hertog en Lieuwe Mietus hielpen bij enkele voetnoten, Willem Kater hielp bij de correctie en eindredactie. Dank aan hen allen!

***Woord vooraf** bij *De Verborgene* (1929)

In de winter [van] 1923/1924 verscheen in het *Gemeenteblaadje Cortgene* een reeks kleine meditaties over het boek Job. Van verschillende zijden werd de wenselijkheid te kennen gegeven deze reeks zo mogelijk voor een ruimere kring nuttig te maken dan de lezerskring van destijds. Om aan die welgemeende bedoeling te voldoen verschijnt in dit geschrift een bewerking van de bedoelde meditaties.

Zij heeft uiteraard niet de minste wetenschappelijke pretentie, al is met hetgeen de uitlegkunde aangaande dit vaak duistere Bijbelboek te berde heeft gebracht ernstig rekening gehouden.

Welke mening aangaande vragen als naar de oorspronkelijke grondvorm van het boek Job en dergelijke de schrijver aanhangt, wordt, omdat het weinig gewicht heeft en ook weinig ter zake doet, niet afzonderlijk voorgedragen, maar verradt zich duidelijk genoeg in de accenten van het betoog, in de wendingen, die deze praktische Bijbelverklaring neemt.

Overall waar het enigszins mogelijk was heeft hij zich aan de Statenvertaling gehouden.

Dit geschrift wil niets anders zijn dan een poging een enkel antiek of modern mens, wiens lot op dat van Job gelijkt, of wiens hart om het lot van zijn naaste lijdt, de moed te sterken.

De schrijver wilde zo graag voor 'eenvoudigen' en 'ontwikkelden' beiden iets gedaan hebben.

K.H.M. •

Nu er na ruim vijf jaren een herdruk nodig wordt van *De Verborgene*, beseft de schrijver sterk hoezeer juist deze laatste jaren het uitgangspunt van dit geschrift hebben ondergraven, zodat het nog minder dan destijds aansluiting vindt bij de tijdgeest. Daarbij komt dat de vorm hemzelf wat overladen schijnt, zonder dat dit steeds gerechtvaardigd kan worden met een beroep op de pathetiek van het boek Job zelf. Persoonlijk zou hij daarom geneigd zijn van een herdruk af te zien, tenzij het opnieuw en geheel anders werd ontworpen en herschreven. Waar de tijd daartoe hem ontbreekt, is het misschien geoorloofd te denken aan de zegen die toch van deze bladen is uitgegaan, en het opnieuw te wagen met de oude vorm, zij het dan meer of min verrijkt en hopelijk hier en daar verhelderd.

Als er toch veranderingen en aanvullingen zijn aangebracht, geschiedde het onder het gezichtspunt van twee opmerkingen uit de overigens zo gunstige kritiek. Men bleek vrijwel eenstemmig van oordeel dat het: 'ook voor eenvoudigen' een illusie was. Welnu, dan kon in deze tweede druk een plaats vinden al datgene wat eerst ter wille van de algemeen-verstaanbaarheid was weggelaten. Sommigen oordeelden ook dat de schrijver zich te vaak en te nauw aan de Statenvertaling had aangesloten, ook al was een aantal van de meest beslissende plaatsen in de vertaling van prof. Bleeker aangehaald.² Welnu, dit aantal is, waar het pas gaf, uitgebreid. Naar persoonlijk, beperkt inzicht is nu eens aan deze dan weer aan gene van de in de litera |6| tuurlijst genoemde vertalingen de voorkeur gegeven. Er is weer rekening gehouden met de kritische analyses van het boek Job, met name ook met de schifting welke sommige geleerden willen toepassen op de Dialoog, om al het gezegde tot één motief te kunnen herleiden. Wij zijn intussen weinig genegen de 'Redactor', die zo verschillende stukken samenvlocht en tegenstrijdige motieven in elkander schoof, a priori voor een warhoofd of willekeurige compilerator te houden. Het boek, zoals het nu voor ons ligt, wil in de wemeling van zijn lijnen iets geven van grotere rijkdom dan die welke aan de onderdelen oorspronkelijk eigen was. Deze te ontdekken, de éénheid daarvan te vinden, de zin van deze veranderde conceptie te onthullen is de taak van een theologische en praktische uitlegkunde. Er is nu eenmaal geen volstrekt betrouwbare methode om 'achter' de tekst tot een meer oorspronkelijke tekstvorm door te dringen. Maar al ware dit anders, de uitlegger heeft de Schrift en niet fragmenten van de oud-Israëlitische literatuur te vertolken, al blijft het goed en nodig dat hij van die fragmenten weet heeft.

De schrijver ontdekte – toen hij zich betrapte op een glimlach bij het lezen van een titelblad: Joh. Müller *Gott*³ – dat hij om zichzelf moest lachen: *De Verborgene*! En daarom ging het niet meer met de oude titel. Ónmogelijk! De nieuwe titel is ontleend aan het eerste vers van Job 38 en drukt bovendien de bedoeling beter uit.

De bewerking is onder de hand als vanzelf gegroeid, nieuw inzicht in het gewicht van het vroeger voorgedragene, maar ook de noodzaak iets breder op een en ander |7| in te gaan hebben de tekst ten slotte in omvang aanmerkelijk doen toenemen. Ook naar de inhoud is menig accent verschoven, onnodige eenzijdigheden zijn vermeden zonder dat, naar wij hopen, de noodzakelijke werden verslapt.

² Dr. L.H.K. Bleeker (1868-1943) was hoogleraar Oude Testament aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef in de serie *Tekst en Uitleg* een boekje over *Job*. Groningen: Wolters 1926. [5447]

³ Johannes Müller: *Gott*. München: Beck 1922.

Met dit al is vastgehouden aan het éne theologische gezichtspunt, met dien verstande dat ook de stichtelijke gedeelten daarvan strikt afhankelijk blijven. Het schijnt ons, evenals destijds bij de eerste druk, ook nu nog een verkeerde opvatting van 'praktische' uitlegkunde het boek Job in zijn radicale uitingen niet te laten uitspreken, maar het voortdurend in de rede te vallen met gedachten die men voor hoger, zuiverder, troostrijker, christelijker houdt, terwijl ze in waarheid óf alleen maar tammer en vlakker zijn, óf inderdaad 'hoger', maar dan met een hoogheid die alleen waarlijk verstaan kan worden wanneer men Job lang en zonder zijdelingse blikken heeft aangezien en zijn woord tot het bittere einde heeft willen horen. Deze consequentie duidelijker door te voeren vroeg eveneens meer ruimte. En zo is het dan toch nog geworden een "herziene, gewijzigde en zeer vermeerderde" uitgave, die wij hiermee op hoop van zegen uit handen geven.

December 1935, K.H.M.

|8|

“Ik noem het boek Job één der grootste scheppingen ooit geschreven. Een nobel boek, aller mensen boek.... Verheven smart, verheven verzoening, oudste koraalmelodie aan het hart der mensheid als aan een harp ontstreeld, zo zacht, zo groot, als de midzomernacht, als de wereld met al haar zeeën en sterren.”

CARLYLE⁴

“De uitleggers van het Boek Job volgen elkander op; de vertalers van het Boek Job bewijzen elkander hun laatste diensten; hun namen en hun werken worden begraven in de boekerijen, die catacomben der wetenschap. Als hier beneden die namen niet meer bekend zullen zijn dan bij enige geleerden, die ten bate der toekomstige geslachten de fossiele literatuur van onze eeuw zullen onderzoeken, dan zal de verheven gestalte van Job-zelve daar nog altijd voor aller ogen staan en de geheimzinnige tonen zijner stem zullen een weerklank vinden in ieder hart dat door het lijden verbrijzeld is. 't Is vergeefs of men al een boek het verwijt maakt dat het een oplossing geeft die niets oplost en een onverklaarbare uitlegging. Wanneer het Boek gedurende zovele eeuwen gelezen wordt en op zovele zuchten antwoordt, protesteert het oordeel van het menselijk geslacht tegen dat der kritiek en moeten wij wel a priori aannemen, dat dit Boek 'iets zegt'.”

GODET⁵

⁴ Thomas Carlyle: *Over helden, heldendienst en heldengeest in de geschiedenis*. Utrecht: Breijer z.j. (1902), 56. M had in zijn bibliotheek de Engelse editie: *On Heroes, Hero-worship, the Heroic in History*. London: Dent 1910. [3886]

⁵ Tekst van de Zwitserse theoloog Frédéric Louis Godet is niet gevonden.

I

Het is zeker een hachelijke onderneming in het heden aandacht te vragen voor de gestalte van Job. Ons hoofd staat er niet naar en bovendien: in de werkelijkheid ontmoeten wij zulk een mens tegenwoordig nauwelijks een enkele maal. Velen zijn sterk voor het heroïsche en nooit was het gemakkelijker een held te zijn. Want zonder vragen, zonder gewéten, is het heldendom zo goedkoop als de uitleving van een instinct, zo banaal als het aanvaarden van een bezwaarlijk maar avontuurlijk karwei. Doodgepreekt van alle kanten willen velen nu zonder woorden, zonder rekenschap, desnoods zonder zin, met verbeterd dommekracht naar één kant daden doen. Hoe oneindig vreemd is hun daarom deze Job. Dat juist hij in waarheid een held is (en waarachtig geen wóórdenheld), komt in hun brein niet op.

Dit is een tijd waarin de moed tot vragen sterft. Niet alleen de massa, maar ook de gemeente meent dat het beste van dit ons leven de rust, de wel voorlopige maar toch voldoende rust is. Wellicht was er nooit een tijd waarin zulke scherpe vragen, waarbij leven en dood en de zin van beide op het spel staan, tot hart en verstand van ons, weerlozen, werden gericht. Maar er was misschien ook nooit een tijd waarin de harten zelf zo weinig vroegen en zich weerbaar stelden. De grote vermoeienis die in onze ziel en onze leden hangt maakt ons zelfs prikkelbaar jegens ieder die ons door zijn woord en | 12 | leven dringt zélf te vragen en ons niet alleen te laten ondervragen. Wij dragen de bitterste herinnering in ons bloed aan al het vergeefse zinnen en peinzen van onze vóórvaderen. Het zijn altijd dezelfde vragen en “een dwaas alleen wacht op antwoord”.⁶ De levensnoodzakelijke antwoorden zijn trouwens sinds lang gevonden en toegeëigend en geregistreerd bij de positieve waarden van het geestesleven. Maar er is achter deze rust, die zich als zakelijk voordoet (en die toch inderdaad zo burgerlijk is, een vlucht, een kruipen bij de haard, terwijl het dak en de deurpost trillen onder de storm) – er is achter deze rust een geheim. Dit vegeteren is zelden écht – goddank! – en dit heldendom is meestal maar een opzichtige gevel, waarachter dat alles wat de mensen boven het hoofd is gegroeid onverwerkt ligt opgestapeld. En het is of het zich al te samen accumuleert tot een heimelijke hoogspanning.

Daarom blijft er een vraag die gedurig° oprijst van rondom de aarde, dé° vraag die haar dringende° klagende toon doet opruisen tot de hemel, als het ruisen van de rusteloze,° eeuwig-ruisende zee, en ook als wijzelf het niet horen gaat dat ruisen voort: wáárom en waaróm? Door al onze verzekerdheid en dodigheid heen blijft, niet als wetenschapsvraag, maar als bestaansvraag dat onnozele en geweldige vragen, zo midden uit de eigen tijd en toch zo oud, zo oud als al het onbegrepene dat rondom ons troont, zo oud als de drift om te begrijpen, zo oud als het bestel en het gebod dat achter het gebeuren staat. Inderdaad,° zo oud als het mensengeslacht zelf: een levensvraag, herhaald van geslacht tot geslacht, gelijk het geruis van de zee zich herhaalt van | 13 | golfslag tot golfslag”⁷, die meermalen uitbrak als

⁶ “Und ein Narr wartet auf Antwort”. Laatste regel van het gedicht ‘Fragen’ (lied VII uit de afdeling ‘Die Nordsee’ II) van Heinrich Heine in het *Buch der Lieder*. Hamburg: Hoffmann & Campe 1827, 384.

° blijft een vraag die 1924: Er is een vraag die

° gedurig. Een

° voortdurende

° grote, wijde

° Een vraag

⁷ Bart de Ligt uit het begin van het artikel ‘De almachtige heeft mij beroerd’, in: *Nieuwe Banen*, jg. 6, 1913, 10.

in witte, wilde° storm van steile° vertwijfeling, om daarna dan wel voor een wyl te verstillen,
vanwege de wanhoop aan elk antwoord of ook° omdat de mensen berusten in een
vermeend antwoord. Doch voor een korte stonde slechts treedt zulke verstilling in, gelijk
slechts voor een tijd° het ruisen⁸ van de mateloos-woelende zee stiller wordt, om dan weer
met majesteit aan te zwellen.

Tot eindelijk – andere en toch wezensgelijke mogelijkheid – de mens het niet langer waagt te staan tegenóver de feiten, vragend, zich bezinnend, maar er zich hals over kop in neerstort om één te worden met het razende gebeuren, het wilde Lot. Dat is het extatische heidendom dat in onze tijd hier en daar met zelfbewuste kracht doorbreekt. Dit schijnt als levensgevoel zeer algemeen, maar in volle levensernst komt ook dit zeer zelden voor. Het schijnt heroïsch, in waarheid is het een andere meer luidruchtige vorm van het vraagloos voortvegeteren. En zelfs dit blijkt meest gesimuleerd.

Verstaan wij iets van onze tijd, dan staat het veeleer zo dat de mens-van-nu rondgaat met een ‘ingeklemd leed’, dat meest de weemoedige en bij sommigen ook wel de heroïsche vórm aanneemt van een *overgave* aan het Lot. Een stille versterving doortrekt de harten – en wat zouden wij, gegeven het naakte heden, ook anders kunnen hebben? En toch leeft onder allerhande masker en houding ongetwijfeld de oude, eeuwige aandrift. Het is alsof ons onbewuste wel weet, dat wij, zolang wij vragen, léven zullen, al waren wij ook gestorven. [Joh. 11: 25]

Wanneer wij de gegeven wereld en het feitelijke gebeuren |14| voor de eerste eigenlijke en beslissende openbaring van de Godheid houden en daarmee érnst maken is er voor onze gekwelde geest geen léven dan in en door het vragen. Of vegeteren óf vragen. Zolang geen bijzondere openbaring geschiedt en wij verwezen worden naar de algemene ervaring is dit het dilemma, maar het gaat vaak zo vreemd buiten ons óm. En° vooral in deze ebtijd van de reactie, waarin wij, nadat de korte vloedgolf van hoge verwachtingen die vlak na de oorlog opkwam zo snel en triest verlopen is, feitelijk állen leven, schijnt slechts bij momenten dat eeuwenoude geruis te worden vernomen met een beven alsof het in ons spóókt, alsof de gang van doodgewaande zielengolven in ons weerkeert met een onverwacht keren van het getij – en wij vragen, maar niet wij, het vraagt in ons.

Zie, in enkelen wordt het bewust en het wordt hun een obsessie. In hun bewustheid vertegenwoordigen zij wat in vele ongetelden leeft. Die enkelen, Jobs zonen, hebben het zwaar, nog anders dan door de economische crisis, hoewel het ook heel vaak samenhangt. Verscholen tussen de scharen gaan zij met hun onschijnbaar⁹ bestaan en beleven in onze plaats hoe het mensenleven ligt. En hun uitgesproken of verzwegen klacht doordringt stilaan de joelende sferen van het massale leven.

Telkenmale klinkt het weer op, zwelt het weer aan, luider, wilder, wanhopiger, totdat het de tijdelijke° zonneshijn en de kleine vermaken verbleken doet en de ganse hemel inneemt° als een almachtige, donkere wolk, die zijn schaduw legt over het¹⁰ menselijke bedrijf en over

° woeste

° razende

° ’t zij vanwege hopeloosheid op enig antwoord, ’t zij

° wijle

⁸ 1924 invoeging, het zilte ruisen

° En dit alles zo vreemd buiten ons om; en

⁹ Germanisme (*unscheinbar*): nietig, te verwaarlozen.

° dagelijkse

° innam

¹⁰ 1924: elk

elke zekerheid, ook over de moderne zekerheden[°]. | 15 |

En dit is wellicht onze laatste mogelijkheid, onze moderne wijze van ‘religieus’ zijn, nader bepaald: onze wijze van ‘gelovig’ te zijn. Het is zeer arm en bovendien slechts in verenkelde eenzame levens bewust werkzaam, maar het is niettemin echt, ja soms zelfs: écht uit de wortel van Israël. Want er zijn eigenlijk maar twee vormen van religie: die het bestáánde-als-zodanig vereert én die tegen het bestaande-als-zodánig protesteert, het heidendom en het profetisme. Het eerste zou in deze tijd bijna alles zijn, het tweede haast niets, ware het niet dat tallozen wel in het éne leven, maar door het andere worden aangedaan. In hun onbewuste wezen twisten zij met God en slingeren nu en dan hun vragen naar de hemel. En menen – helaas! – dat dáárin hun goddeloosheid ligt, hun droeve en dappere goddeloosheid. En weten niet dat zij gebonden zijn, gefascineerd, in ‘*Liebeshasz*’ bevangen. Want wie vraagt “waarom?” gelooft ten minste nog in ‘God’. Het adres waaraan men zijn vraag richt is steeds het oude adres. Wie werkelijk atheïst is vraagt niet meer, maar wie heeft het zover gebracht en is zover... van huis? Ach, in ons allen vraagt en schreit het ‘hart’, dat dwaze wezen, zelf een soort *survival*, een atavisme dat ons welhaast ontoerekenbaar maakt. Het hart zelf is in onze late tijden als een neurose, als een complex dat het zakelijke leven verstoort. Maar het klopt dóór en ruist verder, omgaand en weerkerend in zijn ommezingen. Dát het zo is ontdekken we door die enkele zonen van Job, in wie de moed om te vragen nog niet gestorven is. Wij hebben hier te doen met een geheel ander soort vragen dan het wijsgerige, het betreft niet het ‘wonder van | 16 | het niet niet-zijn’ en de daaruit volgende twijfel of in een wereld waarvan wij de noodzakelijke grond niet kunnen inzien zekere kennis mogelijk zal zijn. Het gaat hier noch over de huiveringwekkende, maar ten slotte blijde verbazing over de aanwezigheid van een zelfs in zijn kleinste delen onuitputtelijke werkelijkheid, voor ons uitgebreid in het verband van ruimte en tijd, noch ook over de kritiek van de begrippen die wij als van nature hanteren en waarvan de klaarblijkelijke willekeur ons intellect tot wanhoop drijven kan. Het is alles naïever en onmiddellijker, maar ook ernstiger, ook dáárom omdat het hier bedoelde vragen blijft gelden, hoe de wijsgerige antwoorden (aangaande de methoden van onze wetenschappelijke kennis of zelfs aangaande het ‘wezen’ van de werkelijkheid) ook uitvallen. We kunnen alleen dit zeggen: dat primitieve vragen vooronderstelt een zekere orde en goedheid in het buitenmenselijke leven, tegen welke achtergrond wat de méns op zijn bijzondere weg overkomt en wat op zijn geschiedenis zijn stempel drukt als een raadsel en telkens als een níeuw raadsel afsteekt. Dit primitieve vragen is eigenlijk (maar voorlopig zijn wij aan dit heilige inzicht nog lang niet toe) niets anders dan het steeds hernieuwde gebed om te mogen verstaan, om in het geloof te mogen verstaan (wat voor de rede het alleronmogelijkste is) dat God... goéd is.

Luisteren wij daarom met eerbied naar het vragen dat rondom ons opgaat uit de ver weg verscholen harten. Want, nietwaar, ze worden niet meer ‘gesteld’, deze vra | 17 | gen, en toch kunnen wij ze horen. Merkwaardig geval, haast occult te noemen! Het is ons, als we eenmaal opmerkzaam werden, alsof we met een klein, draagbaar radioapparaat rondgaan en waar we het ook aanzetten, bij een gesprek in de trein of in de wachtkamer bij de dokter, we vangen altijd dezelfde vragende, klagende muziek op. Het is in de woorden niet, het is in de gezichten en gebaren niet of zelden, maar het is daarachter. De ether ruist óp, door de stemmen die erin te scheep gaan, tot een zinderende zee van klachten.[°]

[°] elke moderne zekerheid

[°] “Waarom? Waarom?”

Waarom zoveel pijnen, waarvan de namen ons doen schrikken? Waarom zoveel namelóze pijnen, leed waarvoor geen naam is, maar dat daarom niet minder de ziel nameloos grieft en de levenskracht opteert? Eeuwige eer en dankbaarheid aan hem die ons afdoende helpt om in dit alles een zin te lezen. Want wat kan een mens niet dulden, als hij maar goed weet waarvóór!

O! dit is zulk een *vaag* vragen, té *vaag* om ernstig genomen te worden, te vaag dan dat een denker, een dogmaticus er ernstig op zou kunnen ingaan – en toch zwijgt het niet, want ónder ons laffe halfdode hart woont het levende verlangen. Waarom zoveel gezwoeg, dat alleen armoe baart? En wáárom die ellendige dood, de langzame marteling waarvoor wij ijzen? Zijn het de bóósdoeners, die niet mogen heengaan voor ze, vlok voor vlok, hun eigen longen hebben uitgespuwd? Gaan de schurken als wrakken op de brancard? Worden de chronische patiënten, die een heel leven lang in hun kamer moeten hokken, gelouterd tot een soort heiligen? Dat zijn ‘zinloze’ vragen! Maar als het hárt begint ergens, |18| waar ook, te vragen, weet het van geen ophouden en “loopt als een stroom God áán”.¹¹

Wij voelen wel hoe onnozel en hoe eigenwijs zulk vragen is, tegenover de overmacht, de koude majesteit van de eeuwige feiten. Het schijnt daarom[°] met alle *zelfrespect* in strijd zo te vragen en te klagen voor dovemansoren, te bedelen om de onmogelijke aalmoes van een streepje licht, in plaats van fier en gelaten in het ons toegewezen, glanzende donker te berusten, de nap van onze ellendigheid op te houden in den blinde en eindeloos voort. En toch, het persoonlijk-bovenpersoonlijke geruis van die zee van vage vragen gaat voort, al lachen wij onszelf uit. En hoe graag, hoe uitgelaten, hoe bevrijd doen wij dat, láchen om onszelf! juist als wij, tijdelijk, bij uitzondering, ons hebben laten verleiden ons met heel deze ouderwetse zelfkwellig, deze steriele zemelarij in te laten. Wij wisten het immers allang dat het niets uithaalt.

Maar dan, dan gebeurt er weer eens iets bij ons thuis of vlak bij ons in de buurt, en ziedaar, we zijn weer zwak en onzakelijk en wij ‘zeuren’ weer, of staan, in strijd met onze moderne houding, gebogen met ons hart over het vergeefse klagen van andere harten.

We kunnen er zeker van zijn dat vele ‘koele’ mensen zo zijn gelijk ze zijn, omdat ze anders breken zouden. Velen ook leven ogenschijnlijk oppervlakkig, vanwege hun diepgang. Enkelen worden zelfs in cerebrale betogen gedreven, juist omdat zij van de jeugd aan in ál te wijde eenvoud hebben opengestaan voor heel het leven en dit onmogelijk kunnen volhouden. O God, waarom sloeg u de bliksem in onze schuren, |19| waar heel onze leeftocht lag opgetast, de vrucht van ons dure zweet en de vaste grond van onze veiligheid? Waarom hebt gij onze have, ons bestaan en ons speelgoed[°] verbrand? Waarom deed ge met ons huis al ons betrouwen in vlammen opgaan? O, Duistere, wat wint ge ermee?

*“O God, waarom verschroeit gij de landen door het barnen van die meedogenloze hitte, die de akkers verdort, de weiden verdroogt, zodat wij reeds voor onze dieren geen voedsel meer vinden; niet weten, hoe ze te drenken; zodat we vrezen, vrezen moeten voor ons eigen afgemat, hijgend bestaan?”

“O God, waarom zendt Gij regenvlaag op regenvlaag, zodat het veldgewas verrot op de doorweekte bodem; de rivieren buiten hare oevers treden, breed, geweldig, en breken de dijken, en overstromen al onze akkers, al de arbeid onzer handen; en al het dierbare, het óverdierbare meesleuren zullen in de dood?”

¹¹ Naar Psalm 34 couplet 3 (1773).

[°] Is het daarom niet

[°] ons vee, onze trots en onze rijkdom

Maar is het niet klaar dat zulk vragen in het wilde, zulk meten met de mensenmaat van goed en kwaad, op de duur *krankzinnigheid* wordt? O, wij zouden de oren willen stoppen voor dat geruis dat in ons is, maar niet van ons uitgaat en dat wij daarom ook niet kunnen stillen! We hadden allang onze grenzen moeten leren, het leed als deel van onze existentie moeten aanvaarden. We konden het eindelijk wel weten dat dit vage klagen, zodra het zich verbijzondert en een bepaald concreet stuk ellende bedoelt te doodverven als onzin, als dat wat niet zijn moest zo klein wordt, zo pueriel. •

Waarom, als wij uw Wezen toch niet kunnen verrijken, maakt ge óns armer en armer in geloof en hoop en liefde? En wie meent dat dit al te boerse, aardsgezinde vragen zijn, die bedenke dat de schuldloze mislukking van een kunstenaarsleven en de zelfvertering van de mens in een rechtvaardig streven tot een vragen aanleiding geeft dat even zinloos moet heten. Allard Pierson had wel gelijk, toen hij de onhoudbaarheid betoogde van de stelling dat men niet om een lichamelijke genezing, maar wel om een rein hart zou kunnen bidden. Iets dergelijks geldt hier: als het boerse vragen naar een zin geen zin heeft, dan ook het andere 'geestelijke' niet.

Maar luister – hoort ge wel hoe 'gelovig' zulk vragen is, hoe het aan 'God' *appelleert* met een vanzelfsprekende uitgang van het hart? Kinderlijk gelovig, roerend gelovig met die toon van verwijt die uit teleurgestelde liefde voortkomt. En waar mensen die ons dierbaar zijn lijden en wij staan erbij met ons machteloze medelijden, daar rekenen wij in ons hart állen met een hoger Medelijden, dat tegelijk de hoogste Macht zal hebben. En menigeen die niet meer bidden kon of die een kalm 'gebedsleven' leidde is toen meegevoerd in een hartstocht van smeken, in een storm van roepen. Tot een vreemde, vernietigende ontuchtering ons overviel, als voor een lachspiegel.

Als we pathetisch worden, kijkt ons verstand heel strak [20] of met die vlijmende glimlach die onze kinderjaren en ons kinderverdriet reeds heeft doorsneden met zijn dodelijke flitsen. We vluchten uit zelfbehoud uit de omkring van de zeis van deze schrikbarende vuurtorens, die alle echte levende duisternis wégmaait, in wiens licht we ontdekken dat we eigenlijk... zo raar hebben gedaan.

Hoe aangrijpend was het ons in het verslag van de begrafenis van de rampzalig omgekomen jonge koningin Astrid¹² de Vlaamse verslaggever te horen zeggen: al deze honderdduizenden die langs de weg geschaard staan zijn vervuld van slechts één vraag: "Waarom? Waarom juist zij? En het feit dat wij geen antwoord zullen krijgen op die vraag is voor ons geen reden die na te laten, want het is zo wreed, het is zo onverdiend".

Is het dan slecht en ondeugend, zo denkt ons kinderhart, bij de Enige die het weten kan aan te kloppen? Is het dan ten slotte niet (daar komt het grote woord!)... ménselijk dat de mensen vragen en klagen? 'Als er wat is', dan hoeft je niet alles te smoren. En zo kunnen wij het tegenwoordig beleven dat plotseling de onverschillige en de goddeloze te voorschijn schiet en zich ontpopt als een verbitterde, een kinderlijk-verbitterde gelovige, die zonder reserve heel zijn innerlijk hebben en houden op tafel werpt, zich voor niets en niemand geneert en uitpakt, nee-maar, heerlijk! Zó dat de oude storm, die ogenschijnlijk reeds lang bezworen was, over de indolente wereld vaart en de duisternis wordt groot en wijd. De kunstlichten van het sarcasme en van de resignatie, van de grote-mensenlach en van de heel erg grote-mensenachtige heldhaftigheid doven uit. Dan komt er wat lós! [21]

¹² Prinses Astrid van Zweden was de echtgenote van de Belgische koning Leopold III en kwam in 1935 op 29-jarige leeftijd om bij een auto-ongeluk in Zwitserland.

Geweldig! Job staat in ons midden. En het verouderde vragen, en het protest! en de ongelijke strijd mét God en tégen God, en de levende adem van de duisternis.

Maar is het niet klaar dat zulk vragen in het wilde, zulk meten met de mensenmaat van goed en kwaad, op den duur *krankzinnigheid* wordt? O! wij zouden de oren willen stoppen voor dat geruis dat in ons is, maar niet uit onze bewuste geest opkomt[°] en dat wij daarom ook niet kunnen stillen. Het is niet alleen vaag, niet alleen zonder zelfrespect, maar bepaald abnormaal. “Stellt die Welt eine alte Frage: trai-dai-tra-di-ri-di-rom! Ist die Antwort: trai-dai-tra-di-railom, ai! ai! Und wenn man will, kann man auch sagen: trai-dum! Bleibt doch wieder die alte Frage: trai-dai-di-ri-di-rom!”¹³

We hadden allang onze grenzen moeten leren, het leed als deel van onze existentie moeten aanvaarden. We konden het eindelijk wel weten dat dit vage klagen, zodra het zich verbijzondert en een bepaald concreet stuk ellende bedoelt te doodverven als on-zin, als dat wat niet zijn moest, zo klein wordt, zo pueriel. We kunnen toch geen kinderen blijven en moeten eindelijk aan een goede slaap ons gewennen en aan een wereldbeschouwing.

Dán maar kinderachtig, zegt iets in ons – en opnieuw golft dat eindeloze vragen aan met de heftigheid en met de onvruchtbaarheid van de zee. Of ook, als wij een heel ander besluit nemen met ons verstand, komt telkens uit de diepten van ons wezen dat vragen óp, zelfs zó dat wij ons over onszelf verbazen. Wij zouden immers niet meer in God geloven – tegen wie hébben wij het dan? Of, wij zouden nu in het vervolg ons rustig houden |22| aan de leer van de voorzienigheid – waarom prijzen wij dan onze God niet? Wij zijn werkelijk abnormaal.

“O God, waarom geselt Gij de volkeren met pestilentiën. En er is geen onderscheid, van jong of oud, van heiden of christen, van bandiet of verpleegster, van wapenfabrikant of zendeling, van slet of heilige.”[°] Wat wonder dat het rondraast als tromgeroffel: ‘waaróm, waaróm?’”¹⁴ “Wie de moed heeft een leprozerij te bezoeken, komt er wezens tegen aan wie nauwelijks meer menselijke vormen te bekennen zijn; gedrochten met grote komkommerachtige neuzen, uitpuilende ogen, dikke tot hun schouders afhangende oren, soms gezwollen tot volle zwarte druiventrossen. Velen strompelend op kromgetrokken benen of zich met massale olifantspoten voortslepend, anderen welke gebaren met weggeteerde handstompjes en die klanken uitstoten uit wang-dikke, binnenstebuiten gekeerde lippen.”

Bij de schijnbaar bevoorrechten, die aan de ‘droge’ vorm van melaatsheid lijden, voltrekt zich dezelfde vernietiging inwendig. Zij zijn een even groot gevaar voor de samenleving en worden gedwongen “tientallen van jaren te leven tussen de zich ontbindende kadavers van de anderen, want hun ziekte heeft een traag, maar onverbiddeijk verloop”.¹⁵ Rouw kent

[°] niet van ons uitgaat

¹³ Oorspronkelijk Jiddisch lied, gebracht door het Russische gezelschap *Der blaue Vogel*, tevens de naam van een Russisch kleinkunsttheater in Berlijn en Praag (1921-1938).

[°] zodat de zuigeling sterft aan de borst van wie haar baart en de man ontwaakt in de morgenstond, en hij vindt zijn vrouw, roerloos, koud, dood?

¹⁴ Herkomst citaat onbekend. Van deze en andere op deze beginpagina's tussen aanhalingstekens geciteerde wanhopige vragen schrijft Miskotte aan het eind van de literatuurlijst in editie 1929: “PS. De klachten, op pp. 2-8 tussen aanhalingstekens geplaatst, werden destijds [in de Kortgeense tijd – wm] ontleend aan een uitnemend stichtelijk stuk, mij door een gemeentelid ter lezing gegeven in een blad waarvan de naam mij nu ontgaan is.”

¹⁵ Citaten uit Albert Helman: *Het Euvel Gods*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar 1932, 75. [2260]

men daar niet, “de dood is een vriend, de enige vriend die de vijandin ziekte verslaat. Dagelijks sterven er mensen, de handstompjes wuiven, de vlaglippen zingen, olifantsbenen dragen de baar... bijna zou er gejuich kunnen zijn”.¹⁶

[Wat wonder dat er een gehijg is en een gillen in de stille straten: “Waarom, o Eeuwige, behandelt ge ons als niets | 23 | nutters, waarom delgt Ge ons uit als ratten? Waarom worden wij doodgedrukt als motten en Gij bekommert U daarom niet in het minst op uw zalige troon”.](#)¹⁷

Zo sentimenteel en pathetisch spreekt de moderne mens niet meer – toch vangen wij een laatste zucht op van neergewrongen, verweesde, richtingloze klachten.

“De motorrijder, die zich reed in stukken,
de machinist door twee lokomotieven
vermorzeld terwijl hij even stond te dutten.

De metselaar die van de ladder stortte,
wiens hoofd werd op de keien tot een omelet,
en de arbeider in een masjien getrokken,
die, vóórdat men één wiel had stopgezet
als nameloos gehakt alweer was uitgeworpen.

De kleine meisjes, die door de ijslaag schoten,
wier doodskreet tot een sliertje stoom bevroos,
en naar wier lijkjes niemand heeft gedoken;
het kind uit de achterbuurt dat achteloos
met kokend water, telkens weer, wordt overgoten.”¹⁸

Dat klinkt cynisch, zeggen de mensen, die hun goede slaap niet willen laten bederven. Maar wie is eigenlijk cynisch? De dichter of (laat ons, met een list van de taal, zeggen) ... het ‘Leven’? Is een gedicht als dit niet zelf een laatste vraag, een noodkreet, die tot een sliertje koude woorden bevroor? | 24 |

Al meten wij de schokkende ernst van fysieke pijn, natuurlijke ellende en rampspoedig ongeval nog zo breed uit, van hoe gans andere orde is het zédelijke leed van de samenleving! De chaos is onze vijand van beneden, en de orde wordt onze tiran van boven. Eerlijk duurt niet lang. De leugen is zo snel dat de waarheid de poging haar te achterhalen allang schijnt te hebben opgegeven.

[Waarom worden de zachte mensen steeds zeldzamer en voeren de bruten steeds meer de vreselijke boventoon? Waarom sterven de kinderen, martelaren van de beestelijke geldjacht, offeranden aan de Moloch van deze eeuw? En de zon wordt niét veranderd in duisternis?](#) [Joël 2: 31, Hand. 2: 20] Het wordt alles beschenen, bijgelicht, overlicht,

¹⁶ *Idem*, 81.

¹⁷ Zie voetnoot 14.

¹⁸ Uit het gedicht ‘Gebed bij de harde dood’ van E. de Perron. Oorspronkelijk in *De Gids* jg. 92 (1928), 320vv. In: *Verzameld Werk* deel 1. Amsterdam: Van Oorschot 1955, 71.

zodat het de schijn krijgt van het onvermijdelijke – en dit zijn nog maar de beginselen van de weeën en nóg is het einde niet.

Goethe heeft goed praten: “Übers Niederträchtige Niemand sich beklage, Denn es ist das Mächtige, Was man dir auch sage”.¹⁹ Het redegevende: “denn” wil er bij ons niet in. Nee, “dat némen we niet”. *Omdat* het machtig is, zouden we ons niet mogen beklagen, zou het althans onverstandig zijn ons te beklagen. Maar áls er wat ‘is’, als er een God is, komt Zijn macht, al is het slechts de macht van Zijn toelatende wil, ook in deze vuige, ongure macht tot ons. En spreekt ons áán.

O God! Wij móeten over u spreken en ons spreken wordt *lásteren*. Gij zijt het die ons uit de schoot van het Niet hebt voortgebracht, om ons te pijnigen. Gij hebt het leven zó gevormd met uw ontzettende vingers, dat wij de hel ons zo heel goed kunnen voorstellen, terwijl de hemel bleek, in het luchtledige van een eindeloze verte |25| hangt, als een grensbegrip, als het omgekeerde van al het ons bekende. Ja voor kinderen, voor het kind in ons is hier de hel voorgoed begonnen. De samenleving! Hemelse goedheid! De oorlog van allen tegen allen, “waar mens de mens wolf is en volk het volk vee”.²⁰ De arme mensen, hoog en laag, geschovenen en geschondenen. Ledepoppen aan de draad van de economische wetmatigheid. God ziet het aan, hoe ze elkaar bijten en opeten. En ten slotte, kúnnen de mensen ánders? Dat is de vráág! Een Spaanse schrijver van de jongste tijd, Fernandez Flórez, vertelt in *De zeven pijlers* een huiveringwekkende fabel.²¹ Een vroom kluizenaar, voor wie zelfs de Satan respect heeft gekregen, mag voor de Vorst van deze wereld een wens uitspreken. Hij begeert dat de zeven hoofdzonden mogen worden weggevaagd van de aarde. De Satan aanvaardt en voert het uit. De oorlog, die op uitbreken stond, gaat niet door, duizenden worden werkeloos, met de begeerlijkheid verdwijnt de weelde en daarmee een heel stuk welvaart, met de hoogmoed versterft de concurrentie en de energie. De wereld verarmt, de schoonheid verwelkt, een onbeschrijfelijk gevoel van leegte motregent in de zielen. Ten slotte komt de wereldhongersnood. En een massabetoging trekt op naar de Zwarte Rots met een petitionnement aan Satan: de mensheid te redden door de zeven hoofdzonden in ere te herstellen. Zelfs de brave kluizenaar, met zoveel leed begaan, sluit zich aan bij de actie tot amnestie voor de zonden, die ook hem gebleken zijn de zeven pijlers waarop het mogelijke Rijk, de betrekkelijke welstand en welvaart van de maatschappij klaarblijkelijk rust. Dank zij u, milde Satan! |26|

Halt! Wat een grote woorden! Tot welke uitwassen wordt uw menselijke taal verleid en zó ontwijfd dat er van de eenvoud en stille grootheid van het wijze mensenwoord niets overblijft, als dit fatale zeegeruis erin doordringt. Wée kan het ons worden van onszelf en wij kunnen soms hunkeren een strak, *stoïsch* gelaat te zien, verheven in zijn onaandoenlijkheid voor álle de dingen van buiten.

¹⁹ Uit het gedicht ‘Wanderers Gemüthsrufe’ van J.W. von Goethe. In: *West-östlicher Divan*. Stuttgart: Cotta 1819, 94. [1192]

²⁰ Uit ‘Het lied van den arbeid’ van René de Clercq. In: *Groot Nederland* jg. 5. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1907, 177. Ook met de titel ‘Mensch zijn’ in: *Gedichten*. Amsterdam: Van Looy ²1911, 232. [2681]

²¹ Wenceslao Fernández Flórez: *De zeven pijlers*. Amsterdam: Wereldbibliotheek 1935. Oorspronkelijk: *Las siete columnas* (1926).

De antieken hebben nog de boven klacht en troost verheven zakelijkheid van de natuur. Servius Sulpicius Rufus²² troost in een beroemd geworden brief Cicero, als diens afgodisch geliefde dochter in het kraambed gestorven is, met een beschrijving van de kusten waarlangs hij kortgeleden is gezeild: “Megara lag voor mij, Aegina achter, de Piraeus aan de rechter-, Korinthe aan de linkerhand. Dat waren eenmaal alle heerlijk bloeiende steden... Bij deze aanblik zei ik tot mijzelf: hoe wagen wij, mensengebroedsel, te klagen over de dood van een van ons, ... als wij met één blik de lijken van zovele machtige steden rondom ons zien liggen”. Het mausoleum maakt zakelijk.

O! zulk een mens, met de wetende lippen die zwijgen, zou ons een verademing zijn in dit mateloze, Joodse twisten met het bestaande, dit smachten naar het onmogelijke, dit onzinnige en onmachtige vragen.

Of hadden we maar iets van het oosterse levensgevoel, zoals het door de zingende ziel van de gamelan vertolkt wordt. “De gamelan is een wezen (...) dat aan mensen een leven heeft geschonken anders dan hun eigen bestaan. Armen zijn rijk als koningen, zolang ze hem vernemen, en de nacht heeft geen sterren nodig om heerlijk te zijn, wanneer zijn klare klanken verschieten over het veld.”²³ |27|

Maar hoe anders is de klank van de joodse *sjofar* als het klokkenspel van de Indische gamelan, hoe volkomen anders ook het orgel en het koraal. Wij vluchten niet in het tijdloze, de diepe gong van het *diesseitig*-eeuwige leven trilt nooit tot ons binnenste wezen door. O, de afgunst die de joods-christelijke zoeker overvallen kan: zo te zijn als het onverstoorbare oosten, zo, boven alle vragen uit, tot die hoogste stand te geraken die de Javaanse dans uitdrukt, de dans waarin het lijf beweegt als zonder zwaarte, het lijn geworden lichaam dat rilt en wuift, en bevrijd zweeft, wenkend en wijkend, met gratie van golvend gebaar en ritme van zacht-triomferende ziel. Zo, beheerst, het leven te beheersen!

De mens is een bloem en een god geworden, het lot slaat als een slendang²⁴ om hem, hij streelt het en neemt het op en schikt het en laat weer vallen de weidse stof met al de kleine arabesken van de feiten.

Of waren we – als dit alles te hoog is en te ver van ons – waren we maar echt-*moderne*, zakelijke mensen. Mensen die naar Job kijken als naar een onnozele die zich nodeloos vermoeit, omdat hij met vergeefs meesterschap tegen molenwieken vecht, met groteske ernst in het gruwelijke nog een zin wil lezen en zichzelf gewichtig neemt. Waren wij maar slank, soepel en vurig genoeg van ziel en lichaam om mee te varen in de dans van de dingen naar de ondergang, gelijk een enkele onder ons dat schijnt te kunnen: hij ziet zich mét deze wereld heenstorten naar de ondergang, maar hij vertrekt geen spier, boven zijn overwinterde verachting vlandert alleen nog even zijn ooglid in een lichte siddering. |28|

Maar zo kunnen de voortgejaagde slovers, de arme sloebbers niet zijn. Zij moeten vóórt, “tot de bom met het verstikkende gas komt, tot de hongerdood komt, moeten we verder ‘leven’ en ‘werken’, moeten ook de werklozen leven en werken. En daarom naait Lucie japonnen voor andere vrouwen, daarom gaat die man van een paar huizen verder iedere dag studeren in de leeszaal, daarom veegt Bart voor haar de kamer aan, loopt de oude Versteeg met

²² Deze Romeinse rechtsgeleerde (106-43 v.o.j.) troost Cicero met de dood van zijn dochter Tulla. Deze brief in Engelse vertaling in Cicero: *Letters*. The Harvard Classics 1909-1914. Brief XXVII.

²³ Augusta de Wit in *De Gids* 1901, II, 222.

²⁴ Indische draagdoek voor (kleine) kinderen.

closetpapier langs de huizen, daarom maakt Guurt Versteeg propaganda voor de communistische partij en zitten rijke dames, die zich vervelen, in het bestuur van een of andere liefdadigheidsinstelling, met ware christenmoed de ondankbaarheid van de bedeeden trotserend”, zo peinst een zwaar-bezochte vrouw in een crisisboek van deze tijd.²⁵ Wij moeten vóórt, maar niet alleen dáárom, gaat het vragen voort. Er is een hogere noodwendigheid tot vragen, die bijvoorbeeld de oude en de jonge Versteeg verbindt. Ja, bij ogenblikken hebben ook deze eenvoudigen deel aan dat stoïsche, dat onverstoorbare, dat zakelijke. Maar het is nooit echt en het duurt nooit lang voor zover zij althans echt-eenvoudigen zijn.

Want ontembaar, na elke gewilde verdringing en verstillig, breekt weer dit vaag-vlagende vragen voort en wij zelf zijn, of wij willen of niet, prijsgegeven aan deze zinloze bewogenheid, die geen kust vindt, die geen rust erkennen kan, die – kinderlijke boosheid – niet wil getroost zijn en voortgaat te rammeien – met haar kindervuist – op de eeuwige rotsen van tronen en heerschappijen, machten en krachten, van het feit, het stomme, stomme feit. Dat is mede de erfenis die Israël ons naliet. [29] Israël, het énige volk van de oudheid dat niet heeft kunnen rusten in het bestaande, geen vrede gevonden heeft in de mythe van het eeuwige zijn, Israël, dat zó ons aller plaatsbekleder werd en niet ophoudt ons in de geestelijke crisistijden van de geschiedenis aan te steken met zijn heilige onrust, met zijn hardnekkige vragen.²⁶

Zo ruist op oneindig vele wijzen – het waarom van ieder mens is weer anders, gelijk het ruisen van iedere golf eigenaardig – de grote vraag van rondom de aarde en wordt van haar eigen vermoeidheid niet moede. Zij leeft als het ware geheel voor zichzelf, in eigen baan, op eigen risico. En zij wordt voortgestuwd door wat wij het... hart noemen, dat wonderlijk survival, die ongeneeslijke neurose, en tegelijk een laatste levensteken.

O hart, dat altijd revolteert en niet wil buigen, dat nog steeds geen schipperen heeft geleerd, zich niet laat overtuigen, dat, stout en ongezeglijk kind, in het opstandig wezen het beste van zichzelf vindt, wild, ongenezen!²⁷

Ja, heviger nog wordt zijn onbegrijpelijke volharding, ° want er zijn smarten waarbij de smarten van de natuur nog zelfs geen smarten mogen heten: daar is het raadselvolle lijden van de geest, de breuk die elke klaarheid verstoort: dat de mens een al is tegenover het Niet, maar zelf een niet tegenover het oneindige, een oordelaar over alle dingen en zelf een afgrond van onzekerheden. De eenvoudigste weet ervan, als hij ervaart hoe zijn diepste geestelijke beleven als het gras is en als een bloem van het veld. [Ps. 103: 15] Dan ontstaat niet de twijfel van de mens die de [30] “Geist, der stets verneint”²⁸ in zich draagt, maar de twijfel van de mens die door alles rondom “verneint” wórdt. De onuitsprekelijke en niet te verwerken vernedering van het hart ligt hierin dat die macht: het hart, door wiens liefde en

²⁵ Onbekend welk boek bedoeld wordt.

²⁶ Vgl. K.H. Miskotte, ‘Het Jodendom als vraag aan de kerk’, in *MVW 9, Theologische opstellen*. Kampen: Kok, 1990, 89-97. Digitaal op de website van de Miskotte Stichting onder ‘artikelen’.

²⁷ Uit het gedicht ‘Als schuddend met den loovertak’ van J.H. Leopold. In: *Verzameld Werk I*, ‘Schetsen en fragmenten’. Rotterdam: Brusse en Amsterdam: Van Oorschot 1951, 431.

° Ja, heviger nog, heftiger nog, geweldiger,

²⁸ J.W. von Goethe: *Faust I* (1808), r. 1338. [2711]

beleven de schepselen worden gegrepen en uit hun stomheid uitgebeurd, zélf met het gras en al wat ademt vergaat. Voorwaar ook hart, geest, gevoel, inzicht is gras, dat heden bloeit en morgen vergaat, en wie kent hun plaats? Dus, zou de vrager zelf een vraag zijn.

Hier, hier begint dwars door het eentonige geruis, in en door de klacht een *vermoeden* heen te dringen^o, een vermoeden dat aan deze laatste^o klacht onze menselijkheid hangt, dat hier juist de naschemer is van onze geestelijkheid. O het leed van hen die zich begeven ver *buiten* eigen lot en eigen belang, die zich het lot aantrekken van anderen, die een goede slaap konden hebben indien ze dit zonderlinge denken konden stopzetten, die de heilige wake betrekken en met wijd-open ogen uitzien naar elke ster van de openbaring die óplicht boven de wereld van de stomme feiten, die de Eeuwige zoeken bij dagen en bij nachten²⁹. Al hun begeerten zijn versmolten in deze éne begeerte: de Verborgene te kennen. En zij dalen neder in de donkerste dalen van de natuurgeheimen en zij doormeten de geschiedenis om na te speuren waar toch heel dit leven op uitlopen mag, en zij worden geplaagd door de natuur, en door de maatschappij gekweld. Maar zij weten: ja wij zijn ‘kinderen’, tegelijk echter *geest*, van een andere orde dan alle werkelijkheden tezamen. En zo wij al vergaan als het gras en als een bloem van het veld, wij wéten van ons vergaan. Dat is een pijn die geen ander schepsel kent dan |31| de mens alleen, maar er ligt ook een geheim in en wellicht een belofte, een heenwijzing.

En daar zijn zonderlingen, die nu eenmaal met hun gevoelige en begrijpende wezen ópen staan naar alle zijden voor het zeer persoonlijke lot van anderen. Zij zijn nimmer met zichzelf alleen en nimmer alleen met eigen lot begaan. En zij begrijpen zelf het minst hoe zij het uithouden. Heel het lijden van mens en dier golft over hun arme, moegepeinsde harten. Als een lavastroom³⁰ breekt de onzegbare verschrikking³¹ over hun geteisterde denken.

Gij meent misschien dat dit voorbij is en dat zulke domme mensen, die zich alles zo aantrekken, ook dat wat hun niets aangaat, dat zulke mensen niet meer bestaan. Het zou kunnen zijn, maar het is waarschijnlijker dat wij tegenwoordig het vermogen missen om deze mensen te zien, vooral ook daar waar geen uitwendig spoor van verbijstering meer gevonden wordt. In die levens, waarin het is “alsof er achter sluiers kromp, een zuchten ongeslaakt en stomp, zo stil voor zich weg, zonder gemoei, zonder gezeg gezonken, en dat niemand ziet: een vreemd, een onverdiend verdriet”.³²

Trouwens, te allen tijde hebben dezulken de gave gehad zich te verbergen en hun aangezicht te zalven wanneer zij in het openbare leven verschijnen. We mogen er ons van verzekerd houden dat deze priesterlijke, messiaanse harten, die het vreemde lot dragen op hun hart en in het heimelijke de voorbede verrichten voor velen op hope tegen hope, ook heden ten dage niet geheel ontbreken. En ook^o zij die het leven zouden willen heiligen en hun naasten dienen, leven nog, maar het is of zij worden ge |32| dorst. Hoe vaak zijn zij van alle heul en

^o zingen

^o vage

²⁹ Psalm 119 couplet 1 (1773).

³⁰ 1924: waterstroom

³¹ 1924: het onzegbare

³² J.H. Leopold, zie voetnoot 27, 451.

^o En dan

heil verlaten. Juist als zij vasthouden aan de Openbaring die hun ontmoette, aan het Woord dat tot hen geschied is.

“Mijn ziel bezwijkt, ze is gans afgemat,
Daar z’aan uw heil met al haar lust blijft hangen,
Waarop uw Woord mij hoop gegeven had.
Mijn ogen zijn bezweken van verlangen,
Naar ’t geen mij was beloofd, terwijl ik bad:
‘Wanneer, o God, zal ik uw troost ontvangen!’”³³

Zie, [°] als ze heel lang hebben volgehouden, dan worden zij wellicht als een leeggedorste schoof in een hoek van het kerkhof geworpen en niemand heeft hun diepste hart gekend. En hun stem verging als de kreet van een zwakzinnige in de isoleercel van het gesticht.

Is het waar wat de grote historicus Jakob Burckhardt schrijft, dat in de geschiedenis ten slotte het gemene en het gemene alléén zegeviert? En is ons eigen leven maar al te vaak een kleine spiegel van deze schrikkelijke wet – moet men dan niet óf Gods demonie bekennen óf pleiten voor Zijn alibi? “Waarom”, vraagt kardinaal Newman, “schrijft God niet Zijn zedelijke natuur op het voorhoofd der historie en brengt het blinde tumult der over elkaar heenstortende gebeurtenissen niet in het verband ener hemelse, hiërarchische orde? Waarom staat Hij ons in de structuur der samenleving niet minstens zoveel openbaring van Zichzelf toe als de heidense religies trachten aan te bieden aan hun gelovigen? Waarom is het mogelijk Zijn wil, Zijn eigenschappen, Zijn bestaan te loochenen zonder daarmee iets absurds te doen?”³⁴ |33|

Wat hebben wij met al deze onrustige woorden gedaan? Hebben wij enkel, tegen de openbare tijdgeest, het verborgen leed van een uitstervende achterhoede, van de sekte van de overgevoeligen en querulanten vertolkt? Nee, deze zelfde onrust, ditzelfde kinderlijke en onredelijke vragen gaat door de Heilige Schrift, dit zelfde vragen is de spijs geweest van ons aller vóórhoede.

“God heeft tegen mij gebouwd. Hij heeft mij met alsem dronken gemaakt. Hij heeft zijn pijlen in mijn nieren doen ingaan. Hij is mij als een loerende beer, een roofdier in een hinderlaag. Hij heeft mij met gal en moeite omringd. Hij heeft mijn tanden met zandsteentjes verbrijzeld. Hij heeft me in de as neergedrukt”, zo klagen de Klaagliederen [3: 15v.]. “Mijn God, mijn steenrots, waarom vergeet Gij mij? Om Uwentwil draag ik smaad; schande heeft mijn aangezicht bedekt; ik ben mijn broederen vreemd geworden; de smaadheden dergenen, die U smaden, zijn op mij gevallen. Met een doodsteek in mijn beenderen honen mij mijn wederpartijders, wanneer zij de ganse dag tot mij zeggen: waar is uw God? O Heer, waarom antwoordt gij niet? Verlos mij, want de wateren zijn gekomen tot

³³ Psalm 119 vers 41 (1773).

[°] En

³⁴ “Why does He not write His Moral Nature in large letters upon the face of history, and bring the blind, tumultuous rush of its events into a celestial, hierarchical order? Why does He not grant us in the structure of society at least so much of a revelation of Himself as the religions of the heathen attempt to supply? Why from the beginning of time has no one uniform steady light guided all families of the earth, and all individual men, how to please Him? Why is it possible without absurdity to deny His will, His attributes, His existence?” John Henry Newman: *An Essay in aid of a Grammar of Assent*. (1870) Chapter 10, §1: ‘Natural religion’.

aan de ziel. Ik ben gezonken in grondeloze modder, waar men niet staan kan, ik ben vermoeid van roepen, mijn keel is ontstoken, mijn kracht is verdroogd³⁵”, zo de psalmisten.³⁶

“Wat de kinderen der mensen wedervaart, dat wedervaart ook de beesten en enerlei wedervaart hun beiden; wie merkt dat de adem van de kinderen der mensen opvaart naar boven en de adem der dieren nederwaarts vaart in de aarde? Daarom keerde ik mij om, om mijn hart te doen wanhopen over al de arbeid, die ik bearbeid heb |34| onder de zon. Daarna wendde ik mij en zag al de onderdrukkingen die onder de zon geschieden; en ziet, er waren de tranen der verdrukten, en dergenen die geen trooster hadden; en aan de zijde hunner verdrukters was macht, zij daarentegen hadden geen vertrooster. Dies prees ik de doden die alrede gestorven zijn boven de levenden, die tot nog toe levend zijn. Ja, hij is beter dan die beiden, die nog niet geweest is, die niet gezien heeft het boze werk dat onder de zon geschiedt”. Zo spreekt de Prediker [3: 19, 21, 4: 1vv.].

En boven alles uit dan nog die kreet van de Man vol bloed en wonden, die na het edelste leven gekruist werd: “mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?”³⁷ Zie, sindsdien en ondanks de troostrijke boodschap van zijn opstanding – een bóódschap trouwens in volle zin, van buiten tot ons komend door getuigen, dus geloof vergend en zonder steun in onze ervaring – is het aanvankelijk^o de volkeren al minder mogelijk geworden de stoïcijn te spelen. En nóg zijn we die stem niet kwijt!

Een onredelijk vermoeden dat die uiterste kreet de hemelen ontsloot heeft het zinloze vragen een zin gegeven. En daarom is juist sindsdien het pogen dit vragen te smoren tot demonische kracht opgewaakt. Men tracht de ernst daarvan verdacht te maken! Het wordt ons duidelijk gemaakt dat dit vragen zich in ieder geval te rechtvaardigen zal hebben voor de rechterstoel van het verstand, dat dit verontrustende gedrag van ons dwaze hart een bedreiging is voor het geluk van onze medemen |35| sen en een ontoelaatbare storing van het aanvankelijke *evenwicht*, dat onze menselijkheid na eeuwenlange worsteling door het dénken heeft gewonnen. Nee, dit razen van het tuchteloze kindergemoed, deze primitieve kreten, deze zelfvernederende aanstellerij van de cultuurmens zal men niet meer laten passeren. Men betoogt ons dat hier eigenlijk niet onoplosbare vragen zijn, maar vragen die redelijkerwijze niet gestéld kunnen worden.

In diepzinnige vertogen komt de demon van de slaap over ons, een kosmische Klaas Vaak, en betovert ons met een goede religiositeit, waarin wij ons gelaten laten ringeloren door het lot, geen rekenschap meer vragen en onszelf geen rekenschap meer geven. Welk verstandig schepsel zou niet de berusting verkiezen als hij ontdekt te staan tegen een duizendvoudige overmacht? Dit en niets anders is het motief van de stelling dat deze vragen redelijkerwijs niet gesteld kunnen worden. Dit is ook de eigenlijke grond waarom men zich zo pleegt te ergeren aan de hakkelende, overspannen klachten, gelijk wij die trachtten weer te geven.

³⁵ 1924: mijn ogen zijn bezwaken.”

³⁶ Compilatie van Ps. 42: 10v. en Ps. 69: 2vv.

³⁷ Ps. 22: 2, geciteerd in Mt. 27: 46.

^o dan

En inderdaad, liet het ordenende verstand dit vage vragen toe, dan zou het ook de aloude, koude twijfel van Euripides moeten toelaten: “Wie weet of het leven niet een dood-zijn is en het dood-zijn een leven?”³⁸

De magisch-machtige[°] betovering die van zulk een twijfelende vraag uitgaat, als zij ook maar één ogenblik ernstig wordt genomen, is hoogst gevaarlijk. De patriarchen stierven “van dagen verzadigd”. Het wijsgerige verstand wil ons leren hen na te volgen, maar wordt zulk een twijfelende vraag toegelaten, dan wordt de mens |36| óf van dagen nooit zat óf hij is vandaag de dag reeds zijn dagen zat. En als dit dreigt, deze vlijmscherpe vraag: wie weet..., dan is het toch nog maar beter die vage vraag aangaande het lijden in de wereld ernstig te nemen. Goeddeels om ons af te leiden van nóg onmogelijker vragen wijdt het algemene en het religieuze denken zich aan de eerst zo gesmade vraag, die, vaag als het ruisen van de eeuwig-ruisende zee, onze ziel krank heeft gemaakt. En nu hebben wij[°] allen wel eens iets horen verluiden van een antwoord, een oplossing die de mensen hebben bedacht als balsem voor onze wonden. Hoort! Er is een kans dat gij verlost wordt uit al deze onnatuurlijke narigheid en deze ongezonde arbeid-van-de-ziel. Liever zouden de wijzen van deze wereld al onze vragen begraven in de grote doofpot van het monisme, bijvoorbeeld het ‘religieus’ monisme: leve ‘het zijnde’, het ‘Geheel’ of het ‘Al’, waarin ik en gij, vraag en antwoord, denken en daad zijn ‘opgelost’, vervluchtigd, vergaan, en wij? (kijk, wij zijn er toch nog), wij zijn na deze kuur juist zo gezond geworden en hebben de (‘religieuze’) wijsheid in pacht. Een gezond denkend mens oordeelt gezond, omdat en in zover zijn oordeel voor allen bruikbaar is. Een gezond oordeel constateert de muren rondom ons leven, eerbiedigt die, ja heeft een soort mystieke bevrediging tegenover die muren. Het gezonde denken behoeft niet banaal te zijn, maar indien het dit niet is, is het heidens in de diep-religieuze zin van het woord, dat is: het buigt voor de oermachten en grondkrachten van het Leven, van het Lot. Het gezonde denken wordt bovendien gerechtvaardigd in zijn resultaten: de rust, de levensmoed, de arbeid |37| zaamheid van de medemensen. Omdat het nu eenmaal een feit is, hoe ergerlijk en hoe belachelijk ook, dat juist dat allervraagste vragen niet zwijgt, heeft men antwoorden gezocht en gegeven, gezonde antwoorden, medicijn en lavenis voor de zielige lieden die er nog steeds niet mee tevreden zijn dat het Al alles is, die nog steeds rondlopen met de dwangvoorstelling van het Andere, die met de volksmond zeggen: “er moet toch wat anders zijn”. Gelijk het is bij de uitvaart van een vorst, van een veldheer, van een kind uit het koninklijk huis – de klokken van de kerken vangen hun klaagzang aan en doen de harten beven, maar dan zetten de klaroenen van de militaire muziek in en de mensen zien het licht van heden en beven voor de heerlijkheid dat het leven dóórgaat, en zij groeten de zon. Het traditionele melodielijntje schettert in de gedrukte lucht, de herhaling is het enige treurige van deze ‘treurmuziek’, in wezen is het de mythe van de heilige kringloop van de dingen, het is een weemoed, maar de weemoed van de eeuwigheid, de ‘diesseitige’ eeuwigheid, zó verheffen zich de menselijke antwoorden te midden van ons droeve vragen. Deze korte fanfaren zijn een vertaling van de onsterfelijke levenslust, en men veert op: ook de ‘men’ in

³⁸ Grieks: *tis d’oiden ei to zèn men esti katthanein, to katthanein de zèn kato nomizetai*. Fragment 830 van Euripides’ fragmentarisch overgeleverde drama *Phrixos* A. Te vinden in: K. Kuiper: *Wijsbegeerte en godsdienst in het drama van Euripides*. Haarlem: Tjeenk Willink 1888, 412n4. Daar weergegeven als ‘fr. 639’.

[°] huiveringwekkende

[°] maakt. En nu hebt gij

hen die in bijzondere zin van het vragen als het ware bezeten waren herstelt zich, 'vermant' zich.

Het monisme, hetzij als vitaliteitsleer, hetzij als verstervingsleer, is in het heden niets anders dan een manier om zich te vermannen tegen of te verzinken in het Lot, om de klaagliederen van Israël als klein van zich af te schudden. En wanneer dit 'religieus' wordt, komt dit voort uit de nagebleven gevoelscomplexen van gewézen gelovigen. |38| Juist dezulken stoten zich aan dat vage, kinderachtige, kruiperige, krankzinnige vragen van de 'zieligen', zij wanen boven deze vragen verheven te zijn, maar buigen zich met grote welwillendheid en pedagogische tact tot ons neer, in de hoop dat we eindelijk wijzer zullen worden. 'Men' heeft zich geërgerd aan het vormeloze, onbeschaafde, vage, houdingloze, aan wat men 'pessimisme' noemt en wat anderen als een melancholie van proletarische levens-zonder-doel aanvoelen. Daarom brengt de rede (want de rede is 'men') om te beginnen onderscheidingen aan en geeft daaraan *námen*. Daarmee is de 'oplossing' reeds ten halve verkregen en de antwoorden staan in het gelid, ongeduldig om eindelijk te mogen aantreden. De stoïsche antwoorden, in hun algemeenheid 'heidens' in hun levenswortel en 'redelijk' naar hun uiteindelijke vorm, hebben zich gelding weten te verschaffen in alle tijden, zodra het nodig werd de menselijke klacht, het Israëlitische vragen, het joodse twisten, de Bijbelse "opregtigheid" in te tomen. Ook de in de 'christenheid' gangbare antwoorden zijn voor een deel varianten van de stoïsche.

Drie van die antwoorden willen wij nader onder de ogen zien. Men zegt en herhaalt op velerhande wijzen:

1) het lijden in de wereld is te begrijpen als *straf* voor de zonde.

2) het lijden in de wereld is noodzakelijk voor het *bestand* en de *voortgang* van de wereld.

3) het lijden in de wereld is te verstaan als een *opvoeding* van God.³⁹

|39|

II°

De mens die ten antwoord op het grote "waarom?" sprak over 'straf voor de zonde' vertoont een bepaald karakter. En evenzo de mens die bij dit antwoord zich neerleggen kan: hij is te herkennen aan een zekere plooi in leven en denken. Hij en zijn soortgenoten hebben glad gelijk, maar op een weinig overtuigende wijze, want na de eerste suggestie worden we achterdochtig of het zo eenvoudig wel kan zijn. Het zijn de mensen van het maatschappelijke rechtsbesef, zij zien geen kans orde te brengen in hun verwarde indruk van het leven dan door het principe van de vergelding overal toe te passen. Dat kan groots zijn, want daarachter drijft soms de menselijke behoefte een zin te lezen in het gebeuren, en de menselijke aandrift om God, ten slotte zijn enige Toeverlaat, op geen wijze verantwoordelijk te stellen, maar de zonde en het bovenpersoonlijke recht, waaraan ook God niets meer veranderen kan, dat ook Hij om zo te zeggen slechts... toepassen kan. Nu is het zeker dat de gevolgen na de zondige daad veelal niet uitblijven. Niet alleen wacht de dronkaard het delirium en de ontuchtige geslachtsziekte, maar al wie zich vergriipt aan de wetten van het leven wordt geschonden aan de ziel. Er bestaat inderdaad zoiets als

³⁹ 1924 invoeging: De volgende weken zullen wij samen deze verklaringen één voor één wegen... en te licht bevinden. Om daarna verder te zoeken in het boek Job.

° Straf?

‘natuurlijke straf’. Zij kan voor de getroffenene een zedelijke afkeuring aangaande concrete overtredingen bevatten, doch alleen dan wanneer achter en in het ‘natuurlijk’ verloop van de dingen een geestelijke, een persoonlijke macht wordt onderkend. Het personifiëren |40| van het gebeuren, eigen aan het kind en de primitieve mens, leidt inderdaad tot een oneindig dieper verstaan van de werkelijkheid dan de gedwongen onderwerping aan de benedenpersoonlijke wet van oorzaak en gevolg.

Terecht zegt de goddelijke Wijsheid: “Allen die Mij haten hebben de dood lief” [Spr. 8: 36], en waarachtig is ook het woord van Jesaja [65: 6]: “In hun boezem zal ik het vergelden, spreekt de Here”, want de diepste vergelding is de wroeging, de vervreemding van God, de ellende, de uitlandigheid, de eenzaamheid, waaraan geen einde is.

Maar deze vergelding, waarvan dagelijks het werkelijke leven getuigt en die door ons geweten steeds als rechtvaardig wordt beaamd, is toch iets geheel anders dan wat de maatschappelijke mens (dat is: de mens die zich niet door zijn persoonlijke geweten laat leiden) noch ook door het gezag van een openbaring, maar door de uitwendige wetten, die dienen om de staat te stutten) onder ‘straf’ verstaat en verstaan moet, een redelijke vereffening, een opzettelijke reactie van hogerhand, die reliëf geeft aan de ernst van het leven en die op de korte baan aan het rechtsbesef bevrediging schenkt.

Voor hem begint de vergelding pas in het extra en officieel naar vaste maat uitgedeelde. Voor hem telt geen leed van wroeging mee, voor hem is de ‘orde’ van het ogenblik zó gewichtig dat daartegenover de ziel van een mensenkind eenvoudig niet in aanmerking komt. Voor hem is straf niet een desperaat middel (nochtans bij gebrek aan beter te aanvaarden) om het geweten te wekken of te scherpen, hetzij in de overtreder, hetzij in anderen die zijn misdaad en straf meemaakten. |41| Voor hem is straf een bepaalde portie verdriet dat de machthebber aandoet aan de overtreder van de wet, bijvoorbeeld een paar jaar in een cel zitten suffen omdat men gestolen heeft, of een paar harde klappen voelen (als men een kind is) omdat er gelikt werd aan de jamlepel. Voor wat, hoort wat. Al is het verband volkomen willekeurig, er schijnt een bevrediging te liggen in de voorstelling op zichzelf dat er geléden wordt, een bevrediging van het ‘rechtsbesef’? Of een bevrediging over deze (negatieve) erkenning van de braven? Een hulde aan de orde? Het is een zielkundig feit dat nog tallozen heel het gebeuren bij hen in de straat en in de wereld zeer wel verdragen, op voorwaarde dat zij nu en dan zeer duidelijk vergelding beleven mogen. Deze momenten zijn dan incidentele bewijzen voor de alomgeldigheid van de theorie. Dat het recht en de gerechtigheid nooit samenvallen, dat er méér is in God dan de gerechtigheid en dat ook de gerechtigheid zélf haar donkere, ondoordringbare zijde heeft, deze beseffen zijn in deze theorie platgetreden.

Met deze theorie in zijn hoofd moet men dan rondgaan door de paviljoenen van een krankzinnigengesticht of door een leprozerij. “Laaiende hartstochten, onuitputtelijke verlangens kent ook de leprozerij. Gehele gezinnen werden er verbannen, maar er vormen zich ook daar, in die enge opgeslotenheid van honderden rampzaligen, weer nieuwe gezinnen, die in liefde en lust voorttellen. Kinderen worden er geboren, gezónde soms, die de moeder onmiddellijk na hun eerste ademtocht moet afstaan om ze te redden; kinderen worden er ook geboren, levenloos, blind of verminkt...; de ziekte maakt jaloers en achter |42| dochtig; de ziekte maakt hebzuchtig en luxurieuus. Op de melancholie van pijnlijke

regendagen volgen uren van redeloze uitgelatenheid. En met de snerpemde kriegsstemmen van hun ziekte zingen de melaatsen de liederen der samenleving.”⁴⁰

Maar dit is v r buiten of aan de rand van de gewone ervaring. Z g men dit, men zou misschien ook elders onevenredigheden toegeven. Ook ten aanzien van het levenslot is de vergeldingsleer daarom niettemin nog steeds heimelijk populair, en wordt, althans in die gevallen waarin het verband tussen ‘zonde’ en ‘straf’ een schijn van redelijkheid heeft, zelfs met zekere graagte aanvaard, juist door godsdienstige mensen. In de primitieve religies is de ongelukkige altijd schuldig, en als in de klassieke oudheid de overwonnenen tot slaven werden gemaakt sprak daarin méér dan barbaarse ruwheid: beslissend was toch veeleer het geloof dat overwinning of nederlaag geen toeval kunnen zijn, maar aangemerkt moeten worden als een bovenwereldse uitspraak van de sterren, de demonen of de góden, dat de overwinnaar tot heersen bestemd is en wie de nederlaag leed tot dienen. Het is nodig dat wij, die over het boek Job gaan handelen, ons dit alles goed indenken en heel nuchter beseffen hoe de vergeldingsleer niet een joods *idée fixe* is geweest, dat zij in zekere zin onsterfelijk is, omdat zij overeenkomt met een redelijk inzicht? Of omdat zij overeenstemt met een even onsterfelijk instinct van de menselijke natuur? Is het iets zeer h  gs dat hier van verre wordt vereerd? Of is het iets zeer laags dat hier wordt opgevijseld tot een ideële hoogte? Het is voorlopig niet afdoende uit te maken, [43] maar tegen de hoge zin pleit toch wel het feit dat zovelen geen reserve hebben indien zij spreken van góddelijke straf. Zij tonen niet te verstaan dat góddelijke straf dan toch in ieder geval een g ddelijk gebeuren is, hetwelk zich dus van onze rechtspleging zeer zal onderscheiden en waarop onze woorden niet dan in overdrachtelijke zin toepasselijk zullen zijn. Het ontbreken van dit besef is alvast een bedenkelijk teken.

Zo lees ik in het boekje van een evangelist (in het jaar 1925 uitgekomen) en dat de titel draagt: *Waarom is er zooveel leed op aarde?*: “Als Hansje, niettegenstaande moeders uitdrukkelijk verbod bij ingetreden dooi op het ijs gaat en er d  r zakt, dan is de vreselijke longontsteking van de kleine man en zijn vroege dood niet een wreedheid Gods, die alle vertrouwen in Hem zou kunnen vernielen, maar de uitwerking van de wet van zaaiing en oogst. Hansje zaaide uit louter overmoed ongehoorzaamheid en stierf aan de gevolgen van zijn zonde. De moeder moest niet vragen: waarom heeft God mij dit aangedaan? maar: waarom heb ik Hansje niet van jongsaf beter gehoorzaamheid geleerd?”⁴¹

Nu is dit hele begrip ‘straf’ en de vraag naar het recht van straffen, bij alle pretentie van redelijkheid, juist voor de r de zeer duister, althans wanneer we onder straf verstaan louter het pijn-doen om het pijn-doen, afgezien van de bedoeling tot rechtzetten en verbeteren, overal dus waar de straf niet wordt aangewend om schuldbesef te wekken, of [44] waar deze bedoeling wel aanwezig is maar door de gestrafte niet als zodanig kan worden verstaan.

Ik geloof niet dat hetgeen de *rechtswetenschap* dienaangaande heeft uitgedacht: de motivering op grond van de preventieve waarde van de straf, of op grond van een geldende

⁴⁰ Albert Helman (1932), zie voetnoot 15, 76v.

⁴¹ Herkomst citaat niet gevonden. M’s latere Amsterdamse collega R. Dijkstra refereert met gelijklopende zinnen, maar eveneens zonder bronvermelding, aan dit (Duitse) boek in zijn aan Job gewijde prekenbundel *De aangevochtene en wat hij niet verstond*. Wageningen: Veenman 1929, 133. [4701]

vereffening of op grond van de verzoenend-werkende straf als ‘vitale waarde’, ik geloof niet dat één van deze theorieën een mens in een concreet conflict in het levende leven geheel zal voldoen. Of wat zal men in de werkelijkheid van de lotsbedeling van de mensen aanvangen bijvoorbeeld met deze definitie: “De straf is te midden der rechtsverstoringen de zelfbestending van de redelijkheid der samenleving door vergeldende schennis van misbruikte vrijheid, waarin de misdadiger aan zichzelf beleeft, wat zijn daad als norm en voorbeeld waard is”⁴²? Maar hoe dit ook zij – ons rest hier geen plaats daarover uit te weiden – in geen geval kan het begrip ‘straf’ volstaan om het gegeven lijden van de gehele wereld te verklaren, om de klacht van de mensen restloos in een aanklacht óm te dichten. Er is geen grond om te onderstellen dat alles eigen schuld is, evenmin om aan te nemen dat dit alles aan in wezen ónschuldigen geschiedt en het allerminst om te aanvaarden dat het lot telkens is berekend naar de mate van de steeds wisselende schuld.

Het feitelijke lijden heeft die eigenaardige onverzettelijkheid die we welhaast als brutaliteit ervaren, omdat het zich niet alleen aan ons redelijke inzicht, maar ook aan elke zedelijke maatstaf onttrekt. Het feitelijke lijden heeft meestal, om zo te zeggen, geen symbolische kracht in zich en is daarom meestal niet bij machte van schuld te |45| overtuigen, noch ook in staat ons een indruk te geven van de rechtvaardigheid van de verborgen wereldorde, die ons aller leven draagt. De werkelijkheid dwingt ons eerst tot° de onderscheidingen van lijden-door-eigen-schuld, lijden-als-slachtoffer en lijden als ongewild-plaatsbekledend dragen van het deel en lot van anderen, om ons dan plotseling met de overmacht van de feiten te dwingen deze onderscheidingen, in laatste instantie, óp te geven.

Want wanneer we bijvoorbeeld zeggen dat het hele menselijke geslacht lijdt, omdat het hele menselijke geslacht in de zonde ligt, dan geeft ons de waarheid daarin toch in genen dele een verklaring waarom het niet anders kan. Er is zelden of nooit een begrijpelijk verband aan te wijzen of ook maar van verre te vermoeden tussen bijvoorbeeld de hoogmoedigheden in de levens hier en overal en de aardbevingen op de wereld daar en nergens elders.

Kwellend blijft de vraag waarom dat lijden dan zo ongelijk verdeeld is, het is immers duidelijk genoeg dat niet de mens met de gróóteste schuld het méést te dragen krijgt°.

Het spreken over een solidariteit in schuld en lot dreigt een speculatie te worden over een abstract geheel, waarmee wij vluchten uit de wrede omtrekken van onze eigen existentie en voorbijgaan aan de werkelijke naaste. Wanneer ook maar in één enkel geval ‘onschuldig’ geleden wordt, dan is principieel toegegeven dat er altijd en overal een onevenredigheid kan zijn tussen schuld en lot. En daarmee is dan tegelijk gezegd dat wij met het woordsymbool ‘straf’ zeer voorzichtig moeten omgaan. Het is verder klaarblijkelijk dat degenen voor wie Jezus “de straf gedragen” heeft, niet minder lijden dan de ande |46| ren, al kan men in sommige gevallen zeggen dat zij ánders lijden, namelijk voor zover aan hun lijden een ándere zin toekomt en zichzelf daarvan mogen weten.

Er is een “lijden-met-Christus”, waarover wij later nog spreken, maar het weten daarvan kan bij het elementaire geweld van de werkelijkheid niet opkomen. De ruwe stof van de feiten heeft een eigen, soeverein leven, waar, naar de aanvankelijkheid, ons mens-zijn geen ander

⁴² G.J.P.J. Bolland: *Zuivere rede en hare werkelijkheid. Een boek voor vrienden der wijsheid*. Leiden: Adriani ²1909, 493v. [140]

° in
° lijdt

verband mee hebben kan dan alleen de vreemde band van het *protest*. Wij denken aan het lijden van de kinderen, aan de grote geestelijke kindermoord waarbij die van Herodes [Mt. 2: 16-18] werkelijk kinderspel is – o, geen zon is nog verschenen, die de nevel van de tranen door onschuldige kinderen vergoten deed optrekken. Een theodicee, een ‘rechtvaardiging’ van God is hier zeker wel minst van al te voeren met de categorieën van de rechtswetenschap.

En daar is het leed van de erfelijk-belasten en de geestelijk misdeelden en het lijden van de dieren^o, om ons – zo wij nog een hart en geweten hebben – met wrevel te doen afwenden van de gewraakte ‘verklaring’ als van een boze waan. Ja zelfs de dwáng anderen te dóen lijden is een lijden waaraan iedere vergeldingsleer bezwijkt. Gelijk de sluipwesp zich móet invreten in het lichaam van een levend dier om het te verderven en zelf te kunnen leven, zo móet een overbevolkt land expansie zoeken, moet de grote en vooral de kleine zakenman het raffinement van de concurrentie in werking stellen. Wat wij elkander tegen onze wil en onbewust aandoen overtreft verre wat wij bewust en willens doen. Ook dit is een anoniem leed, dat over heel de samenleving in dagen van welvaart en in [47] dagen van malaise als een drukkende wolk neerhangt. Maar houden wij ons aan hetgeen in het openbaar en aanwijsbaar gebeurt: hoe zouden we één dag kunnen leven, ons werk, onze plicht kunnen doen en nog een beetje vrolijk en vriendelijk zijn bovendien, als we géén gebruik maakten van de mogelijkheid het alles langs onze koude kleren te laten afglijden. Wij spelen nu en dan wel eens met de gedachte of er misschien toch niet een redelijk verband zou zijn te vinden tussen lot en schuld, voelen ons althans opgelucht indien nu en dan in een bepaald geval de indruk zich opdringt: zie, dat was toch beslist eigen schuld. Maar zelfs waar dat onweersprekelijk schijnt, weten wij eigenlijk wel wat dat is: ‘eigen’ schuld? En is het ten slotte geen inbeelding van ons dat dit ooit onweersprekelijk het geval zou zijn?

De statistiek van de ongelukken en het gemengd nieuws in uw krant zijn daar om u van deze waan te genezen. Ja, het *gemengd nieuws*! Geen drama kan geschreven worden verschrikkelijker dan de nuchtere berichtgeving van de ongevallen. Een map met krantenuitknipsels bevat meer overtuigingskracht dan heel het wijsgerige pessimisme van Schopenhauer, Mainländer of Bahnsen.⁴³ Men meldt ons... het is een bericht aan óns, allen! Te Kilquade bij Greystones in het graafschap Wicklow in de Ierse Vrijstaat (de namen horen erbij, geven het besef van de historiciteit, gelijk “Bethsaïda, dat in Galilea is” [Joh. 1: 45] de historiciteit van de omgekeerde, de evangelische gebeurtenissen bevestigt) werd zaterdagmiddag een 32-jarige loodgieter op een boerderij in een putschacht bedolven, toen hij zich halverwege de schacht bevond, doordat de wand [48] ervan bezweek. Er werden dadelijk alle pogingen in het werk gesteld om hem te bevrijden, militairen, brandweerlieden, politie en burgers werkten daarbij samen. De ongelukkige was met een der benen bekneld geraakt tussen de sporten van de ladder, waarlangs hij omhoog klom. Men liet een zaag zakken, waarmee hij er na twee uur met grote moeite in slaagde één sport door te zagen. Maar zijn been zat nog bekneld tussen de gevallen aarde, waarop geneesheren, volgens het verslag in de Daily Telegraph chirurgische instrumenten lieten zakken, opdat hij zichzelf zou kunnen amputeren. Hij trachtte dit te doen, doch zonder succes. Er werd zuurstof in de

^o En ten slotte is het lijden der onschuldigen en der geestelijk misdeelden, der kinderen en der dieren daar,

⁴³ Philipp Mainländer (1841-1876), Duits dichter en filosoof, Julius Bahnsen (1830-1881), Duits filosoof.

schacht gepompt en men liet versterkende middelen in flessen voor hem neer.

Geniesoldaten werkten koortsachtig aan het maken van een tunnel onder een hoek van 45 graden naar de schacht, maar telkens werd de tunnel door vallende grond vernield. Men had ook een spreekbuis laten zakken waardoor de arme man zich met de buitenwereld in verbinding kon stellen. De omstanders hadden sterk de indruk dat krankzinnigheid intrad. Maandagmiddag hoorde men hem zeggen: “Vaarwel, ik ga dood” en men meende dat hij kort daarna overleden was. Maar dinsdagmorgen, toen de geniesoldaten vlakbij hem waren, hoorde men nog gekreun en ademhalen. Kort daarop schenen deze geluiden op te houden. Eerst dinsdag tegen de middag – 68 uur nadat hij bedolven was – kon men zijn hoofd en schouders bevrijden, echter juist éven te laat.

Zulke dingen gebeuren op de aarde, als een auteur ze had uitgedacht en in een boek beschreef, zou men hem voor een ongeneeslijke sadist houden, en de [49] schrijver van een christelijke letterkundige kritiek zou zo goed als zeker zeggen dat dit geen boek is “voor onze kring”, omdat het “realistisch” is en verre staat van onze christelijke wereldbeschouwing of omdat het het geloof van de zwakken aan het wankelen zou kunnen brengen.

[Drie kinderen gestikt, oude man in bed verbrand, jongetje door honden verscheurd, een heel gezin door kolendamp omgekomen, mijnschacht ingestort, 36 doden door een kerstboombrand en zo maar voort. In één jaar 36.000° auto-ongevallen met dodelijke afloop, waaronder 20.000° kinderen, alleen in Amerika. In één gehucht° twintig kankerpatiënten, waarvan drie uit één familie, allen in helse pijnen, en zo maar voort.](#) En nu zijn weliswaar de grote getallen geen geestelijke maatstaven en de veelheden brengen wel het minst God in verlegenheid, maar ook indien men de statistiek uitéendenkt en uiteenvallen laat tot de enkele, onherhaalbare levens, die ieder voor zich de geschiedenis zijn van een mens in zijn persoonlijke betrekking tot God, dan wordt het waarlijk niet makkelijker. Of hoe mag het er uitgezien hebben in het hart van die ouders wier kinderen, op zolder verstoppertje spelend, in een oude koffer waren gekropen die plotseling in het slot viel, zodat ze, waar niemand hen horen kon, alle vier een gruwelijke doodsstrijd doorleden en samen stikten onder het domme deksel. Neem dat persóónlijk, denk u in dat het gebeurt bij u thuis of denk u in dat de vader des huizes een ‘rechtvaardige’ is gelijk de Schrift sommige mensen “rechtvaardig” noemt, denk u in dat de moeder daar haar gedoopte kinderen jaar in jaar uit priesterlijk op het hart heeft gedragen. Zou men haar [50] ruwer op het hart kunnen trappen dan door bij dit ontzettende te spreken van... straf?

En als ge het zelf meemaakt van dichtbij, dan zult ge wel zien dat de vromen niet gespaard worden, ook de echte vromen niet, en dan zult ge ook wel zien dat zij hun lot meestal met niet minder verborgen verbijstering en slechts zelden met meer geduld dragen dan de anderen. Het komt wel ongeveer op hetzelfde neer. Er is hier én ginder berusting, maar er is in de grond weinig verschil in de aard van deze berusting, er is hier én ginder opstandigheid en ook deze lijkt, zielkundig gezien, bij de vromen zéér op die van de wereldse mensen.

[Nee, het leven is te ontzaglijk en te ingewikkeld, het raakt ons te zeer](#) tot in het klokhuis van onze ziel⁴⁴ [om vrede te hebben met dit vermeende antwoord van hen die zelfs de vrág](#)

° 24.000

° 10.000

° dorp

⁴⁴ 1924: [als met goddelijke hand aan, het ontroert ons te zeer](#)

nauwelijks hebben begrepen.

Vandaar vanouds die belangstelling in het boek Job. Zijn naam reeds kan betekenen “de aangevochtene” en na eeuwen heeft de klank van die naam iets van donkerte, van starre winternood en onherbergzaamheid aan zich. Want Job is de geweldige, “onschuldige” lijder van het oude verbond én naar de natuur én naar de geest, en hoewel het hem één en al raadsel blijft, wijst hij met hartstocht de ‘verklaring’ van de drie vrienden af als ze komen aandragen met de overgeleverde theorie van de vergelding. En wij verstaan: de vraag van Job is een persónlijke vraag, maar zij is tegelijk de stem van de wéreltnood, het |51| wereldleed, het wereldonrecht. En deze stem ruist door de ether van alle kanten op ons aan. Wat zijn al de problemen van het moderne leven vergeleken bij de zijnsvraag, de wezensvraag of er recht is en of ons recht geschiedt, of het lot, hetzij heerlijk of hetzij vreselijk, zin heeft, of “wolken, lucht en winden” een tumult zijn in de eeuwige baaierd of dat hun, hoe dan ook, “gewezen wordt spoor en loop en baan”.⁴⁵

Job^o laat zich niet schuldig verklaren, hij beroept zich op de verborgen God. Deze heeft getoond en zal in nóg grotere klaarheid tonen dat Hij niet na te rekenen is, dat de som – zóveel schuld dus zóveel straf – niet ópgaat, dat dit alles schamele vond[st]en zijn van een op hol geslagen^o mensenbrein, geprikkeld door duistere instincten.

Ja, die Job, liever dan binnen te gaan in een hemel van karakterloos geduld, roept hij God ter verantwoording. Buigen zal hij voor de overmachtige wil van de Onbekende, maar hij kan en wil niet buigen voor de afgod die daar heet Vergelding en die zijn hart wil verkrachten. Hij appelleert aan Gods Geheimenis. Voorwaar deze mens in zijn vertwijfeling, schreeuwend nacht en dag: “waarom?” Hij is geen kameel, geen lam, geen stoïcus, geen vrome, hij vecht als een leeuw tegen de liéflijke⁴⁶ leugen.⁴⁷ Want versta dit goed, dat de verschrikkelijkste theorie voor de meesten een weldaad is wanneer deze hen slechts bevrijdt van het vragen. Dat is de reden waarom de massamens alles slikt, zonder er zich overigens veel van aan te trekken, de hel en het vagevuur, de terreur en de dictatuur, de malaise en de vastenpreek, de leer van de ‘Verelendung’ en de leer van de vergelding. |52|

Het is pijnlijk-kenmerkend voor de algemene gemoedelijkheid van het geldende christendom dat het nog altijd – vanaf Tertullianus’ verhandeling *Over het Geduld*⁴⁸ (maar deze werd geschreven in een tijd van vervólging) – dóórspreekt over Jobs geduld, terwijl toch ieder lezen kan dat het in dit boek juist gaat om de rechtvaardiging van het óngeduld en om de zin van de opstandigheid.

Het is een waan te denken dat het zo moeilijk zou zijn te berusten. Och, na kortere of langere tijd ligt niets meer voor de hand dan juist de berusting. Men koopt “eieren voor z’n geld”, wat haalt het uit, wat kan men met klagen en vragen bereiken, het wordt er niet beter

⁴⁵ Uit het gezang ‘Beveel gerust Uw wegen’, hervormde bundel 1938 gezang 180, zangbundel Joh. de Heer (1905) gezang 411. Vertaling uit het Duits door Bernard ter Haar.

^o Hij
^o het verduisterd

⁴⁶ 1924: vrome

⁴⁷ 1924 invoeging: Hier is niet de voltrekking van een straf, zo roept hij, maar de “Almachtige heeft mij beroerd en hij heeft mijn hart week gemaakt”. In mijn lijden openbaart zich de peilloze verhevenheid, ik huiver tot in de gronden van mijn ziel.

⁴⁸ *De Patientia*, geschreven ca. 200.

van, men neemt het zoals het is, en alles slijt. En daarmee is dan heel de vraag begraven, het geheimenis om hals gebracht en de eigenlijke pijn verzonken in een ver, onwezenlijk verleden. Zeker, Job weet óók wel dat een mens met opgeheven hoofd door het leven kan gaan en de angel uit het lijden kan wegtoveren door het te nemen als lot, als een onvermijdelijke zijde van ons bestaan, maar hoog is in hem, onverwacht, die zee gaan vlagen, die zee van 'zinloze' vragen, en hij vraagt "waarom?" Maar niet hij vraagt, *het* vraagt in hem, onweerstandelijk. En zeker, Job weet ook wel dat onze existentie op een vreselijke en verborgen wijze dáád is en dat niemand zich beklagen kan zonder mede zichzelf aan te klagen. Hij weet dat deze gedachte het leed verzacht, het vragen stillen kan, maar hij wil niet zwijgen, er is iets in hem dat op de felste wijze ontkent dat de werkelijke zelfaanklacht ooit de werkelijke klacht gehéél zou kunnen verslinden.

Wel is toe te geven dat er inderdaad een "waarom?" is dat |53| slechts voortkomt uit een verstand, dat zich 'selbstherrlich' tegenover het leven ópstelt, geen oog heeft voor de goddelijke hiërogliefen in het lot. Maar dit "waarom?" ontmoeten wij in Job niet en onder ons eigenlijk ook slechts zelden. Het is toch veeleer zó dat de Godsgedachte zélf (als naglans van de openbaring), gelijk die onder ons verbreid is, aanleiding geeft en tot op zekere hoogte ook een rechtsgrond biedt voor zulk vragen.

Zie, het is mogelijk dat bij plotselinge, genaderijke verlichting van de geest de wilde aanklacht wordt omgezet in een hartstochtelijke verdediging van God, ja in een bovenredelijk loven en prijzen, waarbij alle rechtsverhoudingen zijn overgeleid in een zwijgende aanbidding van de onpeilbare liefde van God – maar het is niét mogelijk de vraag van de theodicee eenvoudig neer te slaan met verwijten aan het adres van de mens, met verwijzingen naar zijn zonden. Dat is géén rechtvaardiging, dat is géén antwoord waarmee de prediker, de leraar, de wijze of de trooster ooit kan volstaan. Of hij vanuit zichzelf iets anders weet te zeggen, dat is een andere vraag. Maar de truc: "Ik héb niet meer – dus houd ik dit voor álles, wij weten allen tezamen niet meer, laten wij dus afspreken dit voor de top der kennis uit te geven", deze truc gaat tegenover de werkelijke strijd van een aangevochten mens niet óp, zó weinig dat we zelf door de mand vallen. Job° eist een antwoord dat alle menselijke antwoord te bóven gaat, en zie: God hééft hem geantwoord, zelf, persoonlijk, want dit is het heerlijke van de verborgen° God, dat Hij met ons worstelt tot de dageraad [Gen. 32: 24], dat Hij zich ten diepste openbaart in een strijd op |54| leven en dood. Hij wil dat wij, door onze nood gevoerd tot de afgronden van het bestaan, zullen ontvangen en aanvaarden° wat Hij ons gaat schenken. Laat ons liever de bittere beker van de vertwijfeling aan de mond zetten dan met een opgedrongen leer ons geweten te verkrachten. Laat ons zijn worstelaars om eeuwige waarheid en zeggen: "Ik laat U niet gaan tenzij dat Gij mij zegent" [vs. 26].

III°

"Kon ik altijd gevoelen wat ik weet,

° O! Job
° onze
° veroveren
° Voortgang?

Dat daar nooit heil wordt zonder smart geboren,
Dat er geen hart zal worden uitverkoren,
Dat niet verging in vlam van eigen leed.

Ach! dat zo vaak 't verbijsterd hart vergeet
De heil'ge waarheid, die ik zelf deed horen,
En noch de twijfel noch de wrok kon smoren,
En 't onrecht vloekt, dat het zó lijden deed.”⁴⁹

Hij die dit schreef meende dat het lijden noodzakelijk is voor de groei van de mensenziel en voor de voortgang van de wereld. Hij bedroeft er zich over dat hij deze waarheid niet kan vasthouden, immers de rauwe aanraking met het leven doet hem soms twijfelen en hij kan in zulke uren de wrok niet smoren. Dit is de wrok die wij allen in ons hart hebben gevoeld, een onverwachte, knagende[°] pijn, een eigenaardig berouw dat wij ons hadden neergelegd bij een oud of nieuw woord.

Dat alle lijden straf zou zijn, deze opvatting heeft de |55| dichter achter zich gelaten, zonder toch aan zijn eigen waarheid ten einde toe trouw te kunnen blijven.

De twijfel en de wrok kunnen bestreden worden door God en de Boze, de Volkomene en de Aanstichter-van-de-weerstand als *tweelingbroeders* te zien. Er is gezegd: “Zonder het kwaad, maar ook zonder het boze zou de wereld bevriezen in een kristallen volkomenheid”.⁵⁰ En er is iets in ons dat hier de oren spitst en luistert: zou het *dat* zijn? Want de verveling vreezen wij allen.

Ja, de angst voor de verveling speelt hier een zonderlinge rol, zonderling omdat men toch de consequentie dat dan de hemel als het summum van verveling moet worden gedacht niet aanvaardt. Het is alsof men blij is met het lijden, omdat er dan en daardoor tenminste iets gebeurt. Door de ‘voorzienigheid’ van het ‘Opperwezen’ is er altijd wat aan de hand. Welk een rust is hier te bereiken! Deze ‘voorzienigheid’ valt namelijk samen met de noodwendigheid van de dingen, deze voorzienigheid is uit de werkelijkheid op een onmiddellijke wijze af te lezen. Onvermijdelijk komt men dan ook tot de troostrijke bewering dat in het verleden alles noodwendig is geweest en dat het de taak van de geschiedvorser is dit aan te tonen. Geen sprake van dat er kansen verspeeld zijn, dat er onnodig leed berokkend werd, dat deze of gene ondergang voorkomen had kunnen worden. En hierin ligt nu ook de troost voor ons persoonlijke leven en lot. Wij hebben de keus óf een mens te zijn met een bepaalde plaats, geïsoleerd van de wereld en haar gang, en dan moeten we ons verteren in vergeefse opstandigheid, óf wij moeten ons invoegen in de kosmos als een deel, een lid, een moment, |56| om als zodanig ons met ons bewustzijn boven ons kleine bestaan te verheffen en te beseffen dat wij mede deelhebben aan de schoonheid van het al, en ons eigen leed met andere ogen te leren zien.

Maar het is eigenlijk zeer wel te begrijpen dat ook deze verklaring niet het “waarom?” het zwijgen op kan leggen. Ach ja! Ook in deze ‘verklaring’, evenals in de vorige, schuilt wel een

⁴⁹ Frederik van Eeden: *Ellen – een lied van de smart*. Amsterdam: Versluys 1891, 104. [2086]

[°] brandende

⁵⁰ Auteur onbekend.

[element van waarheid](#). En wij zijn niet ongenegen dit toe te geven, ons daarin te verdiepen en ons daardoor – voor zover dat gaat – te laten troosten.

[Wij zien het voor ogen dat de diepere naturen vaak *diep* zijn *geworden* door het lijden.](#)

[Herkennen wij dit lijden als overal aanwezig, dan neemt het een *schone schijn* aan voor onze blik. In vele mensenlevens bracht het lijden vrucht, toevoer van nieuwe° *geesteskrachten* en van-daar-uit zijn we dan geneigd de wet van het lijden altijd en in alle opzichten te *omdromen met zachte glanzen*.](#) Er is iets geworden, er is iets gegroeid met dezelfde grootse *innerlijke noodwendigheid* die in de natuur is, en de gelouterde, de gerijpte mens staat te midden van de wonderen van deze *schone wereld* als een vrucht van hoger orde en hij kan zichzelf mede omvat horen in de lofzang

“Die unbegreiflich hohen Werke
Sind herrlich wie am ersten Tag”⁵¹

Daar legt zich de zee, daar valt het chaotische vragen stil, daar plooit zich het landschap uit van een ontgonnen aarde, met boomgaarden waar de rijke kruinen geórdend staan, en het is omringd door een vrije natuur vol verras |57| sende vergezichten, daar is het nut en de schoonheid tot één verbonden, daar kan men terecht zeggen: “En de zee was niet meer” [Opb. 21: 1]. Daar staat ook de smart in het verheerlijkte licht, dat uitgaat van een organische samenhang.

[Zo getuigde niet lang geleden de fonkelende° schrijver Oscar Wilde: “Er zijn ogenblikken dat smart mij voorkomt de enige waarheid te zijn. Andere dingen zijn misschien begoochelingen van het oog of van de begeerte, dingen die enkel bestaan om het oog te verblinden of de begeerte te verzadigen, maar uit smart zijn de werelden opgebouwd en geen kind of ster wordt geboren zonder pijn.” “Het is mijn recht deel te hebben aan smart, en hij die tegelijk de lieflijkheid der wereld kan zien en delen in haar smart, en iets van beider wonder beseffen, is in onmiddellijke aanraking met het goddelijke en is zo dicht tot Gods geheim genaderd als enig mens komen kan.”](#)⁵² Wij horen ontroerd naar dit getuigenis – [Ai! Dat klinkt wel teder en achter deze woorden schemert wel een schoon vermoeden, maar het zijn toch de woorden van een toeschouwer.](#) Zoals ten onzent de fijne wijsgeer Bierens de Haan over het lijden heeft gesproken, hoe hij op sierlijke en ingetogen wijze zich vermeet het lijden, alle lijden, het lijden als zodanig voor een deel van de “zelfontvouwing” van de eeuwige Geest te verklaren!⁵³

Is daarin – zo vragen wij – niet een heimelijke gewelddadigheid, die door Nietzsche verraden wordt, als hij uitroept: “Ich *will* immer mehr lernen, das Notwendige an den Dingen als das Schöne zu sehen” en elders: “Ich *will* irgendwann einmal nur noch ein Ja-sagender sein”⁵⁴? Is dit voornemen op zichzelf niet genoeg, om tegen dit ja-zeg |58| gen, ook waar het

° [heilige](#)

⁵¹ J.W. von Goethe: *Faust I* (1808), Prolog im Himmel, r. 249-250.

° [Engelse](#) 1924: [een Engelse schrijver](#)

⁵² Oscar Wilde: *De Profundis*. Vertaald door P.C. Boutens. Amsterdam: Wereldbibliotheek 1911, 31 en 69.

⁵³ J.D. Bierens de Haan: *Het tragische: schuld, noodlot en bevrijding*. Leiden: Sijthoff 1933. [144]

⁵⁴ Beide uit *Die fröhliche Wissenschaft* (1882), in: *Werken in drei Bänden*, Band 2, München: Hanser Verlag 1954. [6101/6]

werkelijkheid schijnt geworden, rechtmatige achterdocht te voeden. De tragische wereldbeschouwing is in de grond een esthetische, en zij maakt, voor zover zij de Godsgedachte handhaaft, God zelf tot een tragische persoon, wie, om zo te zeggen, de dingen boven het hoofd zijn gegroeid. Hij moet dan gerechtvaardigd worden uit de noodwendigheid: de catastrofes in natuur en geschiedenis, de woestijnen en de hongersnoden, de eeuwige strijd van de roofdieren onder elkander en de nimmer-aflatende volkerenstrijd, klassenstrijd, mensenstrijd om het bestaan, alle ellenden zijn dan even zovele momenten in het overmachtig en overweldigend symfonische geheel, dat oneindig boeit, het hart in een vreemde bedwelming brengt: “Wie es auch war, das Leben, es ist schön” (Goethe).⁵⁵

“Hoera voor het leven” de kreet van de jongens rondom Aljosha Karamasof, is vol van een zeer verfijnde liefde voor het lot en is toch tegelijk een barbaarse strijdkreet in de oren van allen die werkelijk lijden.

En als de kerkvader Gunning zegt: “een jammerdal kan men de wereld slechts noemen wanneer men haar beschouwt als de wereld van het individu en niet als die des Geheels”⁵⁶, spreekt hij ditmaal al evenzeer de taal van de religieuze toeschouwer.

Men kan hetzelfde ook uit een meer praktisch oogpunt betuigen, meer in overeenstemming met het levensgevoel van onze technische eeuw. Zo lezen wij in een prediking van een predikant uit Frankfurt met het thema: “Wo war | 59 | beim Untergang der Titanic der liebe Gott?”⁵⁷, dat achter deze ondergang schuld ligt, namelijk gebrek aan eerbied tegenover de natuurmachten, dat ons verleid heeft met zulke mogelijkheden (als de botsing met ijsbergen) geen rekening te houden en dan toch nog zorgeloos te eten en te drinken, en dat hier een uitwas van de kapitalistische maatschappij, namelijk de wil met de snelste vaart een record te slaan als hoogst gevaarlijk voor de toekomst werd aangewezen.

Maar een andere stichtelijke schrijver acht hier slechts “tragische” schuld aanwezig, dat wil zeggen de *vooruitgang* van de wereld eist de technische ontwikkeling en de al gewaagdere onderneming. Wij beleven de oude idee van de noodwendigheid in het heden het sterkst aan de techniek en haar geweldige ontwikkeling, waarbij het geluk van de enkelingen noch de veredeling van het leven vóórzit, maar een bovenpersoonlijk, allen en alles in dienst nemend abstract en massaal apparaat.

Zo lezen wij bij een ander modern-vroom man⁵⁸ over een spoorwegongeluk: “Ik herinner me nog de ontzettende ramp bij Steglitz. Op een zondagavond als honderden van reizigers op het station Steglitz de overwegen tussen de perrons overschreden om een plaats te zoeken in de lokaaltreinen, rent een sneltrein middenin de mensenmassa. Ik zal nooit de eindeloze lijkstoet vergeten die de offers van deze ramp naar hun laatste rustplaats bracht. Het ongeluk was de beslissende aanleiding dat aan alle grotere stations met bekwame spoed tunnels werden gemaakt voor de verbinding der perrons.” Welk een winst!

⁵⁵ Slotregel van het gedicht *Der Bräutigam* (1824) (Goethe schrijft niet ‘schön’, maar ‘gut’). In Berliner Ausgabe. *Poetische Werke* Band 2, Berlin 1960, 103.

⁵⁶ J.H. Gunning Jr.: *Spinoza en de idee der persoonlijkheid*. Althans, dat noteert M achterin zijn boek, maar het citaat stamt uit: *Lijden en heerlijkheid*. Amsterdam: B. van der Land ²1876, 157. (Met dank aan Lieuwe Mietus)

⁵⁷ Willy Velt: *Wo war beim Untergang der Titanic der ‘liebe’ Gott?* Predigt, gehalten am Sonntag, den 28. April 1912 in der St. Katharinenkirche zu Frankfurt a.M. Moritz Diesterweg 1912.

⁵⁸ Onbekend wie deze auteur is. De treinramp bij station Berlin-Steglitz was op 2 september 1883.

Bij zo luttel verlies! Tunnels die jaren duren tegenover een lijkstoet die daar even passeert, ofschoon zij |60| (om ons medeleven uit te drukken) voor deze gelegenheid retorisch “eindeloos” moet worden genoemd.

[Wat moeten wij van een wereld denken en van een Geest, van een God die in plaats van een leider van de spoorwegen een zo ver vooruitziende blik te geven dat deze eenvoudige gedachte hem invalt, daartoe met bekwame spoed honderden mensen in de dood jaagt? En wat moeten wij van een mens denken die door zulke verklaringen ook maar enigszins bevredigd wordt? Zo iemand bleef toeschouwer!](#)

Zoals wij toeschouwer blijven bij het ‘risico van de arbeid’. Als het gloeiende ijzer uit de oven komt, dan moet de grote bak vol vloeibaar vuur geledigd worden in de gietvorm. Allen staan gereed met haken, in een ademloze spanning. Langs hun wangen stroomt het zweet, hun rompen glimmen. Langzaam gaat de oven open, aan sterke takels rijdt de grote ketel gloeiend ijzer uit het vuur. Eén arbeider klimt naar boven om de ketting los te maken, maar ze weigert – één minuut en het is te laat, en het smelten moet opnieuw gebeuren. Dáár, het kantelt, maar die jonge kerel, bevangen door de hitte, laat los, valt één seconde, als een spons verzinkt hij in het gloeiend ijzer. Slechts de mannen dichtbij ruiken het geroosterde vlees. Dat gebeurt, niet zelden. En dan wordt het afgekoelde ijzerblok in zijn geheel begraven, moeizaam, met de zwaarste takels, in een geweldig graf, dieper dan de groeven die granaten slaan. Er is al heel wat euvele moed voor nodig te zeggen: offer voor het vijfjarenplan! Maar wie bestaat het om te zeggen: een offer van God voor de voortgang van de wereld? |61|

“Met bewonderenswaardige kalmte wist (interview vlak nadat bekend geworden was dat de *Uiver* in de Syrische woestijn was omgekomen) generaal X zijn gedachten helder te formuleren. Natuurlijk, zo zei hij, zal de tijding van de ramp een ogenblik afschrikwekkend werken, maar deze schrik zal wel heel spoedig nog slechts geringe uitwerking op de luchtvaart kunnen oefenen. Deze mening baseerde hij op de ondervinding na de ramp van de *Ooievaar*. De geringe uitwerking van rampen op de psyche der massa zien wij ook bij de talloze verkeersongelukken op de weg. Daarom vertrouwde hij erop dat de ongunstige indruk van de Uiverramp geen blijvend nadeel voor de luchtvaart zou brengen.”⁵⁹

[Wij zijn tegelijk in het werkelijke leven lijdend én – in andere ogenblikken weer – staan wij met ons geestelijke oog naar de schaduwbeelden van ons° \[leven te kijken. Welnu, in deze laatste ogenblikken wanneer en zolang wij toeschouwers zijn lijkt ons de noodzakelijkheid van het lijden schoon en klaar\]\(#\), althans zeer wel dragelijk, of zelfs wij tellen het licht als het geen schade doet aan de meer of min verheven doeleinden die wij ons gesteld hebben, \[maar zodra wijzelf ‘lijdend voorwerp’ zijn begeeft ons de indruk van noodzaak of schoonheid, zoals ook⁶⁰ de indruk dat het lijden ten slotte ‘rechtvaardig’ zou zijn ons vroeg of laat in de steek laat.\]\(#\)](#)

Het is mogelijk om het leven te hypostaseren tot ‘het Leven’, en die het doen zijn de minsten niet. O, Leven (zeggen en zingen zij), wondermacht zo gruwelijk en |62| zo lieflijk, die ons

⁵⁹ Het beroemde vliegtuig de *Uiver* verongelukte op 20 december 1934, de *Ooievaar* verongelukte op 6 december 1931 op het vliegveld van Bangkok.

° [ons eigen werkelijke leven](#)

⁶⁰ 1924: [\(gelijk wij de vorige maal zagen\)](#)

slaat zo hard en fel en ondragelijk dat het leed op zijn top in lust ómslaat, o Leven, dat in de vaart van uw triomf ons martyrium als een pluisje meevoert, tot ons hart van zichzelf niet meer weet en niets meer hoort dan de bruisende muziek van uw noodwendigheid en de jubelzang van uw brandende schoonheid, die tot de dood ontroert. Hoe zouden wij, in uw aanschouwing verzonken en vergaan in uw alomvangende geluid, nog ooit kunnen wensen dat iets anders zou zijn dan het is? O Leven, uit de hel zelfs haalt gij onze harten óp als zingend, en door alle vagevuren van de twijfel jaagt gij ons tot we bij de toverslag van uw majesteit alle vragen verleerd hebben. Maar tegelijk met deze toverslag zinkt ook alle zin uit het leven wég!

Zou waarlijk het leven en de Schepper van het leven zo wreed zijn alle levende ziel te branden en te schroeien eer er voortgang komen kon – in het ‘alproces’? Is dit de oplossing van de vele raadselen: “Wij worden gebruikt, om ook met onze pijnen en onze gillen het grote scheppingsfeest op te luisteren, dat aan boeiende taferelen inboeten zou of langzamer verlopen zou indien het lijden *niet* ware?” Is de mens nuttig voor het wereldtempo? “Waarom? Waarom dan?”, zo blijven wij vragen. Wij zijn niet van zins ons de mond te laten snoeren, zelfs niet door de sprake van de kosmos, al is deze nóg zo groot en dik en al is zijn sprake nóg zo daverend. Een méns te zijn betekent ook dit: zich niet te laten overdonderen, zelfs niet door het Al.

Temeer waar deze esthetische beschouwing van de noodwendigheid van de dingen en van de harmonische plaats van |63| het lijden in het leven bijzonder hard en wreed zich uitkan. Zo achtte Spinoza de opstandige smart van zieke mensen een dwaasheid, gebrek aan begrip voor de alharmonie, voor de raderen en de veren van het machtige uurwerk waar ook Rhijnvis Feith⁶¹ zo’n religieus respect voor had. Dit is inderdaad ten slotte esthetica.

Wij stellen ons hier teweer, omdat wij er^o in plaats van ogenschijnlijke *wijdheid* een *engte* van geest in gevoelen en wij kunnen niet laten te denken: was het jongetje met de steen in de blaas, aan wie Spinoza het recht betwistte God voor zijn slechte gezondheid aansprakelijk te stellen, zijn eigen zoon geweest, veelbelovend en beminnelijk, vol dromen en angsten, hij zou de klachten van de jongen, die krimpt van pijn, niet op één lijn gesteld hebben met “het raaskallen van een levenloze cirkel, die de Voorzienigheid aanklaagt geen bol van hem gemaakt te hebben”.⁶² En zelfs waar de lof van het leven, de liefde voor het lot, veel wezenlijker en veel bewogener gezongen wordt, gelijk bijvoorbeeld bij Dostojewski, daar kunnen wij toch niet zonder meer zijn beroemde raad aanvaarden dat wij moeten leren “het leven meer lief te hebben dan de zin van het leven”. Want wel is het leven meer dan de zin die wij eraan kunnen geven, maar het is onmogelijk liefde te geven aan hetgeen zich zinloos aan ons voordoet en dat ons bovendien de vrág naar zijn zin van de lippen wil slaan. Het blote bestaan is geen rechtvaardiging, ook de bandiet bestaat, maar heeft daarmee zijn recht in de samenleving nog lang niet bewezen. |64|

⁶¹ Politicus (burgemeester van Zwolle), musicus en dichter (1753-1824). Hij schreef de tekst voor het gezang ‘Uren, dagen, maanden, jaren’, Evangelische Gezangen (1806) 160.

^o [hier](#)

⁶² Conrad Busken Huet: *Het land van Rembrand*. Haarlem: Tjeenk Willink ²1886, deel II, 105. [3076]

Wij erkennen dat er lijden is als straf, wij erkennen dat er lijden is dat vruchtbaar werd, gelijk het bloed van de martelaren getuigt, dat wel waarlijk “het zaad der kerk” mag heten.⁶³
Wij erkennen dat het lijden ons drijft tot verweer, tot arbeid, tot denken, tot onderlinge hulp, tot waarachtige cultuur, tot daden van liefde en offer. Maar daartegenover staat in schier elk leven en elk gezin, elk ziekenhuis, elk krankzinnigengesticht, elk slagveld een onmetelijke rest° van verzwegen of beleden lijden dat niet rechtvaardig kan heten, dat geen vrucht draagt, waar niemand iets aan heeft.

En al zou dit laatste aan onze zwakke blik liggen, dan nog blijft de vraag: “Waarom kan het niet anders? Waarom onderhoudt God een wereld die siddert van pijnen allerwege, een wereld bloedend uit duizend wonden die niet te stelpen zijn?” Als er een antwoord is, is het te vinden in de ‘heilige’ Noodwendigheid, maar deze kan even goed genoemd worden....
“het klare en onverbiddele ja van Gods perfide mathematica en dwang”.⁶⁴

Nee, als de Voorzienigheid niet anders, niet goddelijker is dan de wetmatigheid, dan is ook deze verklaring kaf gelijk. Vooruitlopend op hetgeen het boek Job ons leert is alvast dit te zeggen: de voorzienigheid van God is niet gegrond in natuur of rede, het is geen kosmologische speculatie. De voorzienigheid is een belijdenis van gelóóf en geen omschrijving van onze ervaring, ook niet al zou die nog zo breed en omvattend zijn!

En het is de vraag of het iemand eerlijkheidshalve mogelijk is in de voorzienigheid van God te geloven indien hij |65| niet van élders, namelijk vanuit een hogere openbaring terugziend op het vlak van het wereldgebeuren gedrongen wordt tot deze overigens onmogelijke belijdenis. Daarvan afgezien blijven de vragen even fel, even tomeloos, even menselijk, met dezelfde waarachtige, innerlijke onvermijdelijkheid zich verheffen.

Waarom deze fatale omwegen in Zijn beleid, waaraan duizenden te gronde gaan? Waarom dit lijden, waarbij de gewrongen naam: plaatsbekledend, ons alleen troost zolang wij niet zien dat het lijden dat zulk een naam verdienen zou toch altijd vrijwillig zou moeten wezen?

Waarom moeten wij ons laten afschepen met de verkondiging: “Zeus speelt”, de oppergod speelt vangbal als een kind? Of waar men deze heidense ironie achter zich gelaten heeft en zich een doel voorstelt, waarom moet het alles met de pijn van de eeuwen betaald worden?

En Hij van wie gezegd wordt dat hij onze ziel zoekt, weet Hij waarlijk geen andere wegen dan deze wegen van het leed? Ach waarom kan ons hart niet op effen en gelukkige wegen groeien en door vreugden tot Hem komen? Staat het niet te vrezen dat de koude overmacht van de dingen de zielen doet verdolen en dat de voortgang van de wereld ons een kringloop wordt, vergeefs en eindeloos?

“De sterren aan de randen van de tijd
En tot in de uiterste eeuwigheden
Zijn in een koel gebogen baan geleid,
Boven de macht en de gebeden
Van de arme zielen die hun weg niet vinden

⁶³ Naar een uitspraak van Tertullianus.

° vervuld

⁶⁴ Slotregels van het gedicht ‘De Gevangene’ uit de bundel *De Ceder* van Jan Greshoff. Arnhem: Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande, 1924, 6.

IV°

Wat blijft het kwellen en ons hart opjagen, hoezeer maakt het onze schaarse vreugden wormstekig, dat “waarom?” Het gaat maar voort en laat zich niet kalmeren door woorden van menselijke vinding. Er kwam als antwoord: “Het is álles straf voor de zonde” en er kwam als antwoord: “Het kan niet anders, voor het bestand en de voortgang van het leven is het lijden noodzakelijk.” Maar deze balsem voor onze wonden, deze olie op de golven van ons ontrust gemoed bracht geen baat, hoogstens tijdelijke verlichting en zoals het gaat met een kranke, die veel geld tevergeefs ten koste legde aan medicijnmeesters – deze voelt na zijn teleurstelling zijn ziekte verergerd, door de tegenslag is het of alles nog veel meer pijn doet dan tevoren – zo vergaat het ook ons die eenmaal door het vragen bezeten zijn. En daar rijst dan weer onbedwongen onbedwingbaar na een korte poos van verademing – stilte voor de storm – die oude vraag weer van rondom en vanuit de afgronden van ons hart, met bovenpersoonlijke volharding. Maar weer komen er mensen om ons te helpen en ze getuigen dat God ons door het lijden *opvoeden* wil, verbeteren, heiligen, misschien wel vergoddelijken! En alweer is toe te stemmen: er is zo nu en dan een kastijsing als van een opvoeder over ons, sommige lijdens voelers dat hun hart gevormd wordt naar Gods smaak en bedoeling. Er zijn ontroerende getuigenissen van lijdens die hun diepe, langdurige^o leed hebben gemaakt tot een schat van adeldom en zelfvergeten reinheid. En er zijn wijzen die het |67| lijden tot een begripelijkheid en begrepenheid menen gemaakt te hebben. Volgens hen ligt achter ‘lijden’ en ‘geluk’ een redelijke tegenstelling, die wortelt in de wereldgrond. Want God heeft in de wereld de eenheid met zichzelf verlaten en de natuur is, als gecondenseerde zelfvervreemding van God, uiteraard vol lijden, waarboven de geestelijke mens (in wie God, opklimmend, weer tot Zichzelf komt) zich moet en kan verheffen. Het lijden is eerst ontbering en daarna onmacht. Deze onmacht komt de mens te boven in de onthechting en in de *vergeestelijking* van zijn aandriften. Zo verschijnt die hoogste bloem, de witte waterlelie, de lotus van het geduld. Uit de drab van de wereld, uit de droesem van de ziel, uit onbegrepen pijnen, mislukkingen en ondergangen zal rijzen de geheiligde, de onthevene en verstilde. De opvoeding schijnt zeer gezocht en zonderling, de methode verbijsterend, het opgelegde schier bovenmenselijke kracht, maar de vrucht (zo betoogt men) rechtvaardigt achteraf deze school die een beulskelder is, een hels huis vol marteltuig om heksengeest uit te drijven, een vagevuur dat schroeit voordat het loutert.

Zo ongeveer *dacht ook Elihu, de vierde vriend van Job. Toen de drie eerste vrienden tevergeefs hadden getracht de geslagen man te overtuigen van schuld, toen Job bleek “rechtvaardig te zijn in zijn eigen oog”, toen kwam deze wijze, diep ingeleide mens, Elihu, “tegen Job werd zijn toorn ontstoken, omdat hij zijn ziel meer rechtvaardigde dan God. Zijn toom ontstak ook tegen zijn drie vrienden, omdat zij, geen antwoord vindende, nochtans Job*

⁶⁵ *Ibidem.*

^o Opvoeding?

^o gans onbegrepen

[veroordeelden” \(32: 2v.\). “Zie, God verhoogt door zijn | 68 | kracht \(die lijden zendt\), wie is een Leraar gelijk Hij?” \(36: 22\).](#) Ook deze beschouwing heeft gelijk de vóórgaande een onwillekeurige strekking in zich naar alleenheerschappij. Niemand minder dan Kant bouwt hierop zijn verwachting van een rijk van vrije, zedelijke persoonlijkheden. Deze zouden volgens hem niet kunnen ontstaan dan door zonde, rampspoed en leed.

[Door het lijden onderwijst God, leert hij de mens het kwade mijden, geeft hem verstand het goede te dienen.](#) Daarmede wordt echter de verantwoordelijkheid voor het lijden en zelfs voor de zonde op God geschoven. Bij de vergeldingsleer is dit minder het geval, daar toch is het alsof God een in zichzelf rustend recht alleen maar... toepast. Bij de verklaring die uitgaat van de noodwendige voortgang van de wereld is wat men als ‘God’ denkt zeker verantwoordelijke dader, maar toch niet met dit raffinement, met al deze berekeningen van het zedelijke effect van zijn handelingen. Want in deze verklaring wordt het goddelijke handelen toch gesteld en gerechtvaardigd met de leuze: het doel heiligt de middelen. Maar bovendien – hoe droef wordt het dan in de wereld, wanneer deze middelen mochten falen. En in feite falen zij. De vreemde tussenwereld, die tegen Gods wezen ingaat en die Hij toch gewild heeft om haar weer te overwinnen – hoe angstig wordt die, zowel in het kleine als in het grote leven, als wij moeten rekenen met de mogelijkheid van een misrekening. Een pedagogische misrekening van God?

[Elihu wist niet dat óók hij sprak aan de oppervlakte. En wie in onze tijd spreekt als hij, die weet niet hoe verre | 69 | weg het meeste lijden de mensen hard maakt in plaats van week, zelfzuchtig in plaats van liefderijk. Iemand die rampspoed op rampspoed ontmoet denkt meer en meer alleen aan zichzelf en zo komt er van heel het schone plan van de opvoeding niet veel terecht.](#) Of zullen wij dan met een stalen gezicht de mening voordragen dat de lijder de pedagogische bedoeling van deze pijnen niet heeft begrepen en daardoor verijdelde – en verklaren dat steeds die mensen het meeste blijven klagen die, wederspannig, het minste uitvoeren?

Er is veeleer grond voor het vermoeden dat wie al te grif deze opvoeding in het wereldgebeuren leest wat de ‘arbeid-der-ziel’ aangaat zélf weinig uitvoert en zich de dingen weinig aantrekt. Wij merken op dat telkens weer een bepaalde tijdgeest bijzonder ontvankelijk was voor deze gedachte van het lijden-als-opvoeding. Het waren tijden waarin de bevoorrechte klassen over een geheel of ten halve mislukte omwenteling triomfeerden, althans weer bovendreven op de vloed van een lijden dat moe, wee en tam maakte, om daarna de zaak zo mogelijk op de oude voet voort te zetten.

Het had daarom een diepe, historische zin, het was een diep-menselijk, bovenpersoonlijk protest tegen de restauratie die deze wereld weer als de beste van alle mogelijke werelden wilde voorstellen, die met name in het Frankrijk van de herstellende Bourbons de leugen van een classicistische schoonheid wilde invoeren, dat juist tóen Géricault voor het eerst de werkelijkheid in hospitalen, diaconiehuizen en krankzinnigengestichten ging zoeken en het *Vlot der Medusa* schilderde⁶⁶, dat in diezelfde tijd de geweldige De | 70 | Iacroy daar in die

⁶⁶ Théodore Géricault (1791-1824): *Le Radeau de la Méduse*. Geschilderd in 1818, twee jaar na de schipbreuk van het schip *La Méduse* voor de kust van West-Afrika. Een vlot met drenkelingen werd uiteindelijk na 13 dagen dobberen zonder eten en drinken aangetroffen door een ander schip. Van de 147 opvarenden van het vlot waren er toen nog 15 in leven. Er werd gesproken over kannibalisme. Deze ramp was voer voor wekenlange opgewonden krantenberichten en werd beroemd door het schilderij van Géricault.

wereld, die niets liever wilde dan vergéten, zijn *Massacre de Chios*⁶⁷ maakte en tentoonstelde voor de ogen van de verzadigden. Het had een diepe zin dat de staties van Servaes⁶⁸ een Christus schilderden die een uitgetogene en geschondene is, en er is aan hem gedaante noch heerlijkheid meer. Dit werk kwam in een tijd dat de burgerij zich schikte om de wereldoorlog en zijn naweeën te vergeten. En zo is het wel telkens nodig geweest en goddank ook telkens gekomen: de diepe verontrusting. En de vraag werd weer in de harten geworpen of het aangaat de onmiddellijke ervaring van de werkelijkheid door een 'religieuze' uitlegging uit te schakelen, ja wat meer is (wij komen daar later nog op terug), of het christelijke geloof zelfs de wisselwerking tussen deze ervaring en deze uitlegging erkennen kan, of het geloof niet juist betrokken is op de onmiddellijkheid van de ervaren werkelijkheid.

Er zijn wijzen geweest die woedend werden in zuivere verontwaardiging als zij hoorden spreken van het lijden-als-opvoeding. "Wat?", zo riepen zij: "God zou de ziel heiligen door smart, wie dat zeide was een spotter of een gek; wie wast 't onreine blank met klev'rig pek, wie bleekt met nacht 't diep ingezogen zwart?"⁶⁹ De ogen van wie lijden hunkeren naar mede-lijders, ze gaan gulzig te gast op elk gezicht waar smartelijke trekken op zijn te lezen en ze denken gretig: "Hij ook, niet ik alleen"!
Ook dit bevredigt onze rede en ons gemoed allerminst. Wij zijn ten einde raad. Straf? Noodzaak? Opvoeding? | 71 |

De Here Jezus zei: "meent ge dat de lieden, op wie de toren van Siloam viel zondaars waren boven anderen? Nee, zeg Ik u" [Lk. 13: 4v.]. En op de vraag van de omstanders bij de blindgeborene (Joh. 9[: 2v.]): "Wie heeft gezondigd, deze of zijn ouders"?, luidde het antwoord: "Noch deze, noch zijn ouders, maar dit geschiedde opdat de heerlijkheid Gods zou openbaar worden".

De strafgedachte volstaat dus niet, maar ook de opvoedingsgedachte niet. Immers de Here Jezus genas *allen* die kwalijk gesteld waren, en zovelen als er Hem aanraakten werden gezond. Hij meende dus dat een gezond en krachtig mens zijn goddelijke bestemming doorgaans beter vervult dan een kranke. En daarmee werkte hij het "werk des Vaders". Hij kon van zichzelf niets doen tenzij hij de Vader het zag doen. Hij stelde met Zijn wonderen evenzovele seinen, vóórtekenen van het messiaanse rijk. En hij kende daarbij geen grenzen, zolang maar het Woord niet in het gedrang kwam.

De Vader, die hem zond om te genezen en pijn te stillen, staan blijkbaar andere opvoedingsmiddelen ten dienst dan het lijden. Zo blijft dan de vraag: "Waarom?" En het zal een diepe bedoeling hebben⁷⁰ dat zij blijft.

De drie wijzen van troost tegenover het raadsel schoten tekort. Onze kennis, ons antwoorden is bedenkelijk. En wanneer wij de drie verklaringen onderscheidenlijk toepassen

⁶⁷ Eugène Delacroix (1798-1863): *Le Massacre de Cio*. Geschilderd in 1824, twee jaar na het bloedbad tijdens de Griekse vrijheidsoorlog, aangericht door Ottomaanse strijdkrachten op het eiland Chios, vanaf april 1822, met duizenden slachtoffers.

⁶⁸ Albert Servaes (1883-1966): de kruisweg van Luithagen (bij Antwerpen), 1919. Servaes, een zeer religieus, expressionistisch schilder met Vlaams-nationalistische denkbeelden, beeldde slechts enkele jaren na de oorlog de verschrikkingen ervan realistisch uit in deze kruiswegstaties.

⁶⁹ J.A. Dèr Mouw (Adwaita): *Brahman*, deel 1. Amsterdam: W. Versluys 1919, 73. [974]

⁷⁰ 1924: is goed

van geval tot geval, zou dat ons klaarheid geven en de vrede van het gemoed? Dat God nu eens als Kunstenaar (en Ingenieur), dan als Rechter, ten slotte als Opvoeder ons verschijnt? En wanneer wij de drie troostwijzen tezamen door één | 72 | gemengd gebruiken, zou daarin een oplossing liggen? Er blijft altijd een rest en zij doet ons dit gebruik afwijzen. Is dat onze rebellie? Of is dat iets geheel anders? Dat is een open vraag! Het afwijzende in ons, is dat misschien wat de Bijbel het “hart” noemt? “Hart” betekent het binnenste ik onder alle eigenschappen bedolven, de verborgen mens. Het “hart” is de aandrift tot vragen, het kan ook zijn de openheid om te luisteren! En beide elementair: het denken heeft te doen met raadselen, het hart met geheimen. Raadselen zijn er om opgelost te worden, geheimen echter worden geopenbaard. In het opgeloste raadsel is van het raadsel niets over, in het geopenbaarde geheim is het geheim volledig geworden en voleindigd. De afwijzing van de ‘verklaringen’ betekent: wij beseffen dat ons leven tot in zijn grond bedreigd wordt en dat het zich slechts houden kan (of gehouden wordt) door een strijd, beslissing en overgave van geheel andere orde dan die welke door deze ‘verklaringen’ verondersteld wordt. Wij vermoeden dat de algemene woorden ons verleiden, ons wegvoeren van onze eigen, onherhaalbare plaats en de eigenlijke beslissende geschiedenis van ons leven. Daarom heeft onze rebellie diepere zin.

Wij komen, niet op eigen voeten, maar gedreven of gedragen, tot de rand van ons weten, bij de afgrond van ons niet-weten. Een nieuwe ongekende angst overmeestert ons, doch deze gaat wonderlijk gepaard met een vreugdevol voorgevoel: zal het niet binnenkort zijn alsof het weten een slááp was en dit niet-weten een begin van ontwaken? We moeten door dit alles één! Geen van de verschrikkingen opzettelijk ontwijken.

| 73 |

V

Wenden wij ons nu tot de gestalte van Job. Hij is de grote lijder en hij kan niet berusten in de gangbare verklaringen. En zie, zijn ongestilde leed heeft hem gewijd tot een licht voor de eeuwen. Hij zocht geen wijkplaats om met een restant van levenslust voort te vegeteren en hij stortte zich niet in de golven van zijn lot om er zich heroïsch mee te vereenzelvigen. Hier doet zich iets nieuws voor.

Men had het zich in Juda na de ballingschap gemakkelijk gemaakt. Wat de oude profeten door veel moeite en strijd aan overtuiging hadden gewonnen: de openbaring van de onaantastbare heiligheid van God en van Zijn zuiver recht, welke openbaring God hun geschonken had ten koste van hun rust, hun vrede, hun leven, en die wij ten naaste bij zouden kunnen samenvatten in de bekende⁷¹ woorden: “De (openbare) wereldgeschiedenis is het (verborgen) wereldgericht”⁷² – twijfel aan de macht van die heiligheid over de werkelijkheid kan opkomen (Ez. 18), maar door en ondanks alles handhaaft zich steeds heerlijker de rechtvaardigheid van de Eeuwige – daaruit had men twee formules gemaakt, een grote en een kleine: de grote paste men toe op de volkeren en de kleine op de enkeling. En nu was men spoedig klaar, nu waren er geen raadselen meer. Voer een volk wel, dan was het door God gezegend = beloond voor zijn gerechtigheid. Overkwam het daarentegen

⁷¹ 1924: veelzeggende

⁷² “Die Weltgeschichte ist das Weltgericht”. Laatste regel van het voorlaatste couplet van het gedicht ‘Resignation’ van Friedrich Schiller, in 1786 gepubliceerd in het tijdschrift *Thalia*.

velerlei moeiten en nood, dan was het door God gevloekt = gestraft voor zijn zonde. Dit was een algemene waarheid, een wereldwet. En eenzelfde schema in het klein had men voor de enkeling. Men werkte deze stellingen ook óm en zei: |74| wil een volk wél varen, dan moet het God dienen, zonder mankeren komt het geluk. Wilt gij persoonlijk gelukkig zijn, zoekt dan Jehova. Zo had men het zich makkelijk gemaakt en het geheimenis van de beproeving uitgeschakeld. Het probleem van het lijden had zich opgelost. Een windstilte was ingetreden.[°] Men wandelde kalm daarheen, kleinzerig voor zichzelf, wreed voor anderen. En er is niet zo heel veel veranderd in de mensen sindsdien. De bewering van de Satan in de proloog van het boek Job dat hij “omtrekkende op de aarde en die doorwandele” [Job 1: 7] niemand gevonden had wiens vroomheid zonder eigenbaat bleek, leeft vrij algemeen in de harten.

Het is niet overbodig er nog eens met nadruk op te wijzen dat een zeer primitief levensgevoel zich kan verkleden in een zeer wijsgerig gewaad. Dit geldt ook hier. Op het eerste gezicht schijnt deze moralistische redelijkheid uit ons moderne levensgevoel geheel uitgeschakeld te wezen, maar dit is te wijten aan een gezichtsbedrog. De moderne wijsgeer heeft meer verdiepingen en dimensies in zijn wereldbeeld, meer kleuren en achtergronden in zijn taal. Maar de grondtrekken van zijn oordeel zijn niet zo heel veel anders als die van het hier besprokene! Tot welke absurde en wrede gedachten dit leidt, is zeer duidelijk waar te nemen bij Schopenhauer. Deze leert dat het wezen van de wereld een blinde, aan geen rede of maatstaf onderworpen aandrift is, die hij Wil noemt. Maar ten slotte is de mens in zijn wezen niets anders dan een stukje van die Wil, daarom heerst (en nu voert hij plotseling een zedelijke norm in) in de wereld een eeuwige gerechtigheid, waarin tussen wandaad en straf geen tijd |75| verloopt, maar beide verbonden zijn in één en hetzelfde feit of gebeuren. Zo zegt hij dan letterlijk: “met het strengste récht draagt aldus ieder wezen het bestaan zelf, verder het bestaan zijner soort en ten slotte dat van zijn individualiteit, zoals deze bestaanswijzen nu eenmaal zijn, in een omgeving, gelijk die nu eenmaal is, in een wereld zoals die nu eenmaal door toeval en waanzin beheerst wordt... en in alles wat hem wedervaart... *geschiedt hem altijd récht*. Want hij zelf is immers mede de Wil; en zoals de Wil is, zo is de wereld... wil men weten wat de mensen in zedelijk opzicht waard zijn, zo beschouwe men hun lot. De eeuwige gerechtigheid regeert; waren zij niet over het geheel genomen minderwaardig, dan zou hun lot niet zo treurig wezen. In deze zin kunnen wij zeggen: de wereld zelf is het wereldgericht”.⁷³ Natuurlijk is uit deze waanzin geen uitweg dan deze: het leven zelf voor een waanzin te verklaren. Doch ook dit niet zonder een morele of quasi-morele grond, namelijk de stelling dat de éne grote schuld van de mensen ligt in het feit van zijn bestaan als enkeling. Er is een ‘metafysische’ schuld, namelijk de zonde: geboren te zijn. Wil men daarover verzoening doen, men geve het leven óp, men dode de wil-ten-leven in zich. Niet door zelfmoord (want daarin openbaart zich juist een sterke wil, onder andere om rust te bereiken), maar door ascese. Nu is het intussen eigenaardig hoe burgerlijk, voorzichtig, berekenend en kleinzerig deze zelfde wijsgeer zich toont in zijn *Aforismen over levenswijsheid*.⁷⁴ Het medelijden dat hij in zijn hoofdwerk (en daar inconsequenterwijs) predikt, is hier volkomen zoek. Trouwens ook in zijn |76|

[°] Er waren geen raadselen meer.

⁷³ Arthur Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1818), Band 1, viertes Buch, § 63. [1233]

⁷⁴ Idem, *Aphorismen zur Lebensweisheit* (1851).

particuliere leven. Het blijkt dat een moralistische redelijkheid, hoe ook aangekleed, steeds naar hetzelfde schema verloopt: leed en schuld zijn evenredig, het lot is gewroken daad. Berust in uw lot, gij hebt het verdiend, zie het lot van anderen met niet al te grote bewogenheid aan: zij zullen het wel verdiend hebben. Wie dit aanvaardt houdt nog een heel terrein over waarop hij een klein, maar verder onbelast geluk kan genieten. Het vergeldingsbeginsel, heel vlak of heel diep opgevat, eenmaal ten grondslag gelegd, geeft ons oorlof. Dan beginnen wij pas te leven, gaan over tot de orde van de dag, begeven ons naar ónze zaken en vermaken, waar nu verder niemand anders iets mee te maken heeft. Er is een andere mogelijkheid, opkomend uit hetzelfde beginsel, namelijk dat wij als Karma-gelovigen ons begeven tot de arbeid van boete en zelfbevrijding. Heeft men dat wel goed bedacht, dat met deze exquisite leer de overigens veel gewraakte vergeldingsgedachte tot het één en al wordt opgedreven? Zouden de hoogmoedigen, die lachen om ons kinderlijke en onvruchtbare vragen, niet goed doen toe te geven dat zij al evenmin aan een van de beruchte verklaringen ontkomen? Overigens overweegt meest een andere weg tot rust: “De wetenschap der aanvangsvragen en hun stuiten op ondoorkomelijks en dan... het kil afsluiten van de hunkering”⁷⁵ – alles ópgeven en heengaan, om de dag zo stil voor zich heen als een bloem te plukken. En binnen deze grenzen het ijdele, maar och zo goede leven te proeven met een vreemde bevrediging, waarin het vragen van de ziel wonderlijk is ondergegaan.

“Tegenover de muur”, zegt een Russisch denker van [77] deze tijd, „staken de middelmatige en om hun geluk ijverende mensen hun pogen te zien wat het leven eigenlijk is. De muur heeft voor hen iets rustgevends, iets dat hun geweten ontlast, iets definitiefs... Welnu, juist deze mens houd ik voor de normale, zoals hem de tedere Moeder Natuur graag zien wil. En zulk een mens benijd ik hevig. Hij is dom, daarover wil ik niet strijden, natuurlijk is hij dom, maar misschien moet de normale mens dom zijn; waarom zou dat de bedoeling niet kunnen zijn? wellicht schuilt daarin een bijzondere schoonheid, wie weet, misschien is deze domheid mooi!”⁷⁶

Bijzonderlijk de moderne mens schiet tekort tegenover het geheim! Hij vindt de rechte houding niet, omdat hij een voorgevoel heeft van de eigenaardige eisen daaraan verbonden. Het gaat er namelijk om alle denkkraft ten uiterste in te spannen, om dan, maar geen minuut eerder, toe te geven dat de mens niets weet. Dat schijnt de natuurlijke mens en de moderne mens, die niets anders is dan de natuurlijke mens-in-het-kwadraat, de grootste onzin: zich in te spannen om als resultaat te bereiken: het weten van ons niet-weten. Wat zijn ze aardig en vlot, de adepten van deze leer van de geheelonthouding ten aanzien van alle ‘onmogelijke’ vragen! Wij kunnen niet meer meten, hoezeer ook het intellect van de moderne mens is verslapt door eeuwen van dwaalleer en door het uitwoeden van de losgelaten hartstochten. Ons bestaan is zó onderwoeld door de stormen die door de wereld zijn gegaan dat het geen basis meer biedt voor de ernst van het (in de ruimste zin genomen) ‘theologische’ denken. En toch is onmiskenbaar ons leven [78] van een vitaliteit, lenigheid, zakelijke gang, hoge onverschilligheid geworden, juist door dit niet-vragen. Sommige levens zijn daardoor zó schoon en veerkrachtig opgerezen dat wij als voor

⁷⁵ Uit het gedicht met de beginregel ‘En welke weifelende geest’ van J.H. Leopold. In: *Verzameld Werk 2* (1952), 564.

⁷⁶ Léo Schestow: *Potestas Clavium, oder: Die Schlüsselgewalt*. München: Nietzsche-Gesellschaft 1926. [822]

een natuurwonder staan en de vraag zich aan ons opdringt: zou dit nu niet zijn wat de mens, naar 'goddelijke', 'oorspronkelijke' bedoeling, kan, mag, moet zijn? Hoe is het nu, welke schoonheid is de menselijke en God welbehagelijk? Is de vrede tussen de bewingerde muren dan toch de ware vrede, en de zalige domheid de kroon van het leven?

Israël zag het altijd anders:° de tedere Moeder Natuur ziet het graag zo, maar de Váder, de Here..., Hij háát deze beminnelijke domheid?

Zie, God wilde deze theorie, die de dood voor alle oprechte godsvrucht dreigde te worden, niet langer dulden, want in Israël destijds had de vergeldingsleer dezelfde functie als tegenwoordig de vitaliteitsleer, namelijk de mens het existentiële vragen voorgoed af te leren.

Het is wonderlijk om te zeggen en toch volkomen waar: Gods Eer hing eraan dat er een hardhandig eind werd gemaakt aan deze moralistische beschrijving van Zijn wezen, Zijn werken en Zijn wegen. Anders zou de leer 'voor wat, hoort wat' hand over hand toenemen en de satanische twijfel blijven grijzen: het is altijd om de heb als een mens God dient en vereert, liefheeft en prijst. Is het zelfs wel dénkbbaar dat ooit 'om-niet' godsvrucht ontstaat en zich handhaaft? Ware het werkelijk zo, dan zou de wereld van God een mislukte schepping zijn, een schepping die ook door de openbaring niet kan worden hersteld en teruggebracht tot de ware zuivere verhouding | 79 | die oorspronkelijk heerste. Omgekeerd, al zou er maar één mensenleven zijn dat aan God hangt met liefde, dan zou daarin God gerechtvaardigd zijn.

God heeft die vale° redeneringen uit elkaar gescheurd gelijk men een oud kleed aan rafels scheurt. Ramp op ramp trof zowel het volk als de enkele vrome. De formules faalden. Het kwam niet uit. Het verstand duizelde. De herinnering aan de raadselen en aan de raadselachtige uitreddingen van weleer, de herinnering die men had afgesneden om zich metterwoon te vestigen in dit vlakke moralisme, de herinnering aan de verbijsterende, de wondere "daden des Heren" doemde weer op.

Wat de volkeren betrof, daarop wist men nog wel iets te vinden. Zeker, nu werd Israël verdrukt en vertrappt. Doch eens, eens zouden zijn vijanden ervaren dat zij hadden beledigd en geschonden het heilige volk van de heilige God, aan wie de wrake is in de eeuwen der eeuwen. De wending zou komen als publiek feit.°

En eens, als Juda de straf voor zijn eigen afwijking zou hebben gedragen, dan zou Jehova dat vrome, brave volk zegenen voorgoed, weer zonder mankeren.

Maar dit 'eens' in mateloos verre toekomst was niet toepasselijk op de rechtvaardigheid van God jegens de enkeling. Hoe was het toch te rijmen dat het de goddeloze zo dikwerf goed gaat in de wereld, en de rechtvaardige, de vrome, zó slecht dat het boos opzet gelijkt? Daar kon men al minder raad op vinden. Want nog niet algemeen was het geloof aan een leven na dit leven, waarin men eindelijk recht ervaren zou. De doden stonden, naar men dacht, tot God en mens in *generlei* betrekking. | 80 |

In de *sje'ól*, de onderwereld, het schimmenrijk, daar leefden zij als schaduwen die eens in dit leven goed geweest waren of slecht, zonder onderscheid. "De doden zullen de Here niet

° Zou het niet zo zijn:

° Hij heeft die brave

° der wrake

prijzen, noch zij die in de stilte zijn nedergedaald.” [Ps. 115: 17] “Wie zal u loven in het graf?” [Ps. 6: 6] En vandaar al die kreten in de psalmen: “O, Heer, doe mij recht, ik wandel als uw knecht” [Ps. 26: 1] – juist omdat men geen hiernamaals ziet, daarom juist die aandrang: God mijns heils, toef niet, opdat mijn vijanden zien, dat ik zuiver sta voor Uw aangezicht. “Houdt U niet als doof!” [Ps. 83: 2]

*Hoe simplistisch, hoe kinderlijk! welk een gebrek aan zelfkennis! En toch, de ongebroken vijanden moeten het zien dat de gebrokenheid van de vrome, ondanks al, zuiverheid is voor God. Het gaat om een soort eerherstel. Tegenover de muur van de werkelijkheid, de ervaring, het recht en de rede, schijnt dit vragen zo ongegrond-vaag en de mens grijpt zich vast aan wat er oprechts was in zijn zondige verhouding tot de God van het verbond. En daarom durft hij zo klagen. Maar het leek welhaast als klonken al die kreten tevergeefs. Het kwam niet uit. Welnu, dat het niet *mág* uitkomen, dat het *nooit* uitkomen zal, dat Gods wegen hoger zijn dan onze wegen en Zijn gedachten dan onze gedachten, dat Zijn wijsheid op een onéindige wijze de wijsheid van alle mensen wijsheid overklimt, dat leert ons het boek Job. •

Israël in de ballingschap, de kern van het volk dat zich als “knecht des Heren” voelde, heeft met deze vragen geworsteld. Het *exil* is de toestand waarin ook zelfs het landschap geen tekenen meer draagt van de ‘heilige’ geschiedenis, waar niets meer herinnert aan de theofanie, waar de wereld ‘ontgoddelijk’ is, zonder sprake. Toen heeft Israël geweten, als nooit te voren, wat het zeggen wil dat God ‘verborgen’ is. God zwijgt, maar de mens spreekt. Hij moet spreken, al meer spreken naarmate het zwijgen van God dieper zich afdrukt in een omgeving zonder spoor van de openbaring, in een wereld waarin het heten moet: “Wij zien onze tekenen niet, er is geen profeet meer, noch iemand bij ons die weet hoe lang; ...geef aan het wild gedierte de ziel van uw tortelduif niet over, vergeet niet voor eeuwig de hoop uwer ellendigen; aanschouw het Verbond, ...trek uw rechterhand uit het midden van uw boezem, maak een einde” (Ps. 74: 9, 19 en 11). Dat is alles zeer onwijsgerig, zeer primitief en eigengereid, dit is zonder berusting en zonder zelfrespect, dit zijn alleen maar kreten, vol heimelijk verwijt en vol |81| heimelijke hoop, dit is een stem waaraan niets verstandig is dan de bestendigheid van haar richting.

Maar het leek welhaast als klonken al die kreten tevergeefs. Het kwam niet uit. Welnu, dat het niet *kán* uitkomen, dat het *nooit* uitkomen zal, dat Gods wegen hoger zijn dan onze wegen en Zijn gedachten dan onze gedachten [Jes. 55: 8], dat Zijn wijsheid op een onéindige wijze de wijsheid van alle mensen overklimt, dat de ‘God’ die men uit de werkelijkheid afleest en de ‘God’ die de mens in de moraal meent te kunnen dwingen hem te zegenen, scheefgetrokken beelden zijn van de ware, de verborgen God, dat na het ineensinken van onze verklaringen het vragen, maar ook het leven pas waarlijk begint, dat leert ons het excentrieke en duistere, eenvoudige en lichtgevende boek, Job geheten.

I

Job kent niet — gelijk wij die het boek lezen^o — het gesprek tussen Jehova en de Satan. Hij weet niet wat er achter de schermen van zijn leven geschied is. Hij kan in de verste verte niet vermoeden dat niet *hij* in het geding is, maar de eer van God. Deze zijn onkunde komt overeen met de positie van de mens in het algemeen. Het is hem ontzegd zich op het standpunt van de voorzienigheid te plaatsen en wanneer “het noodzakelijk is dat er ergernissen komen” [Mt. 18: 7] betekent dit allerminst dat hij geroepen is te zorgen dat ze er komen.

Job weet niet de inzet van het experiment: “Is het om-niet dat deze vrome God dient?” [Job 1: 9] Hij is opgevoed in de leer dat uiterlijke welvaart teken is van innerlijke vroomheid. En dit is dan ook aanvankelijk voor hem de vreugde van rijk-te-zijn, dat hij daarin ziet de zegen van de Eeuwige omwille van zijn gerechtigheid. Ja, deze opvatting is hem zozeer eigen dat hij die, gelijk zijn vrienden later verhalen, alom als heilsleer predikte.

Job is een vroom man, opgevoed in de overgeleverde leer van de vergelding^o. Hij is een Edomitische vrome, die met de twee talenten van zijn Godskennis andere twee talenten gewonnen had. Job is geen jood. Daarom is de vraag van zijn leven ook wijder, algemeen-menselijker dan de vraag hoe het mogelijk is dat “Gods liefste kinderen” vaak het meeste hebben te lijden. De ‘onrechtvaardigheid’ in de lotsbedeling van de mensen, deze vraag in de |83| breedste zin, zó dat hij die ándere vraag mede omvat, staat op de voorgrond. Job is niet uit Israël, maar hij heeft een vroomheid en adel gelijk die zelfs in Israël zelden worden gevonden. En de geestelijke leiders van Israël hebben dit hoge onderkend en erkend. Zo werd het boek van zijn leed en zijn strijd in de canon van de heilige schriften opgenomen en is bekleed met goddelijk gezag.

Job dient de Eeuwige als weinigen en wordt gezegend bovenmate. Hij is als een barmhartige Samaritaan, die rijke beloning mocht verwerven blijkens zijn leven vol geluk. En zijn kinderen vooral delen in de weelden van het goede leven. Hoe gemakkelijk zal het juist hun gevallen zijn te ‘gelóven’ in de goddelijke vergelding. Wij moeten ons, dunkt mij, deze zonen voorstellen als vrolijk-moraliserende Amerikanen. Ze zijn ingegaan tot de erfenis van hun noest arbeidende vaders en zien de wereld met zakelijk-sportieve ogen aan. Zij leven niet meer in een open wereld vol gevaar, maar in een gesloten en wel-beveiligde werkelijkheid. Vader Job bidt voor hen en brengt ten bate van hen brandoffers: “Misschien hebben mijn kinderen een overtreding begaan en in hun hart God losgelaten” [1: 5]. Deze plaatsbekledende vroomheid ondersteunt ten overvloede het evenwicht tussen het goed leven en het goede leven. Later zal vader Job, terugziend, dit ongestoorde geluk aldus beschrijven: “Toen God mij bewaarde en Hij zijn lamp deed schijnen over mijn hoofd en ik bij Zijn licht de duisternis doorwandelde. Toen Gods verborgen nabijheid over mijn tent was, toen de Almachtige nog met mij was en met mijn kinderen om mij heen. Toen ik mijn gangen baadde in room en de rots voor mij |84| beken van olie uitgoot, toen mijn wortels zich

^o van onze jeugd af aan
^o zaligheid

strekten tot aan het water en de dauw vernachtte op mijn loof en de heerlijkheid zich steeds in mijn leven vernieuwde” [29: 2-6, 19v.].

Het komt alles uit, fijn, en glad, en vanzelf. Ook het geloof in de leer neemt toe. De wereld is doorzichtig als glas, want welvaart is een prediking die iedereen verstaat. In gans andere bewustzijnsvormen komt onder ons deze verdooving van de geest terug. De wereld en het leven zijn geordend in een stalen verband van zakelijkheid, daarin voert de atletische geest zijn krachttouren uit, maar over het al staat een stolp van matglas. En er kan ons niet zo heel veel overkomen. En wat ons overkómt, dat komt óver ons en wij blijven in onszelf die wij waren, vol kracht en toch in een voortdurende verdooving, vol heldere plannen en toch verblind. Het ging daar in het land Uz zo godzalig en gelukzalig als in ‘God’s own country’. Doch dan worden Job zijn runderen en ezels geroofd. En zijn slaven geslagen met de scherpste van het zwaard. En zijn schapen doodgebliskemd op het veld. Al zijn have, al zijn schatten worden hem op één dag ontnomen. De éne na de andere ongeluksbode stormt binnen, meldt de ramp en eindigt met het tergend refrein: “en ik ben maar alleen overgebleven om het u aan te zeggen”. En hij wéét dat nog niet, hij beseft het nog maar half, of daar komt een nieuwe ongeluksbode: “De wind stak op uit de woestijn en vernielde het huis van uw zonen en dochteren, zij werden allen samen onder het puin bedolven, en zie, zij allen stierven” [1: 19]... De omstanders staan ontzet. Men fluistert: “Waarom...? Daarachter schuilt de schuld van een heimelijke schanddaad°.”

[85] Ook ons komt het steeds weer voor dat zulke verklaring in de realiteit insnijdt, voor sentimentaliteit behoedt en ten slotte nog het best van al God de eer geeft. Ook voor het begrip: overtreding en heimelijke verkeerdheid, is plaats gelaten in de wereldbeschouwing van het gesloten leven. Doch daardoor wordt de matglazen overkapping juist niét stukgestoten, zodat men de open hemel en de vrijmachtige grimmigheid van de wolken zien zou. God = het Recht. Daaraan in geval van rampspoed vast te houden wettigt bij een gunstige wending, na het afdrijven van het onweer, de gerustheid waarmee de voorspoed op haar beurt ook weer alleszins rechtmatig kan worden geacht. Zo blijft de geslotenheid ongeschokt.

Maar Job, naar de natuur gebroken – hij scheurt zijn mantel vanwege zijn rouw, hij scheert het hoofd, hij buigt zich neer, hij valt ter aarde – Job, naar de natuur gebroken, breekt, herboren, dóór naar de geest, en alle theorie van zonde en deugd, geluk en ongeluk vergetend, ondanks de leer van de vaderen volgens welke God hem nu inderdaad vervloekte, zingt hij het bijkans uit met een gans nieuw geluid: “De Here heeft gegeven, de Here heeft genomen, de Naam des Heren zij geloofd” (1: 21).

Sommige uitleggers hebben gezegd dat ook Job zijnerzijds steeds aan de leer van de vergelding heeft vastgehouden, omdat hij immers hoopt op herstel van zijn welvaart. Maar dan zou men, om te beginnen, dit woord uit het boek moeten wegsnijden. Want hier wordt die leer radicaal doorbroken. Hoe zouden wij op dat geweldige kunnen afdingen zonder de ganse prediking van het boek Job te ontwrichten en banaal te maken? [86]

Daar is – zo bedoelt de heilige schrijver – Satan en al zijn wereldwijze trawanten beschaamd die zeggen (en hoe vaak helaas terecht) dat religie niets anders is dan een ‘hogere’ vorm van zelfzucht. Daar is dan met één extatische slag deze Aanklager buiten gevecht gesteld.

° verborgen zonde

Zoals de bliksem licht in de nacht en in één oogwenk al de heerlijkheid doet schouwen die, thans door de duisternis verborgen, overdag over de velden zal uitgespreid wezen, zo licht in Jobs ziel plotseling óp het vermoeden van de zuivere heerlijkheid van de klare dag van het heil, van de grote, onbereikbare eenvoud. En mét dat hij dat woord, hetwelk een toekomst van eeuwen ontsluit, uitspreekt, staat hij dwars tegenover zijn verleden, vierkant tegenover zijn eigen tijd, belijdt hij een nieuwe religie, van de aanbidding van de Verborgene.

“De Here heeft gegeven, de Here heeft genomen, de Naam des Heren zij geloofd.” [Job 1: 21]. Hoe eenvoudig is dat, te zien hoe de gave aankomt en weer heengaat. Natuurlijk! waarom zou ze eeuwig bij ons blijven? Maar op welk een geweldige *spanningsboog* rust deze eenvoud! Overal waar zij echt is!

Men heeft aan het boek Job wel onmannelijkheid verweten, gelijk men lange tijd volgens de Nietzsche-mode van de ganse Schrift, met name van het nieuwe Testament, gezegd heeft dat het eigenlijk leeft uit de wortel van een vrouwelijk en plebejisch begeren naar geluk, zoals kleine zielen geluk plegen te verstaan. Maar wie kan ontkennen dat hier heel duidelijk het omgekeerde blijkt? Hier is resignatie, trouw, moed, overgave en meer dan dat. Hier is een aanbidding zonder de minste baatzucht. Hier is een [87] eenvoudige ontmoeting met de werkelijkheid. “Naakt ben ik uit mijn moeders schoot gekomen en naakt zal ik daarhenen wederkeren. De Here heeft gegeven, de Here heeft genomen, de Naam des Heren zij geloofd.” Ja, nog tot op onze dagen en tot in onze vragen glanst datzelfde als diepste ervaring van de veelgeplaagde vromen. Zij zeggen, ieder in eigen toonaard: ik vond U wonderbaar, ik loof U zeer, ik doolde, maar ik vónd U, voor eeuwig laat ik U niet meer los, al dit leed vervreemdt niet, maar smeedt mijn ziel gloeiend met U aanéén. Ik zou U *nóg* loven in diepste verdoemenis, dit is mijn vrede dat ik U alom weet: Gij zijt alom, ook in een hel, waar de laatste vreugd bezwijkt, maar “van volkomen duur is in mijn hart Gods eigen hart en harder dan het vuur”.⁷⁷

Hoe groots is dit alles: dat^o zoiets mogelijk is voor ons, in ons, verworpenen, door het leed bezochten! Een mens is minder dan hij schijnt, maar een zó bezochte is meer dan hij schijnt. De Here heeft gegeven: uit Hem zijn alle dingen.⁷⁸ De Naam des Heren zij geloofd: omdat hetgeen uit Hem kwam door Hem zelf teruggevoerd wordt tot Zijn eeuwig Hart. Dit “weet” hij.

Dit is meer dan de ontzinde kreet van Nietzsche: “Der Mensch ist etwas, das überwunden werden soll”.⁷⁹ Want dat is geen taak die de mens kan worden opgelegd en al zou een of ander faraonische god zulk een onmogelijke arbeid eisen, hij zou natuurnoodwendig ongedaan blijven. De mens vindt aan zichzelf geen handvat.

Job is de mens die overwonnen wérd, die over zijn eigen wanhoop, protest, opstand, verbijstering, maar ook over zijn eigen resignatie, slapheid, aanpassing, weemoed [88] werd hééngetild. Aan hem had zich, hoe aanvankelijk ook, geopenbaard de *Here*, de God die zich zozeer onderscheidt van de ‘Godheid’. Want de Hére is dáárin God dat wij in Hem slechts kunnen geloven wanneer wij onszelf tot een wonder worden en, mens-zijnde, nochtans

⁷⁷ Uit Frederik van Eeden: *De broederveete* (oorspr. *De broeders*, 1894). Amsterdam: Versluys ²1912, 182v. [2087]

^o Hoe geweldig is dit alles: o! dat

⁷⁸ 1924 invoeging: De Here heeft genomen: tot hem zijn alle dingen.

⁷⁹ Friedrich Nietzsche: *Also sprach Zarathustra* band I. Chemnitz: Schmeitzner 1883, 9.

doen wat geen mens vermag uit zichzelf. En zo is het dan aan het geloof in de staat van zijn volwassenheid eigen dat het niet slechts berust, maar dat het *lóóft*. Dat is natuurlijk voor ons allen van nature de waanzin ten top. Laat ons dat eenvoudig toegeven!

Job zat, zo kunnen we ons voorstellen, met zijn felle wonden en met zijn doffe wanhoop in de dalende avond, te midden van het afval van de stad. Felrood en geruisloos lopen de stralen van de zon over heel de willekeur van wat hier neergeworpen werd door de mensen. Het is zo stil, de eenzaamheid wordt zo beklemmend, de schikkingen van leven en lot zijn niet minder willekeurig dan het bouwsel van deze mestvaalt. En daar verrees – nee, dat kunnen we ons ten slotte *níét* voorstellen – boven de willekeur de voorlópigheid van de dingen en boven de voorlopigheid de glans van het ‘gegevene’ en boven deze glans, als een licht boven het licht van de zon, de Hand van de Here die geeft en neemt, de ‘Naam’, dat is: de Openbaring van Hem die trouw houdt tot in eeuwigheid. [Laat dit hoge woord ons voorlopig de richting wijzen naar de vrede, naar een ondenkbaar geborgen-zijn.](#)

[Een richting, in één vluchtige seconde geweest, die wij echter uit onszelf niet gaan, die wij na kortere of langere tijd ook niet meer te zien vermogen, die een Ander éénmaal, vroeg of laat, met ons gaat.](#)

|89|

II

[Maar er is meer. Het drama van Job is nog nauwelijks begonnen](#)⁸⁰, het grote lijden grijpt nu eerst in.

[Want nu is het alsof God hém, de geslagene, die trouw bevonden werd, niet gelóófte. Zelden klonk zo manmoedig de belijdenis van Zijn Naam tegen alle schijn van de zichtbaarheid in. Zelden bleek zo klaar voor alle eeuwen wat het zeggen wil zich vast te houden als ziende de Onzienlijke \[Hebr. 11: 27\]. En toch wordt het leed niet als bij heilige toverslag weggenomen, toch wordt het leed niet verzacht zelfs – nee, deze beroofde, deze berooide wordt nu, let wel: *na* zijn heldhaftige belijden, nog getast aan den lijve – en *gij* weet wel hoe weinig een mens aan zijn lichaam dulden kan – een afschuwwekkende melaatsheid overdekt hem met boze zweren – *dat is het antwoord van God!* En hoe vaak is zulk antwoord neergekomen juist over de levens van hen die wij de ‘besten’ achten! \[“En hij nam zich een potscherf, om zich daarmee te schrabben – want hij verging van de jeuk – en hij zat neder te midden der as”\]\(#\) \[2: 8\], \[op de vaalt waarheen de melaatsen gaan, buiten het dorp, gebannen uit kerk en staat, vervreemd van allen die Gods wereld prijzen.\]\(#\) Eenzaam is hij, omdat ook het schone gewaad van de schepping aan flarden ging waarmee de ‘abnormale’ en het uitgebannen menskenkind zich anders geredelijk troosten gaat voor een tijd, om de God die men in eigen leven niet speurt te vinden op een berg of in een dal, en dan “op bergen en in dalen” en ten slotte “overal”.⁸¹ Job niet alzo. Hij zit in alle opzichten op de vaalt. Dat is zijn arrest. |90|](#)

[Het volstrekt banale vernedert de geest, is een spot met name over de godvruchtige geest. Godsvrucht toch is, niet alleen, maar toch óók, een heilige zelfhandhaving in God tegenover](#)

⁸⁰ 1924 invoeging: [De volgende keer hopen wij dus samen nog heel wat dieper tot het bittere en zoete geheim van het lijden te kunnen ingaan.](#)

⁸¹ “Op bergen en in dalen, en overal is God”. Beginregels van Gezang 143 (1938).

de demonische, trage en logge aard van de wetten en de dingen, tegen ons “vernederd lichaam” [Fil. 3: 21]. Zij heeft een belófte ook voor dit leven.

Hij die triomfeerde naar de geest, die een wonder van trouw is in het midden van een trouweloze wereld, deze standvastige ziel wordt echter smadelijk neergezet op de bloeiende aarde, als een wrat, als een afzichtelijk monster. En de rivieren gaan voort blijde te bruisen, de sterren zingen hoog in hun banen, de huizen druisen van levenslust, de vromen zingen kalm en met klem hun psalmen. Hij staat buiten al dit blijde en ernstige bewegen, als een schurftig dier dat men schuw aanziet om snel voorbij te gaan naar zijn akker of naar de lichte feestzaal of naar de tempel. De mensen verstaan die kunst van het voorbijgaan uitstekend en komen daarbij altijd in een of andere tempel terecht, om zich te verzekeren dat hun zoiets niet kan overkomen of om te offeren opdat hun zoiets niet zal overkomen. ‘Men’ gaat... voorbij.

Vele mensen peilen bovendien de moeite niet waarin elk lijden brengt, namelijk de geestelijke opdracht die erin ligt, niet alleen het te dragen, maar het ‘goed’, zuiver, oprecht, edel te dragen.

Hoe ver is de aangevochtene van hetgeen Tertullianus (doorbordurend op het stramien van ‘Jobs geduld’) bij hem veronderstelt: “De duivel barstte bijna van woede, toen hij zag dat Job de onreine afscheidingen van zijn zweren met grote zielsrust afschaafde en de tevoorschijn |91| komende diertjes al schertsende in de diepten en de weilanden van zijn vlees terugjoeg”.⁸²

O! Als Job nu maar had kunnen denken gelijk de oude christen-denker Marcion, die tussen God de Schepper en God de Verlosser voor zijn geloofsbewustzijn een volstreekte scheiding stelde. Had hij nu maar kunnen vluchten in een duivelgeloof, zodat hij kon zeggen: het is niet God die mij dit aandoet, het is een andere, boze macht, die zich heeft ingedrongen in het wereldbestuur. Maar het goede deel, het hoogste van het hem overgeleverde geloof bestond juist in de klare moed liever God, de Ene en Enige, alles toe te schrijven dan de éénheid van het leven weer op te breken en te verbrokkelen in de vele gebieden van goede en kwade góden.

Marie Flournoy⁸³ zag eens op een zware zomeravond hoe twee zeedieren, door de eb op het strand achtergelaten, in stomme doodsangst en langgerekte marteling vergingen. Zij heeft, omdat zij die avond sterke, klare ogen had, nooit meer in de alomtegenwoordigheid van God kunnen geloven. En toen haar enige, geliefde broer, een zeer bekwaam en zeer geduldig zenuwarts, door een geestesranke zinloos vermoord, haar werd thuisgebracht, begon een tijd van onzeglijke angst, van onheelbare godverlatenheid, waaruit ze zich na jaren heeft losgewonden door wat ze als genade ervoer: een bijzonder fel licht viel voor haar op al die plaatsen in de Evangeliën waar aan de Satan en niet aan God het leed wordt toegeschreven. Om Gods Goedheid te kunnen blijven ervaren moest ze het flitsen van het waanzinnige besluit in de krankzinnige, maar ook de stervensnood van die dieren op het strand |92| aan het gebied van Gods macht onttrekken.

⁸² Waarschijnlijk in zijn verhandeling *De Patientia* (over het geduld), ca. 200.

⁸³ Waarschijnlijk (Hélène-)Marie Burnier (1856-1909), echtgenote van de Zwitserse psycholoog Théodore Flournoy (1854-1920). Na haar dood in 1909 werden – niet voor publicatie: ‘*ne se vend pas*’ – haar herinneringen gepubliceerd in *Souvenirs de Marie Flournoy-Burnier – pour sa famille et ses amis*. Genève: Kündig 1910.

Voor Job stond deze uitweg *niet* open. Hij was gebonden en kon niet los van de gedachte van de Eénheid die hem in vlees en bloed was ingegaan. God, de Ene, werkte alles Zélf en onmiddellijk, Hij regende, Hij zond de zon, Hij bliksemde, Hij deed vallen en weer opstaan, Hij zegende, ziehier de zegen, Hij vloekte, ziedaar de vloek.

En wel was onder Israël sterk het besef dat God over de creaturen regeert elk naar hun áárd en dus over de mens overeenkomstig diens schepselmatige vrijheid, maar dit nam niet weg dat ook hetgeen de mensen ons aandoen geacht werd van God te komen en dat, waar bij al hetgeen ons door het lot overkomt deze tusseninstantie geheel wegvalt, men dés te zekerder God zelf in actie speurde. Gelijk ook nu nog wel de mensen, bij hetgeen zo ‘vanzelf’ komt, zeggen: “ik heb gedacht, het wordt me door geen méns aangedaan.” Job moeten we ons voorstellen als zo’n eenvoudige, die overal waar de mens zijn hand niét in heeft, bijzónder duidelijk de Hand van God zag. Toen zei zijn huisvrouw tot hem: “Houdt gij nog vast aan uw godvruchtigheid? Ziet ge wel, dat het niet uitkomt. Wat hebt ge nu aan uw vroomheid? Wat baat het woorden van laffe onderwerping te murmelen? Vloek God, als Hij bestaat, keer Hem de rug toe! Gij sterft toch – sterf althans als een man, houdt uw menselijke waardigheid op – en laat dit uw laatste daad zijn, dat ge God z’n afscheid geeft, desnoods door de hand aan u zelf te slaan.”⁸⁴ De stem van die ons de naaste was door zovele jaren dringt zo heel diep door in ons hart, als de smart ons geheel eenzaam dreigt te maken. Eva’s dochter kent |93| wel haar magische macht in dit uur – zij laat voelen wat zij van een mán verwacht, en dat zij vanuit haar aard de onmannelijke man moet verachten. Maar Job antwoordt, hoewel schier alles in hem meebruist op de duistere melodie van haar boze woorden – aan haar die hij nu ook verliest, in wier ogen hij een verachting leest die hem nameloos grieft en vernedert^o: “Zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet?” (2: 10). Het gaat hem dus niet om het goede, het gaat hem niet om de goederen, het gaat hem om de Goedheid van God, die leeft in het *generzijs* van wat goed en kwaad heet naar menselijke maat. En weer blijkt de cynicus onder de hemelgeesten ongelijk te hebben als hij beweert dat godsvrucht uiteraard niets anders zijn kan dan eigenbaat. Het is niet waar wat hij beweerd heeft en steeds weer beweert: “Huid voor huid, en al wat een mens heeft zal hij geven voor zijn leven” (2: 4).

Nu heeft Job^o gezegd het hoogste dat hij zeggen kon, het hoogste in de meest kinderlijke vorm. En de stormloop van de vertwijfeling⁸⁵ bréékt op deze kinderlijke woorden, gericht tegen de “zottin”, dat is: tegen het natuurwezen dat nimmer ernstig rekent met God, maar altijd heimelijk in het hart koestert de bevrijdende troost: er is geen God (cf. Ps. 14: 1). De triomf is bevochten. Maar dan... – och! Waarom hebben onze hoogste en beste ogenblikken geen bestand – dan zakt in een uiterste vermoeidheid zijn bloeiende geloof terug, een reactie treedt in. Hij zit neer en wordt het zich schrikkelijk bewust dat hij niets meer heeft: hij ‘wist’ de rampspoed door de vele boden, maar het was nog niet geheel tot hem doorgedron |94| gen. Eenzaam en verlaten zijgt hij in zichzelf terug en hij voelt hoe de dóód hem in de aderen woelt, en de bliksems van het heerlijke vermoeden lichten niet meer óp in zijn starreloos-duistere ziel. En hij vergeet wat hij reeds schouwde, hij weet niet meer wat

⁸⁴ Vrije uitwerking van Job 2: 9. 1924 invoeging: (dit ligt alles in het woord: “zegen God en sterf”).

^o (gruwelijker verliest dan hij zijn kinderen verloor, háár immers verliest hij naar de geest)

^o hij

⁸⁵ 1924: satan

[wonderlijks hij heeft gezegd](#). En hij is het kwijt, mede door de verlammeende verschijning van zijn medemenssen, van wie hij zich herinnert hoe overdreven zij zijn dagelijkse offeranden vonden, de goede zielen^o die er groot op gingen ook in het goede nooit de maat te overschrijden, immuun voor de heerlijke dwaasheden van de zielen die “bij dagen en bij nachten Hem als ’t hoogste Goed zoeken met ingespannen krachten”.⁸⁶ Job is ‘het’ kwijt. En gedraagt zich als iemand die het kwijt is.

Wij zijn zo onhoffelijk tot de boven aangeduide ‘goede zielen’ ook te rekenen de geleerde exegeten, die deze overgang van geloof tot twijfel en vertwijfeling zó ongerijmd achten dat zij op grond daarvan alleen het samengestelde boek Job, zoals het in de Heilige Schrift is opgenomen, weer in stukken zouden willen knippen. Het zijn brave zielen maar vlakke zielkundigen die alzo te werk gaan. Van deze mogelijkheid het kwijt te raken spreekt het levensverhaal van alle godvruchtigen, en waarlijk niet alleen van hen die men in engere zin ‘mystieken’ noemt. De vraag is niet: is dat mogelijk? Maar: wanneer dat mogelijk is, wat betekent dat dan? Hier ontmoeten wij het *tragische*. Wij dwalen wel niet te zeer als wij stellen: het tragische is in wezen hetzelfde als de werking van de erfschuld. Daartoe behoort een eigenaardige zwakheid van onze natuur, een ‘schuldloze schuld’, een bezwijken en ver[85] zinken van de wil gepaard met een kantelen van het verstand. Of een verwelken van het gevoel van de goddelijke nabijheid, verbonden met een ópsteigeren van het verstand. Maar hoeveel wij ook zouden bijbrengen – en het zou inderdaad een overvloed kunnen zijn van schrikbarende rijke verbindingen en verlatingen van de zielenkrachten – wij zouden nog staan voor hetzelfde geheimenis, dat het geheimenis is van de gevallen menselijke natuur in het algemeen en van de verlichte geest van de godvruchtige in het bijzonder, wij zouden nog staan aan de grens, waar *dit* duistere duidelijk wordt – áls duister! – dat de mens onmachtig is om te geloven, en dat hij nu toch gelovend is, maar op zulk een wijze dat de wezenlijke onmacht er telkens doorheen schijnt. Tot in de hoogste staten van het geestelijke leven komt deze – en daar is het woord weer – ‘tragische’ onmacht aan de dag en gij kunt ervan lezen in de zeer verheven toon van Juan de la Cruz en in de zeer ingetogen, praktische trant van Voetius’ *Geestelijke Verlatingen*.⁸⁷ Hoe het zij – een ieder die een ‘overgang’ als deze bij Job voor onmogelijk houdt mist het vermogen hoogte en diepte van dit boek ook slechts van verre te verstaan.

Job is ‘het’ kwijt en gedraagt zich als iemand die het kwijt is.

[En nu begint het pas. Eerst was het: wonderbare godsvrucht ondanks het wee – en nu wordt het: klacht op klacht, *niettegenstaande* de vroomheid die zijn ziel doorglansde. Job voelt ineens dat zijn vrouw gelijk heeft, in \[96\] zekere zin althans. Wanneer men onder ‘God’ verstaat enkel de Rechtvaardige, dan komt het inderdaad niet uit](#) wanneer men met ‘God’ bedoelt de bedienaar van de bovenaardse (en eigenlijk ook bovengoddelijke) weegschaal van de vergelding, wanneer men ervan uitgaat Diens daad en bedoeling uit de ervaring te kunnen kennen, uit het lot te kunnen aflezen, dan ja, dan vliegt het verstand zich te pletter. [Job staat zuiver voor de Eeuwige, waarom slaat Die hem dan? Waarom martelt God en](#)

^o harten

⁸⁶ Uit Psalm 119, couplet 1 (1773).

⁸⁷ Oorspronkelijk: *Disputatie van geestelycke verlatingen* (1646). M had in zijn bibliotheek een uitgave uit 1898. [4185]

plaagt hem dood? En God is toch “verre van onrecht”^o [Job 34: 10]. Te spreken over God, dat wil toch zeggen dat wij spreken over de éne Zin, de éne Waarheid, de éne Liefde, het éne Leven waaraan gemeten dit ‘ons’ leven zo zinloos, onwaar, liefdeloos en doods wordt? God heeft in den beginne niet tevergeefs gesproken: “Er zij licht” – en er was licht: opdat het schepsel zou leven en wandelen in Zijn kennis, elk naar zijn aard. En het moet blijven gelden wat de psalmist zegt: “In Zijn licht zien wij het licht” [Ps. 36: 10]. God, dat is toch Degene die woont in het hoogste hof, waarbij alle verdrukten in hoger beroep kunnen gaan? Zeer zeker, hoe zou het anders? Job wil het rijmen en hij kan het niet rijmen. Hij is een man met felle ogen voor de werkelijkheid, geen dweper, en daarom maalt het maar vóórt in z'n hoofd: “Het kan niet van God zijn” en “het moet van GóD zijn”, “het kan niet – het móét toch; het kán niet – het móét toch – o God, hij wordt nog krankzinnig... Waar zal hij zijn dolende gedachten bergen?”

De eertijds doorzichtige wereld begint hem te draaien en het is of zijn gedachten meedraaien in de mallemolen van zijn ontstoken hersenen. Want hij is een wereldafstand ver |97| wijderd van de ‘wijsheid’. Bij hem zien wij het volstrekte tegendeel van wat bijvoorbeeld Bolland voor wijsheid houdt als hij zegt: “de wijze is voor krankzinnigheid gevrijwaard, omdat en in zoverre hij het ergste heel gewoon vindt”.⁸⁸ Het gewone leven, dat hem vroeger zo vertrouwelijk aankeek, schijnt hem nu fantastisch, scheef, willekeurig, angstig, onmogelijk. Het gegevene is hem nu het terrein van het brutale, het vanzelfsprekende is hem nu een bovenmenselijke plagerij en bezoeking. En het zal ons in het vervolg schijnen alsof deze oprechte^o stem opkomt uit een verborgen crypte, bezijden het leven van een school van wijsheid, waarin men het ergste gewoon leert vinden, maar ook terzijde van een reeds hier eigenwillig en onwettig triomferende kerk. Juist dat wereldwijde vragen, het bovenpersoonlijke vragen dat zich van zijn persoon meester maakte doet hem in die catacomben van de eenzaamheid vertoeven, want vroeger scheen het hem dat het leven van velen zo donker was, ach, omdat zij God niet kenden en nu ziet hij met ontzetting dat zijn leven nu zo donker is, ach, omdat hij God kent en alle gebeuren tot Hem terug moet leiden. Dan zal hij dit niet meer doen – maar hij kan het niet laten en iets van de moed waarmee hij eerst zei: “Zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet?”, moet hij in deze nieuwe verwarde zielservaring meedragen als een schier ondragelijke last. Als wij goed zien is het wezenlijke van die last de ongehoorde *eenzaamheid*. Hij lijdt niet voor zijn volk of voor de mensheid, niet voor zijn kinderen, niet voor zijn vrouw of voor een beginsel. De enkeling lijdt. Zijn stem gaat nog wel in de richting naar God, maar Gods |98| stem antwoordt niet meer op zijn stem. Er zijn alleen de feiten. Het is of hij hulpeloos en recht-loos in de feitenwereld verdrinkt. Er is geen stem en geen antwoord. Dat is de nieuwe eenzaamheid, zich te voelen als een vliegend blad, als een dorre halm, maar dan zonder het voordeel slechts een klein, sterfelijk ding te zijn, zonder het voordeel stil als een ding te vergaan, ongezien als een plant te verwelken en te verzinken. Nee, dagelijks ‘bezocht’! O eenzaamheid van dit veel-bezochte bestaan!

^o rechtvaardig

⁸⁸ In de lijst met citaten wordt hier verwezen naar Bolland's *Boek der Spreuken*, maar het citaat stamt uit diens *Wijsbegeerte van den godsdienst*. Amsterdam: Emmering 1923, 197. [5625]

^o hymnische

“Mijn dagen gaan sneller voorbij dan een renbode, zij vlieten voort zonder het geluk te aanschouwen, zij drijven voorbij als broze scheepjes van riet op het blazen van de wind, als een arend die neerstort op zijn prooi”⁸⁹ – dit levensgevoel wordt overheersend. Nee, er is geen stém en er is geen antwoorder – en alle heroïsme was verspild. En de nasmaak van zijn hoge gelóófswoorden is bitter. En al deze dingen maken zo moe, zo eindeloos moe.

III

Toen nu de vrienden van Job gehoord hadden van al het kwaad dat hem was overkomen, kwamen zij ieder uit hun plaats, zeer van ver: Elifaz uit Teman, Bildad uit Sjuah en Sofar uit Naäme: “(...) en zij waren het eens geworden dat zij zouden komen om hem te beklagen en om hem te troosten” [2: 11].

De bedoeling was zo goed. Bij deze grote rouw willen zij niet ontbreken, gelijk billijk is, waar ze immers vroeger op de hoogtijden van het gezegende leven volgaarne mede van de partij zijn geweest. De een vóór, de ander ná had [99] wel naar Job toe willen gaan, maar was teruggeschrikt voor de tederheid van deze taak, was toen op reis gegaan om een medevriend te polsen, en ten slotte hadden ze besloten dan maar samen de hachelijke tocht te ondernemen. Als de vrienden⁹⁰ hem eindelijk ontmoeten, herkennen zij hem niet. Is dat Job, die leefde als een koning? Is dat Job, de grote heilige van God? En zij weenden zeer en scheurden hun mantels van rouw en strooiden as op hun hoofd naar de hemel. Zo zitten zij tezamen neder, zeven dagen, zeven nachten, en niemand spreekt een woord [2: 12v.]. Elk woord zou koud klinken bij de hitte van die smart, elke toespraak schennis van het ontzaglijk stille geheim van het onbegrepen lijden. O! de wereld is zelf ook zo stil, men zou zich kunnen verbeelden dat zij de adem inhoudt om te volgen hoe dit drama wel aflopen zal, welke dood deze voorbeeldelijke mens wacht. Het is of het zeegeruis wel zwijgen wou om elke nieuwe levende stem of, zolang dat niet kan, elk nieuw geluid ruimte te geven. Want wij moeten niet menen dat het grote vragen uit louter lust tot vragen zo eeuwen onveranderd duurt. Hierin ligt hogere noodwendigheid. Ware het anders, er zou wel trouwer geluisterd worden naar de raad van Fontane:

“Halte dich still, halte dich stumm
Nur nicht fragen: warum, warum?
Nur nicht ängstliche Blicke tauschen,
Antwort ist doch wie Meeresrauschen,
Wie 's dich auch auf zu horchen treibt,
Das Dunkel, das Rätsel, die Frage bleibt.”⁹¹ | 100 |

Nee, de vrienden herkennen Job niet. Niet alleen vanwege zijn berooidheid en ellende... er is iets nieuws, iets vreemds in zijn wezen, iets minder eerwaardigs, iets hoogs, iets uitdagends in zijn smart. Hij zwijgt wel, maar hij is niet stil. Hij is nog niet uitgebroken in opstand en blasfemie, maar er broeit iets, er is met Job innerlijk iets gaande. Hij is zo heel anders dan zij

⁸⁹ Bewerking van Job 9: 25v.

⁹⁰ 1924: zij

⁹¹ Gedicht ‘Die Frage bleibt’ van Theodor Fontane (1889), in: *Gedichte*. Stuttgart: Cotta 1905, 49. Daar luidt de derde regel: “Nur nicht bittre Fragen tauschen”.

van hem verwacht hadden, gezien zijn beroemde vroomheid en gerekend naar zijn eigen welbeproefde leer.

Is dat de oude, vrome Job? Waarom verdeemoedigt hij zich niet voor God? Waarom belijdt hij geen schuld? Maar Job herkent zijn vrienden wél. En het is of hun aanwezigheid hem het raadsel van zijn lijden nog meer voelbaar maakt. Het uitwendige lijden kan nauwelijks erger worden, maar beproeving, angst en eenzaamheid kunnen tot in het oneindige toenemen als de mens, in plaats van óf te mogen zwijgen óf zich te mogen uitspreken, de Godsvraag in het geding ziet gebracht en de logische vragen hem ter overweging worden opgedrongen. Er is namelijk een ingrijpend soortelijk verschil tussen de vragen die uit de smart zelf zich aan ons opdringen en de vragen die anderen naar aanleiding van de smart welke zij aanschouwen aan ons opdringen. En zie, deze vragen kan men ook zwijgend, ja juist door te zwijgen aan de naaste opdringen, vooral als men als vriend komt en met de bedoeling om de ander te beklagen en te vertroosten.

En men vindt de woorden niet, eerst uit eerbied niet, dan uit bevreemding niet, dan omdat men zelf vol verwijt loopt maar voorlopig het nog niet waagt daaraan de vrije loop te laten.

| 101 | Ai, daar zitten ze, zwijgend ja van smart, maar toch in de waan dat zij het weten, dat zij het maar al te goed begrijpen en ach, ze begrijpen immers niets! Hij kent het al van buiten wat ze straks zeggen zullen, hij wil het niet meer horen, hij krijgt er een walg van en weert het af. Leugen is het, leugen. Nee, niet omdat hij onrecht deed moet hij lijden, hier is een doorbreking van de grote wereldwet. Niet omdat hij een zondaar is, want dat zijn allen, en niet omdat hij een zondaar is boven anderen, want dat is eenvoudig niet waar, eerder het omgekeerde.

Job kent de wereldbeschouwing van zijn vrienden, niet alleen omdat het zijn vrienden zijn met wie hij vroeger veel heeft gesproken, niet alleen omdat deze zelf een soort wijsgeren zijn die zich gaarne laten horen, maar ook en vooral omdat hij hun geestverwant is, ...is gewéést. Zonder woorden merkt men nu aan elkaar dat dit voorbij is. Intussen, het hele Jobslot blijft daar voor hun ogen uitgestald. En Jobs ellende wordt doorzichtig tot op het geraamte. Alleen zijn hart klopt fel onder de blik van hun zwijgend speuren, zijn hart dat ontként, dat ontként, ontként – en neerstort in de nacht van het niet.

Maar waaróm dan...? Hij kan het rouwvertoon van die conventionele vromen niet meer dulden, hij voelt dat ze in alles, meest⁹² in hun zwijgen, hem dwingen willen om toch maar te bukken, naar de oude leer van de vaders, volgens de oude leer van de rechtvaardigheid van God. Hij kan het niet. Hij wil het niet. Hij mag het niet.

Wat dan? Want: “Het zal toch zijn bedoeling hebben”. Makkelijk gezegd! maar die te vinden! Zijn ziel blijft duister. En ondertussen is al meer tartend | 102 | tegenover hem de zekerheid, de rechtzinnigheid, de wijsheid, de bleke braafheid van zijn vrienden.

“Zeven dagen en zeven nachten” [2: 13] zitten zij daar tegenover hem (en ook al zaten ze lichamelijk rondóm hem of met hem in één kring, naar de geest zaten ze tegenover hem) – een eindeloze tijd. Als wij zeggen: het duurde “een eeuwigheid” dan gebruikt de oosterling het getal van aarde-en-hemel-tezamen: zeven. Zo zitten de twee wijzen uit Edom en Sofar uit Midian “een eeuwigheid” te staren en te zuchten. Ze verschuiven eens op de grond. Ze voelen: hij voelt wat wij zeggen gaan, áls we iets gaan zeggen. En hij ziet in hun ogen ook iets

⁹² 1924: ook

van die twijfel die in de hemelen door Satan werd vertolkt: is er onbaatzuchtige vroomheid? Wat vallen de vromen tégen! Ja, ja dat is ook zo, Job is zichzelf ook tegengevallen, maar nu is de vraag: zal hij zich herstellen door hun wijsheid bij te vallen (die eenmaal ook de zijne was) of zal hij door dit alles héénvallen in onbekende afgronden, waarvoor geen begrip is, geen naam, en die in elk geval het tegendeel zijn van al wat tot op deze dag godsvrucht heet.

En in de stilte gaan de sterren weer zingen hoog en ijl in het geweldig gewelf van de hemelen, die van hém niet weten, en heel de levenslust van de mateloos-stompzinnige wereld krijgt in zijn oren, dat hij zich toch, tóch vergist heeft, dat hij zich niet langer behoeft groot te houden, dat ieder het wel begrijpt: “Hij heeft zwaar gezondigd óf indien niet, dan blijkt aan dit exempel hoe alle godsvrucht het najagen is van hersenschimmen.”

En terwijl zijn ziel niet afdalen kan te peinen, schrijven hem de griezelige wonden van alle zijden. Beroofd van |103| zijn have, beroofd van zijn kinderen, beroofd van zijn vrouw, beroofd van zijn vrienden (want ‘vrienden’ die je oer-eigen leed niet^o begrijpen zijn geen vrienden), beroofd zelfs van de God van zijn vader, met de dood in het verschiet, verwilderd onder het spottende, gillende licht. Wee als hij stoot op die gedachte, aan de onvermijdelijke dood, stort^o zijn herinnering naar zijn jeugd, het einde maant hem aan het begin, en vóór hij het weet vloekt hij het uit met al de hartstocht van zijn gekwelde^o wezen: “De dag verga, waarop ik ben geboren en de nacht, waarin men zei: een knechtje is ontvangen”. [3: 3] En gelijk een vulkaan zijn gloeiende lava uit zijn laaiende ingewand uitstoot in de duisternis, dat zijn flanken dreunen, zo stoot hij uit zijn brandende verwensingen over de^o zwarte tijd, over die dag, die ongeluksdag, die hem het licht deed zien: “Waarom, waarom ben ik ooit geboren? Waarom, waarom werd ik niet als een doodgeboren kindeke onder het licht van deze wereld geworpen?” (3: 11).

Wat verbindt lijden, dood en geboorte? Hoe komt Job van het lijden op de sterfdag en van zijn sterfdag op zijn geboortedag? Is het niet dit wat de ziel ergert en vernedert, dat haar niet gevraagd is of zij dit leven wilde? Precies zó als haar dit niet gevraagd is, zo wordt haar ook niet gevraagd of het haar behaagt in zulk groot leed te leven en precies zo zal haar eenmaal niet gevraagd worden of zij van het leven zal willen scheiden. En daarom zegt Job hier, nu de berusting week: waaróm heeft de |104| Here gegeven als Hij het tóch weer nemen wilde, en waarom zou ik Hem voor dit wrede spel van kat en muis nog loven? Maar nee, dit zegt hij nog niet. Ontroerend is het te zien hoe hij zich tot zijn, als verantwoordelijk persoon gedachte, geboortedag wendt, alsof die de schuld had, ontroerend hoe hij het zichzelf nog niet bekennen durft wie hij eigenlijk op het oog heeft en over wie hij wraak roept. Zijn hart huivert ertegen óp om te zeggen wat hij denkt, om te denken wat hij voelt, om te voelen... hoe ver hij reeds van huis is.

*Hij vervloekt niet de Gever, maar zijn gaven, al zijn gaven. Job is als Iwan Karamasof⁹³, die zegt: ik erken God, maar ik wijs zijn schepping áf, zelfs al zou al dit wereldleed op een eindharmonie uitlopen, dan zou ik het entreebiljet voor die heerlijkheid moeten

^o niets van je
^o glijdt
^o hartstochtelijke
^o in deze

⁹³ Romanfiguur van F.M. Dostojevski.

teruggeven. • Daarom vervloekt hij die dag, God houde de wentelende zon binnen om dit monstrum niet te beschijnen. Wie zijn geboorte vervloekt is bezig te verdrinken in de aangeroepen dood. De waanzin van de aanklacht is zelf als een laatste rochelen, waarin de wanhoop “om levens eeuwig heenzijn” gesmoord ondergaat, maar de angst, angst, angst “om ‘t mateloos alleen-zijn” ópstaat.⁹⁴

Waar het tragische overheerst in de ziel, daar is de dood een gewenste vreemdeling. Niet een gewenste vriend en niet een verwenste vreemdeling, maar iemand tegenóver ons, en toch is zijn komst ons lief, een vijand, die het niet goed met ons méént, en toch zal hij ons alleen maar goed kunnen doen.

Wat doet Job hier anders dan zelfmoord plegen? Hij keert de geest en het plan van de zelfmoordenaar naar buiten. | 105 | Daadloos belijdt hij wat deze doet. Zonder de hand aan zichzelf te slaan wist hij met één hand zijn leven uit. Maar hoort ge het dan niet hoe in dit besliste nog niéts beslist is en hoe dit uiteindelijke zeer duidelijk en vervoerd roept om een ánder einde en hoe heel deze vervloeking uitmondt in de kreet om een ándere uitkomst?

Daar° is het uitwendig schrikgeluid, maar wie dieper hoort, verneemt, innerlijk, andere konde: “De Almachtige heeft hem beroerd” [23: 16]. En zie, de beroering van deze oprechte is gekomen, geweldig in de kracht van haar oprechtheid, als een plechtig-donderende stróóm van oprechtheid. Ieder moet voelen dat, als hier iets nieuws geboren werd, het dit puur-negatieve moet zijn dat als een storm is bóven de storm van de zee, hoger zelfs dan ál ons vragen. Want Job klaagt niet over dit of dat, zijn kreet is de kreet van de *godverlatenheid*. Dit beweren en dit vloeken is in wezen vrágen, doch het is een vragen waar geen antwoord meer tegenover kan staan, tenzij dan een onmogelijk, onbereikbaar, onvergelijkelijk, goddelijk antwoord.

Och, of zijn vrienden hem nu verstonden naar het hart. Doch zij verstaan hem naar het armzalige verstand, gelijk zij ook naar het armzalige verstand God verstonden.

Er is tussen hen geen gemeenzaam lot, noch ook de minste gemeenschap van de geest. Maar één ding (let daarop!) hebben Job en de vrienden toch geméén: ze zijn *gelijkelijk* onkundig van het bovenaardse besluit, de hemelse verhandeling, van de satanische hoon en de goddelijke toelating, van de raadslog ter beproeving van Jobs vroomheid. Versta daaruit dat zo nu eenmaal altijd de menselijke positie is. De proloog ligt niet in één vlak | 106 | met het probleem. Zij is van andere orde. Zij is het ándere ten opzichte van onze werkelijkheid. Dat wil zeggen: wat wij als werkelijkheid kennen, kan niet uit de raad van God worden afgeleid. En, omgekeerd, kunnen wij evenmin de raad van God uit de werkelijkheid aflezen. Het ‘*probleem*’ is dat wat ons voor de voeten geworpen is, de ‘*proloog*’ is de *logos*, de rede, het besluit dat vóór alle dingen is, niet in de zin van de tijdsorde alleen, maar in de zin van het eeuwige overwicht van de ‘hemelse’ dingen. Job noch zijn vrienden, de aangevochtene noch de gerusten hebben kennis van de proloog. Daarom zijn wij in onze verhandeling over het boek Job niet met deze proloog begónnen, wij hebben die slechts aangeduid en onderstrepen hier nog eens dat dit ‘vóór’ de Raad aanduidt die onzienlijk het gehéél van het gebeuren én van de bezinning op het gebeuren overwelft.

⁹⁴ Uit het gedicht ‘Hypothese’ uit de bundel *Herhalingsoefeningen* van Victor E. van Vriesland. Amsterdam: Querido 1935, 16.

° [Dit](#)

De vrienden zijn – vergelijkenderwijs gesproken – veel verder van een vermoeden aangaande die verborgen Raad verwijderd dan deze afzichtelijke man daar, die zijn dag vervloekt, die wou dat-ie dood was.

Zij hadden hun wijsheid zwart op wit, in een boekje dat ze geregeld op zak droegen. Het werkelijke leven ging aan hen voorbij, de levende Schepper, die voor hun ogen vreselijke en heerlijke daden deed, kon hen niet roeren. Zij waren liever rechtzinnig dan oprecht. Job was – voor deze keuze gesteld – liever oprecht dan rechtzinnig. Bovendien komt hier na het “zeven dagen” zwijgen wel iets voor de dag van hetgeen de bittere mensenkenner La Rochefoucauld gezegd heeft: dat in het ongeluk van onze beste vrienden iets is dat ons niet geheel mishaagt.⁹⁵ | 107 |

Het is nodig deze lieden ons goed voor ogen te stellen: hun ernstige gezichten, gerimpelde voorhoofden, droeve en achterdochtige ogen, hun houding van ontzetting en hun gebaren van: wij weten ons weetje, wij zijn niet ongevoelig, maar wij gaan zómaar niet van ons stokje, wij zien het leed wel maar wij zijn zo dwaas niet het wél van een mens hoger te stellen dan de Eer van God, wij zijn, welzeker, mensen met een hart maar nog meer mensen van dogmatische belijning, vervuld van liefde voor de overgeleverde, welbeproefde waarheid.

Die vrienden, ze konden zomaar zien aan iemand of hij rechtvaardig was of niet. Zij waanden Gods Recht te kennen tot op een haar nauwkeurig, zoals men een som begrijpt als de meester die op het bord heeft vóórgedaan, gelijk men de loop van een rivier in kaart brengt. Het geval van Job was hun maar al te duidelijk: zelden werd iemand zó geslagen, zelden zou iemand zo gezondigd hebben. Want waar zou de zin blijven van het offer dat zijn heilige rook doet stijgen in de avond en van het gebed dat de dag wijdt met opgeheven handen [Ps. 141: 2], waar zou de zin blijven van tempel en tucht, van recht en rede, van aalmoes en onthouding wanneer dit hier niet kon worden verstaan als een buitengewoon exemplaar voor de geldigheid van de geopenbaarde wet, voor de kracht van het verdrag, dat werelden aan elkander bindt in de goddelijke ordinantiën?

| 108 |

IV

Elifaz – hij gaat niet in op het leed, hij wordt niet één in mededogen met zijn wanhopige vriend, hij zoekt niet de diepste grond van diens vertwijfeling. Voor hem is niet die beroofde mens daar, dat geschonden lichaam, die ontwrichte ziel het in-zich-zelf angstige dat hem bezighoudt, maar dat hier een wet, een levenswet waarop hij en de zijnen altijd gebouwd hebben en waarop ze gaarne zouden blijven rekenen, scheen gefaald te hebben. Doch dit falen kon immers niet anders dan schijn zijn! Dit aan te tonen is zijn eigenlijke zorg. Elifaz begint met het bitterste waarmee men beginnen kan – met die bitterheid die alleen in het brein van een ongebroken vrome opkomen kan – en hij spreekt: (hoofdstuk 4) “Vroeger hebt gij toch ook altijd geleerd, dat de oprechte wél vaart, de zondaar smart overkomt – is het niet als het ware de waarheid van je eigen catechismus die aan jou getoond wordt, zelf heb je rondgelopen en gepreikt dat je voorspoed en zegen van de Hére was en nu – nu is waarschijnlijk een toestand van geestelijke uitputting (wat de middeleeuwse monniken

⁹⁵ François de la Rochefoucauld: *Maximes* (1664), 63 (no. 241): “Dans l'adversarité de nos meilleurs amis, nous trouvons souvent quelque chose qui ne nous déplaît pas.”

aanduiden met de *acedia*, die soms de besten overviel) ingetreden, ... zie, gij hebt velen onderwezen en gij hebt slappe handen gestrekt, maar nu komt het aan u en gij zijt verdrietig, het raakt tot u en gij wordt beroerd. Was niet uw vreze Gods uw hoop? En de oprechtheid uwer wegen uw verwachting? Gedenk toch, wie is de onschuldige die vergaan zij: en waar zijn de oprechten verdelgd?" [naar vs. 2-7]

"Dat is nog nooit gebeurd, m'n lieve man. Integendeel, | 109 | ik heb altijd gezien: die ondeugd ploegen en moeite zaaien, maaïen dezelve. Van de adem Gods vergaan ze. En zo is het ook met u, beken maar uw schuld!" "Doch – zo vervolgt hij (5: 8) – "ik zou naar God zoeken: als ik in jouw schoenen stond, dan zou ik tot God mijn aanspraak richten, ik zou de aangewezen weg wel weten."

Hier zijn eigenlijk al die momenten samen die in de loop der eeuwen en in de gang van onze geestelijke gesprekken bij de moreel-dogmatische geest altijd weer naar voren komen. Ook de typische verdachtmaking van de geestelijke staat van een ander. En ook de mildere toon die plotseling wordt ingeschakeld, hoewel die feitelijk in strijd komt met het schema van het betoog, is kenmerkend.

Kijk,^o Elifaz meent zijn dogmatische verdachtmaking niet kwaad. Hij wil Job de aanbevelen^o bekentenis verlichten door, na het zeer persoonlijke, met zijn betoog áf te buigen in het algemene, dat een troost beduiden moet, aldus: maar... niémand is rechtvaardig, ook ik niet, ook de engelen niet: "Zie, op zijn opperste dienaren zou Hij niet vertrouwen, hoewel Hij in deze zijn engelen toch klaarheid gesteld heeft." (4: 17-19)

"Zie, gelukzalig is de mens dewelke God straft om hem terecht te wijzen – er is ook opvoeding in! – daarom verwerp de kastijding van de Almachtige niet – want Hij doet smart aan én Hij verbindt, Hij doorwondt én zijn handen helen. In zes benauwdheden zal Hij u verlossen, en in de zevende zal u het kwaad niet aanroeren" (5: 17v.).⁹⁶ Trouwens, zegt deze trooster, hoe onnut is al uw klagen, tot^o wie richt gij u eigenlijk? Wilt gij met uw bekentenis

^o Maar

^o gevraagd

⁹⁶ 1924 invoeging: Wat is dat een vrome man, zou ge zeggen. En hoe echt en oorspronkelijk weet hij zich uit te drukken. Hoe waar en hoe diep, dit is voorwaar geen napraterij – En toch, gij weet het als ge de geschiedenis verder kent. Job heeft dit niet aanvaard als troost, en aan het eind heeft deze Job in het gebed verzoening moeten doen ook over deze woorden en Elifaz. Ge leest immers in hoofdstuk 40 vers 7v.: Het geschiedde nu, nadat de Here die woorden tot Job gesproken had, dat de Here tot Elifaz, de Themoniet zei: mijn toorn is ontstoken tegen u en tegen uw twee vrienden, want gijlieden hebt *niet recht* van mij gesproken, gelijk als mijn knecht Job – en laat mijn knecht Job voor ulieden bidden; want zekerlijk Ik zal zijn aangezicht aannemen, opdat Ik aan ulieden niet doe naar uw dwaasheid". Die prachtige woorden dus, die zo vaak worden aangehaald als bijzonder stichtelijk, ze zijn *niet wáár*. Want in de godsdienst is alleen dát waar wat een mens *persoonlijk*, als vrucht van zijn eigen ervaring spreekt. Al de rest is leugen voor God, ook al is het op zichzelf misschien niet geheel van waarheid verstoken. Waarachtigheid is oneindig meer dan overgeleverde 'waarheid'. De vloeken van Job zijn God veel meer welbehagelijk dan de vrome preekjes van de drie vrienden. Waarom? – omdat iedereen een 'waarheid' kan napraten, maar bijna niemand durft oprecht te zijn tot het uiterste. God is de verborgen bondgenoot van de oprechte twijfelaar tégen de zekeren, tégen de harteloze woordenkramers, en door het vagevuur van de twijfel zal de Here hem leiden tot een eigen gewisheid, in een hoog Vertrek bij zich, waar hij – o! goddelijke ironie, o! koninklijke spot – de voorbede mag verrichten voor de lieden die het 'wisten' en die voor Gods 'waarheid' met vlammende ogen opkwamen, die nu ontmaskerd staan als degenen die nooit persoonlijk met God hebben geworsteld. Maar, wij lopen reeds ver vooruit op de gang van ons vreselijk en heerlijk drama. We waren pas bij de eerste rede van Elifaz. Deze man verliest zich in vele stichtelijke algemeenheden over de verhouding van geluk en deugd en o! hij weet het zo, hij is zo diep ingeleid: namelijk in wat hij heeft van horen zeggen. Hij waant de Verborgene te kennen.

^o aan

wachten tot iemand u van een bijzondere schuld over |110| tuigt? Dat is gevaarlijk, op één of andere wijze is immers ieder schuldig en in een proces met God gewikkeld. De leer van de vergelding is als een muur gesteld voor de afgrond van de laatste vragen. Het komt niet in Elifaz óp dat deze muur op één of andere wijze met de trage aard van zijn religie samenhangt en dat juist deze deemoed tegenover de grenzen schuld zou kunnen zijn. De muur wordt echter beschilderd met deze troostreden, gelijk men een wijd, het hart sterkend vergezicht op een toneelwand tovert, waarvóór de trieste logica van de karakters speelt. Zo hangt hij de opvoedingsgedachte óp (die Elihu, de vierde vriend, later zal uitwerken) als achtergrond van de leer van de vergelding, maar er is geen verbánd. Om dit te vinden, ja om te ontdekken dát er geen verband is, zou hij zelf heel anders wakker moeten worden. De *wellust van de geestelijke slaap* heeft Elifaz' ogen bevangen: de zekerheid van de 'ervaring'. Hij eindigt dit exempel van voortreffelijke zielszorg triomfant: "Zie dit, wij hebben het ervaren, het is alzo, gij, hoor het en pas het op uzelfen toe" (5: 27). Elifaz had, op zijn manier, vroom gesproken: "Hij doet smart aan en Hij verbindt, Hij doorwondt en Zijn handen helen." [5: 18] Welk een innig, innig woord! En laat ons dit nu vooral goed begrijpen en vasthouden, want wij zullen het telkens bij de afwikkeling van de gesprekken nodig hebben dit te bedenken: dat er niets in de redevoeringen van de vrienden is dat niet óf op zichzelf genomen wáár is, óf in een ander verband gesteld onmiddellijk waar wórdt – en dat het toch desondanks álles fout is, alles scheef, alles ernaast. Welk een manend teken is hier op |111| gericht voor allen die spreken over God, met name voor de geestelijke, de bedienaar van het Woord! Het kan allemaal helemaal waar zijn of zo ongeveer, wat wij zeggen, en dan kan het toch een wandaad zijn aan de mensen en een misdaad jegens God.

Daarom moet het ons ook niet te zeer verwonderen dat Job van de troost niet veel heeft gemerkt, want° als een leeuw, gewond, zo brult hij° het welhaast uit (6: 2vv.): "Och of mijn verdriet recht gewogen werd en men mijn ellende samen in een weegschaal ophief! Want het zou nu zwaarder zijn dan het zand der zeeën; want de pijlen des Almachtigen zijn in mij, welke vurig venijn mijn geest uitdrinkt!" Geen spóór meer van berusting!

Het klagen van Job is niet minder mannelijk (om op deze kwestie nog eens terug te komen vanwege het gewicht dat zij heeft voor de tijdgeest) dan zijn tijdelijke berusting van weleer. Het ontstaat door een ontwaking van de geest en het handhaaft zich in de heilige wake van het gekwelde bewustzijn. Er is een geweldige moed voor nodig en een zeldzame trouw, als men wil kan men het modewoord heroïsch, '*heldenhaft*' hier toepassen, en zo ergens dan hier. Want er hóórt iets toe om, godverlaten en ten prooi aan het plomp complot van de vromen, staande te blijven in zijn oprechtheid.

"Bah, wat een laffe praatjes bij zulk mateloos verdriet; is er smaak in het witte van de dooier? Mijn ziel weigert uw woorden aan te roeren; die zijn als een laffe |112| spijs [vs. 7] – en dat, terwijl ik Gods venijn te drinken krijg." De lichamelijke pijn met name moet deze zielszorg voelen als een verscherping, als een bijgemengd gif. Ach, de domme waan van de gezonden dat de geest, ondanks de pijn, wel verder zijn eigen, onaantastbare leven leidt! De

° Maar
° Job

eerste kinderkreet en de laatste stervenszucht zijn juist een protest tegen de geweldenarij, onze geestelijke vrijheid, ons bovennatuurlijk wezen aangedaan. En wat tussen die beide uitersten onze mond ontvliedt is evenzeer mede vervuld van dit lijden van de weerloosheid. Met al haar⁹⁷ keurige woorden, berusting predikend, scheerde de vroomheid⁹⁸ over de oppervlakte van de zee, op de bodem waarvan de lijder verzonken ligt, in vertwijfeling. De woorden van de aangevochtene daarentegen zijn géén theologie of moraal, maar bloed van zijn bloed.

Het eigenlijke leed immers is niet het gemis van dit of dat, niet lichaamspijn en ontbering als zodanig, maar juist dat hij onschuldig is, en onder de greep van de twijfel uit wil of God, zijn God, rechtvaardig is. De eenzaamheid, de godverlatenheid komen ten slotte voort uit het besef-van-onschuld en zouden onmiddellijk worden opgeheven indien dit besef werd opgeheven. Onschuldig? Zou het niet zeer passend zijn en hoog tijd om Job en al zijn klachten tégen te treden met een woord als dit: “Wat klaagt toch een levend mens, een ieder klage vanwege zijn zonden?” [Klgl. 3: 39] Hier is enige nadere bezinning nodig vóór wij verdergaan.

Geen mens is rein voor God. Al het menselijke ligt onder één Gericht. Daarom gaat het Gericht, terwijl het de enkeling tréft, tegelijk over hem heen en verder. Maar |113| het tréft intussen alléén de enkeling. En wanneer deze ‘onschuldig’ is, dat betekent: niet extra-schuldig is, met een schuld die de algemene schuld te boven gaat, ontstaat in leed het vreselijke inzicht dat goddelijke en menselijke gerechtigheid op elkaar niet passen. De bezoeking die niet gevoeld kan worden als speciaal voor hém bestemd, die treft toch hem in het bijzonder en wordt alleen hém, de onschuldige, tot aanvechting, terwijl de op bijzondere wijze persoonlijk-schuldigen wat hun overkomt nemen als lóten en niet als kastijding. Het lot wordt – wonderlijk om te zeggen – het diepst ondergaan als ‘toorn van God’ door de mens die betrekkelijk het minst die toorn verdient. Voor de geheel-zondeloze zou het donkere lot niets dan énkél openbaring van de Toorn zijn. En met de graad van de schuld stijgt de óngevoeligheid voor de Toorn. Omgekeerd kan men zeggen dat Jobs ‘onschuld’ uit niets zozeer blijkt als uit zijn nimmer aflatende zekerheid dat het Gód is die hem treft. Job staat voor de keus: óf God aanklagen óf zichzelf aanklagen en hij vermag geen van beide. Zo is dan zijn hart in tweeën gekleefd en hij duizelt van de pijn.

Er is maar één uitweg in deze grievende keuze: dat God hem dóódde: “Dat het God liefde, dat Hij mij verbrijzelde, zijn hand losliet en een einde met mij maakte; dat zou nog mijn troost zijn en zou mij verkwikken in weedom, zo Hij niet spaarde.” [vs. 9v.] “Hoe zou ik jubelen midden in de pijn, daarover dat ik het woord van de Heilige toch niet verloochend heb”.

De pijn drijft hem – en dat is wellicht het é-nig-goede van de pijn – in een elementaire hartstocht, die een kracht |114| is van principiële hogere orde dan alle overleg, houding, levensstijl, zelfrespect van de halfslachtige troosters. “Zie ik roep geweld! doch niemand hoort; ik schreeuw, maar er is geen recht” (19: 7). En, “indien ik roep en Hij mij antwoordt, ik zal niet meer kunnen geloven, dat Hij mijn stem ter ore heeft genomen” (9: 16). Kan hij niet meer léven met God, dat hij dan *sterven mocht*, door Gods eigen hand neergeveld. Dit is

⁹⁷ 1924: hun

⁹⁸ 1924: scheerden ze

niet uit te houden: het leven te voelen en tegelijk met elke ademtocht te voelen dat God geen lust aan hem heeft. Er is nog maar één kleine kans een laatste gemeenschap met God te hebben, de gemeenschap namelijk onder de dodelijke slag van de ontzaglijke Hand, er is nog één kans om voor één ogenblik niet van God verlaten te zijn en dat zal zijn als Hij komt, zelf komt, opzettelijk en merkbaar komt om hem uit de weg te ruimen.

“Is mijn gruwel zo groot
Dat me uw deernis verstoot,
Laat uw licht mij niet langer beschijnen!
Neem een laatste besluit!
Wis uw ergernis uit:
Doe de ‘zonde’ – en de ‘zondaar’ verdwijnen!”⁹⁹

Want Jobs draagkracht is toch slechts menselijke draagkracht, heeft dus haar grenzen. “Is mijn kracht stenen kracht? Is mijn vlees staal?” (6: 12). Waarom vertrouwen de vrienden mij niet? Geen enkel onrecht kleeft aan mijn hand. Als een mythisch monster word ik bestookt – en ben toch maar “als een dorre halm”. | 115|

Van onrecht gesproken, dit zou onrecht zijn als ik gedwongen werd schuld te bekennen. Wilt gij het recht dienen, verdwijnt dan uit mijn ogen, gij vroompraters. En dit zou onrecht zijn als mijn gehemelte niet de ellende en het doodsverlangen uiten mocht (6: 29v.).

Niet een mat, maar, hoe vreemd dit klinkt, een titanisch verlangen naar rust drijft de lijder. Rust! Verzonken-zijn, stil-liggen, slapen, wég-zijn – een onmiddellijk Nirwana! Maar het mág niet! Waarom mag het niet? Is het nu ook al weer te véél gevraagd er niét te zijn, waarom mag men dat wat allen zo dierbaar schijnt: het leven, het ademen, niet offeren? En als men het eigenhandig niet mag, waarom wil de almachtige Hand het niet doen? Zie hij leeft, hij leeft nu eenmaal, hij leeft nog altijd, en met dit feit-van-zijn-dóórleven wordt zijn ziel geweld aangedaan. Het is als een verkrachting die men afweert en waarbij men toch, ongewild en in schaamte, lust ondervindt, in hoe geringe mate dan ook. Dit feit van, ondanks al, te léven en dit feit van aan zichzelf te ontdekken dat men toch ook weer niet geheel zónder levenslust leeft, dat geeft een nieuwe innerlijke onhoudbaarheid.

En nú daagt Job God uit (hoofdstuk 7). Hij eist een onpartijdig scheidsgerecht en al weet hij dat hij weer bij God zelf als de opperste macht zal belanden, van Wie géén hoger beroep is, hij moet God uitdagen wil hij niet ‘erger’ doen, wil hij niet tóch vervallen in de daad die zijn vrouw hem raadt. Hij daagt God uit – of, als hij van vermoeidheid inzinkt, heeft hij maar één vraag aan zijn ‘Wederpartij’: *laat me met rust!* | 116|

“Nu dan, Geduchte!
Zo zij ik misdadig,
’k Geef het gewonnen,
En kwel mij niet meer!

⁹⁹ J.J.L. ten Kate: *De Jobeïde. Het boek Job in Nederduitschen dichtform overgebracht en toegelicht* (1865). Leiden: Sijthoff ²1869, deel 1, 25.

Wies ik me al blanker
Dan sneeuw van 't gebergte –
Toch, in de slijkpoel
Stiet Hij me ter neer!”¹⁰⁰

V

Hebben wij het wanhoopslied gehoord, mijn lezer, góed gehoord, zó gehoord zoals wij het moeten horen, hebben wij het zó gehoord dat wij, als bij instinct, nu reeds weten: achter de troostreden van de overgeleverde vroomheid gaapt een leegte, achter het wanhoopslied van Job schuilt een volheid en een oneindige verwachting? Inderdaad, als er een uitkomst zal zijn, dan ligt die niet op de lijn van de berusting in een *léér* over de rechtvaardigheid van God, als er een uitkomst is, dan ligt die eerder achter de eerlijke *worsteling* van hem die zélf alles wilde doormaken, het leed uitdronk, de mirre van de verzachting weigerde, geheel oprecht klaagde of zelfs in vloeken zich te buiten ging – want “het licht is gezaaid voor de oprechte” [Ps. 97: 11]. De “oprechte”, dat is niet de religieuze mens, maar dat is de mens die door Gods licht geraakt, dit licht en het lot niet rijmen kan, maar die dan nóch het licht voor onzin verklaart nóch het lot voor minder erg. De oprechte is de mens die tegen zijn eigen ongelovigheid in gelooft met een wonderlijke kracht van geheimzinnige herkomst. Hij gelooft “op hope tegen hope” [Rom. 4: 18]. |117|

De oprechte heeft een vermoeden van de menselijke aanmatiging die ligt in het beweren dat God ‘het recht’ niet breekt, de mens niet ‘bedriegt’. Hij vóórvoelt dat, als dit geldt, de mens zich bij het wenden van zijn lot zal verstouten en God voor de rechtbank van de réde dagen zal. Vóórdat het zover is smeekt de oprechte dat God verschijnen zal en tonen dat Hij niet iemand is die er ‘is’, maar een die kómt, die verschijnt. De oprechte meent dat hij God slechts eren kan door tegen ‘God’ te protesteren. Het is een gevaarlijk, een griezelig, een dood-eenzaam ondernemen. Hij zou het niet kunnen, hij zou gek worden als hij niet – ook waar hij het niet uitspreekt en ook waar hij het zich niet bewust is – op dat ‘kómen’ van God vast vertrouwde. En let er nu op hoe het leed, waarvan men zo in het algemeen zeker niet zeggen kan dat het de mens heiligt, de oprechte iets dóet. Alleen de oprechte wordt door leed vatbaar voor heil en zekerheid. Wie weet er wat genezen is dan wie zonder verdovingen zijn krankheid te dragen had? Wie kent het zonnelicht dan wie in de zwarte mijnen afdaalde? Wie zou zó persoonlijk God zien dan hij die persoonlijk Hem kwijtraakte? Wie zou gehéél zeker zijn – toch alleen wie gehéél in de twijfel werd ondergedompeld? En wie zou zó zeker tot de waarachtige eenvoud van het geloof komen dan hij die in zijn aanvechting geen houding heeft zoeken te bewaren, maar zich heeft blootgegeven met al zijn twijfel en opstandigheid? Zie, dit is geen methode, dit is geen denkweg en geen levensweg die een mens kan inslaan. Het is een weg waarop velen (?), weinigen (?), enkelen (?) gebracht worden. Job en zijn zonen, gelovige op |118| standelingen, onbegrepenen, als door een onweer voortgedrevenen, en toch gans heengewend naar een antwoord dat uit dat onweer zelf te voorschijn breken zal. Job en zijn zonen gaan deze weg, schijnbaar eigenzinnigen, nochtans god-geleerd, schijnbaar zonder houvast, in waarheid gehouden en gedragen door één grote, naamloze, gans-objectieve zekerheid.

¹⁰⁰ *Idem*, 33.

En al is dit niet ons *aller weg, de vele, kleine zekerheden van de kleine mensen* worden mede gevoed en onderhouden door° *de grote zekerheden, die geboren werden uit het leed en de zegepraal van de helden*, de gekwelden *van God*.

Maar daar komt Bildad. En deze man is een nog diepzinnigere doorgronder van het lijden. In hem is in het geheel geen stilte, maar een tumult van lust tot antwoorden. Doch zijn spreken doet denken aan wat wij bij de haan zien als men met wit krijt een cirkel om zijn lijf en bestaan getrokken heeft: hij kan er niet overhéén, ofschoon een wereld met weide, nabij voer en ver gekraai van kameraden openligt. Hij schijnt betoverd, hij kijkt angstig rond. Bildad is bang, niet voor Jobs ziel en toekomst, maar voor zichzelf, voor de zekerheid van zijn levensgevoel, want als werkelijk een vrome zoiets overkomen kan, dan kan het ook Bildad, want Bildad is een vrome man, vroeg of laat overkomen. Dit nu strijdt met alle redelijkheid, met de eerste notie van een zedelijke wereldorde. Deze Bildad is trouwens een zeer fijngevoelig heerschap, hij betitelt de vervaarlijke drift van Jobs wanhoop als “hevige wind”, | 119| kalm alsof hij het op een barometer leest. Hij laat niet ná enkele aanduidingen te geven aangaande de kinderen die zo rampzalig om het leven gekomen zijn en die heus zulke heilige boontjes niet waren. Ook al is dit niet met de stukken te bewijzen, het moet met godvruchtige logica uit hun lot worden geconcludeerd. Verder onderstreept, benadrukt, herzeft hij wat al gezegd is door Elifaz en toen ons reeds tegengeurde als kamfer van gemeenplaatsen. “Hoelang zult gij alzo spreken, en zullen uw woorden zijn als een hevige wind? Zou God het recht buigen, de Almachtige de gerechtigheid? Indien uw kinderen tegen Hem gezondigd hebben, dan heeft Hij hen aan hun eigen boosheid overgegeven. Maar indien gij u tot God wendt en de Almachtige om genade smeekt, indien gij rein en oprecht zijt, zo zal Hij naar recht uw woning herstellen; dan is uw vorige staat wel droevig maar uw toekomstig lot zal heerlijk zijn” (8: 2-7).

Job is nu wel zover dat hij inziet hoe onmogelijk het is met zijn verstand tegen het verstand te strijden, elk van zijn argumenten erkent immers de soevereiniteit van de rede en de redelijke religie. Daarom gaat Job roepen en schelden: hij beweert maar, daagt God en mensen uit, werpt met verwijten naar alle zijden. Er is een tijd van redeneren en er is een tijd van schelden! En hier staat de aangevochtene in een tijdsgewricht waarin het schelden bijkans geïnspireerd schijnt en aangedreven van hóger hand. Ja het schelden, waaraan bijvoorbeeld de fijne heren van de roomse, neo-scholastische al-verklaring zich zo ergeren bij Luther, het schelden dat in Calvijs *Institutie* zulk een rol speelt (warhoofden! ezels! dolle honden!), daar | 120| zit wat in! Er ligt onmacht in, natuurlijk! maar geen ongelijk. Deze mensen kunnen er niet tegenóp omdat ze – onwetend vaak – Gód vertegenwoordigen. God nu redeneert niet, maar beslist door Zijn máchtwoord. Dat kunnen zij niet, dat mogen zij niet! maar ze kunnen (omwille van die waarheid, die een zijn, een macht is!) op een gegeven ogenblik, aan een bepaalde grens ook niet meer redeneren. Zó wordt hun spreken schelden en dit hun schelden is dan waarlijk een contrastmatige spiegeling van het “schelden Gods” (Ps. 106: 9, Ps. 9: 6, Zach. 3: 12).

° [zijn afhankelijk van](#)

God is de Verborgene. Dit is Zijn wezen: anders te zijn dan elke rechtlijnige° gedachte, anders te zijn dan elke afgeronde° voorstelling. Niet alsof al deze voorstellingen onwaar zouden zijn: dat zou waarlijk te goedkoop wezen. Niet alsof wij deze menselijke al te menselijke woorden eenvoudig zouden kunnen wegwerpen. Als eenmaal de Openbaring komt moeten zij haar dienen, doch zó dat zij zich onderwerpen en ómgewenteld worden, om uit te drukken iets waartoe zij uit zichzelf niet bekwaam zijn, waarvoor zij niet berekend, waartegen zij niet opgewassen zijn. Want God zal ook in Zijn openbaring ons onbegrijpelijk blijven en dit moet in onze woorden blijken van meet af, als het ons begint te schemeren en tot het einde toe, als de Dag aankomt en de schaduwen vlieden. Bildad leeft bij een prentje van God, hij houdt het Job vóór en zegt: Kijk nu eens goed, dit is een heel duidelijke kiek, en dat is mijn God, weet u, en wij (ik en Hij) zijn het volkomen eens. Treffend komt onze eensgezindheid ook weer aan de dag in uw geval, daarom kan ik u, als inter |121| pellant, bij ontstentenis van mijn bondgenoot, zo uitstekend te woord staan.

Juist bij Bildad ontbreekt geheel de reserve, de afstand, de huivering voor het verborgene van God. Maar zo raken wij van Hem meer en meer vervreemd. Wij spelen hoog spel als wij God gaan verdedigen, want misschien is Hij daarvan het allerminst gediend.

Willen wij Hem eren, dan moeten wij Hem als zodanig, als de Verborgene aanbidden. Wat gij van God meent te begrijpen, wat gij Zijn eigenschappen noemt, dát is altijd maar de buitenkant, maar in het raadselvolle leven, daar wordt° hijzelf openbaar... als de Verborgene. Zuiver is het instinct van het volk dat schuw is tegenover een oneerbiedige wetenschap. Dit instinct zegt: een begrepen God is geen God. Een begrepen God is een gedachteding, is een afgod. Wat men narekenen kan, kan nooit het goddelijke zijn. God is de Verborgene.

Of is de Theodicee, de rechtvaardiging van God, niet even goed als de wijsbegeerte-van-de-geschiedenis een uitvinding van de mens, vóór de mens? En wat zou zij ten slotte rechtvaardigen, wat anders dan óns verstand, óns recht, ónze rust en ónze zekerheid? Job is niet iemand die een rechtvaardiging van Gód zoekt, maar die een rechtvaardiging van 'God' eist van de vrienden. Als God Recht is, dan kome men óp met zijn rede ter verklaring. Is Hij ánders, dan stijge men tot het grote vragen of dale in het diepe zwijgen. Maar God is ánders: hoe moeten wij dan leven als 'god' een gedachteding blijkt? Zou er dan in het geheel geen verband zijn tussen onze notie van recht en het goddelijke recht? Natuurlijk wel! |122| Ware het anders, dan zou er immers ook voor Job geen probleem zijn. Een radicale 'nominalist' moet dan ook, zij het van geheel andere zijde als de rationalisten, de Jobsvraag als ijdel en zinloos uitschakelen.

Maar het gaat in het boek Job over de verhouding van Gods openbaring (want ook Job leeft uit openbaring) en Zijn verborgenheid. Zodra de verborgenheid is uitgeschakeld, is ook het geopenbaarde geen openbaring meer. Dan vallen God en Godsgedachte samen. In de eeuwigheid, in de zalige aanschouwing zou dat het hoogste zijn, maar in dit leven, ziende in een donkere rede, ons buigende over het raadselachtige beeld van de werkelijkheid (en dit nog weerkaatst in de spiegel van onze waarneming, bevinding, geloofservaring), in dit leven zou het samenvallen van God en Godsgedachte de dood zijn van het geestelijke leven.

° menselijke
° godsdienstige
° is

Indien we het ernstig namen! Maar Bildad en de zijnen denken het niet dóór, ze merken niet dat hun Godsgedachte 'God' is geworden, dat daar geen donker meer achter is, en daarom ook geen geheim en geen verrassing meer. Het is een ding dat functioneert, een idool, dat zijn voortreffelijke eigenschappen toont.

De gewone godsdienstigheid nu bestaat óf in het redeneren over dit gedachteding en zijn eigenschappen óf – als ook zij voor raadselen komt te staan – in het berusten – ‘in godsnaam’ – met een mat gemoed.

Dit ‘berusten’ echter^o is feitelijk *gedempte ergernis*, smeulende vijandschap tegen God, die ditmaal geen rekenschap geeft. En het ellendige is: de andere malen deden wij het zélf, uit kracht van onze vroomheid, maar nu lukt het helaas niet, en wij zouden willen schelden als wij durfden. |123| Dit schelden zou dan in ieder geval een heel ander schelden zijn dan dat van Job. En nu en dan zippelt het ook werkelijk door de vorm van de berusting heen als een troebel treuren, een stiekem murmureren.

Wel heeft Bolland gelijk als hij leraart: “De berusting zelf is nog zelfzuchtig: indien men aan zijn lot en levensomstandigheden kon veranderen, men zou het doen; in de berusting ligt besloten een onmachtige neiging tot verzet”.¹⁰¹ Maar wonderlijk is het te horen dat in de ‘gelatenheid’ van de wijsgeer deze zelfzucht geheel overwonnen zou zijn. Dat kan toch alleen in zoverre wáár zijn als hetgeen waarmee de wijsgeer zich verzoent nog veel consequenter een projectie is van zijn eigen denken.

De drie vrienden van Job weten niet dat hun vroomheid misschien de meest geslepen vorm van goddeloosheid beduidt. Zij breken niet onder het lot van hun vriend omdat het hun lot niet is, en daarom kunnen zij ijveren voor hun gedachte-God als wakkere advocaten.¹⁰²

Zij drukken Job neer om hun theorie van de vergelding te handhaven, doch daarbij gaat het er tegelijk om zichzélft te handhaven. Eens was Job hun autoriteit geweest. Om de rampspoed, de niet *comme-il-faut* gedragen rampspoed, wordt hij van dit zijn ambt vervallen verklaard. Hij wordt ontrouw aan de gemeenschappelijke, welbeproefde wereldbeschouwing, op gronden die hun niet aangaan. Zij blijven daarom te meer trouw aan deze wereldbeschouwing, waarvan de Godsgedachte de kroon en sluitsteen |124| vormt. Zij blijven trouw, want zij zien ter wereld geen grond waarom zij zouden gaan twifelen.

Maar wat ter wereld doet het ertoe of het mij treft dan wel een ander! Is het daarom niet werkelijk, al dat leed, die martelende rampen, in de wereld waarin wij allen zijn?

Merkwaardig dat juist de ‘wereldbeschouwing’ ons wil doen vergeten wat het betekent dat wij zélf in de wereld zijn! Dit ‘zijn’ kan men niet beschouwen.

Wat betekent dit praktisch: in de wereld te *zijn*? Toch niet dat de wereld ons vergezicht is voor het venster, toch niet dat de wereld het toneel is waarop ons lot speelt? Maar immers dit dat ons bestaan onlosmakelijk met het bestand en de gang van die wereld is verbonden, zodat elk praten over de wereld, als over iets dat er óók is, naast, onder, voor, rondom ons, feitelijk een abstractie is? “De wereld is heerlijk om te zien, maar schrikkelijk om [in] te

^o nu

¹⁰¹ In: *Wijsbegeerte van den Godsdienst*. Amsterdam: Emmering 1923, 2.

¹⁰² 1924: met hun gedachte god volstaan.

zijn.”¹⁰³ Wat mij treft, treft mij in mijn zijn-in-de-wereld. Wat een ander treft, is mede mijn deel. Wij zijn ‘geworpen’ als welpen van de natuur, en wat deze en gene daarenboven nog tóegeworpen wordt, komt nauwelijks in vergelijk met het oerfeit van deze geworpenheid. Wel zal “een ieder zijn pak dragen” [Gal. 6: 5], maar wij worden toch ook vermaand “elkanders lasten te dragen” [Gal. 6: 2], met bewuste liefde. Doch ook waar wij zó niet dragen, dragen wij mede de last van hetgeen aan deze wereld geschiedt. Dat wil de moralist niet vatten en hij kan het ook niet. Alles wat hém niet treft, raakt hem ook niet, gaat hem niet méér aan dan de plaatjes op de achterkant van zijn krant.

Het gebéurt ondertussen maar! gebeurde het hém, hij zou bemerken dat zijn^o ‘God’ (tenzij hij zou toegeven | 125| dat hij zelf een goddeloze is en dat hem recht geschiedt, maar dat zal Bildad nooit toegeven) een gedachte god is. Nu het een ánder gebeurt doet hij alsof diens zware lot in het geheel geen reden is om te twijfelen. Zo zijn Jobs vrienden, zo zijn ze al de eeuwen door gebleven met huiveringwekkende onbekeerlijkheid.

Al^o hun vrome woorden overtuigen ons nooit^o omdat ze spreken van een ‘God’ die na te rekenen is met de maatstaf van een menselijke of maatschappelijke rechtvaardigheid en die aan zijn eigen maatstaf bezwijkt. Zeker, ook zij spreken van de onbegrijpelijkheid van God, maar altijd precies daar waar hun redematies stokken en repliek te vrezen staat. Misschien voelen ze zelf wel half en half dat dit eigenlijk niet áángaat. Och, is het niet haast altijd zo? Denk eens aan onze ‘geestelijke’ gesprekken, hoe dreigen zij steeds óf in willekeurige, nietszeggende vrede en dierbaarheid te eindigen, óf in bittere vervreemding, omdat ‘onze’ God over en weer, na een tijd als object te hebben gediend, zich plotseling onttrekt en ons aan onze eigen wijsheid overlaat.

En dan stemt het nog maar te méér bitter als de partner het alles zo juist en zo verheven uitdrukt, gelijk hier Bildad: “Schiets ook de bieze op waar geen moeras is? Groeit het riet zonder water? Nog is het in de groei, niet rijp om gesneden te worden, maar sneller als het gras is het verdord – zó is het einde van allen die God vergeten, hun vertrouwen is gelijk een herfstdraad, hun hoop is als een spinnenweb”. “Zie, God verwerpt de vrome niet, maar de hand van de boze laat hij los” (8: 11-14, 20). In de grond zijn wij¹⁰⁴ ten diepste afkerig van de God- | 126| van-de-werkelijkheid, omdat wij vermoeden hoe gans anders Deze is en leeft, oordeelt en doet. Volkomen het tegendeel van deze vroomheid is Jobs godsvrucht.

Hij gelóóft dat God nooit in strijd zal zijn met de waarheid en de waarheid nooit in strijd met God. Hij gelooft dat de waarheid iets anders is dan de werkelijkheid, terwijl ze toch in de werkelijkheid moet worden gevonden. Hij gelooft daarom dat men alleen verder komt door zijn menselijkheid te doorleven en te doorlijden. dat een mens moet vragen waar hij tevoren alles meende te weten, dat een mens op hope tegen hope zich moet beroepen op de verborgen God. Hij gelooft dat God ‘almachtig’ is. Hij gelooft dat daarin, éérder dan in Gods

¹⁰³ “Alle Dinge sind herrlich zu sehn, aber schrecklich zu seyn”. Aforisme van Arthur Schopenhauer. In: *Parerga und Paralipomena – Aphorismen und Lebensweisheit*. (1851). Leipzig: Insel 1976. Ook later geciteerd in M’s kerstpreek ‘t Lief tegen het nieuwe jaar. Amsterdam: Holland 1937.

^o hún, ze zouden merken dat hun

^o En al

^o daarom niet

¹⁰⁴ zij

rechtvaardigheid, zijn heil verborgen ligt. [Het is puur gelóóf!](#) Het heeft geen aanwijsbare grond. Het is er, het is in hem gelegd, het wordt in hem aangewakkerd.

Niet de 'Almacht' van God is in het geding maar de 'rechtvaardigheid'. De 'rechtvaardigheid', zeggen de vrienden, die kan een mens ervaren. Maar Job zegt: zij is in mijn geval niet te ervaren. Heft men echter de 'rechtvaardigheid' boven de ervaring uit, maakt men haar abso-luut, dat is: los van alle gegevenheid, dan is deze volstreckte rechtvaardigheid voor óns ervaren gelijk aan volstreckte *willekeur*. Vandaar dat Jobs "waarom?" niet steeds en niet zonder meer retorisch is. Nee, telkens betekent het: wijs mij, bid ik u, mijn schuld aan. Het zou reeds een genade zijn te weten waarvóór ik eigenlijk gestraft of bezocht word. Maar dan weer – want het wisselt voortdurend in deze 'dialoog' en een bronnensplitsing kan hier geen helderheid brengen zonder het tegenstrijdig |127| bewogen zielsleven geweld aan te doen – is Jobs 'waarom' een retorische vraag, namelijk in zoverre als er geen antwoord verwacht wordt langs de weg van het recht.

En dan rijst de vraag (waaraan de vrienden niet toekomen en die Job zelf ook niet dan in de spanning van allerlei tegenstrijdigheden vermag uit te spreken): of deze willekeur iets is benéden wat wij rechtvaardigheid noemen, dus bijvoorbeeld wreedheid, of iets bóven hetgeen wij rechtvaardigheid noemen, iets waarvoor geen naam is, een geheimenis. O! als dit geheimenis eens de geheime aanwezigheid van een 'Vriend' was, die – evenals trouwens een vijand – naar recht of onrecht ten slotte niet vraagt. Als de 'Almachtige' hem eens had beroerd met een... *goedheid* die het al te boven gaat en die duurt tot in eeuwigheid.

Job stoot zich te pletter op de stenen wand van het raadsel en hij weet niet, hij kan nog niet weten, dat het... de Rots der eeuwen is, "wiens werk volkomen is" [Deut. 32: 4].

[De rechtvaardige 'God', ja, die betwijfelt hij, maar de Verborgene heeft hij heimelijk lief.](#) Hij ligt op de asbelt van zijn godverlatenheid en toch leeft er in hem iets van die bovenredelijke zekerheid van de psalmist: "Gij zult mijn ziel in de hel niet verlaten" [Ps. 16: 10].

VI

[En is het niet merkwaardig? Job, die de dood](#) zag komen en gedwongen werd alleen aan zichzelf te denken, hij dacht^o [plotseling aan het leed van de hele wereld](#) (3: 20vv., 7: 11vv.). [Maar de vrienden, die gelukkig en vrij daarheen gaan, die dus hun hart open moesten hebben](#) |128| [althans voor het leed van die éne, hun vriend, zij nemen niets van zijn leed op zich, ze hebben veel te veel met zichzelf te stellen.](#)

Daarmee wil niet gezegd zijn dat ze niet in de maatschappelijk-houdbare zin van het woord vrienden waren. Integendeel, dat veronderstellen we, om juist dááran te onderkennen hoe eenzaam een mens is op de aarde, hoe eenzaam vooral een geplaagde van God is te midden van de vrome mensen. Is er ergens in deze redematies en getuigenissen van de vrienden een spoor van waarachtig medelijden met hetgeen voor hun ogen geleden wordt? Natuurlijk nog veel minder met het leed alom, waarheen dit lijden hier als vanzelf verwijst. Zij houden hun sermoenen.

[Het schijnt 'de omgekeerde wereld', maar het is zeer wel te verstaan als we bedenken: de vrienden zijn ingenomen met hun gedachte 'God' en bezorgd voor diens eer. Job is dorstig](#)

^o [ziet komen en gedwongen wordt alleen aan zichzelf te denken, hij denkt](#)

naar de levende, de onbekende, de verborgen God, en in zijn donkere drang vindt hij langs ómwegen de rechte weg. En het is Góds kortste weg. Voor de gemartelde gaat het allang niet meer over schuldig of onschuldig lijden: ook schuldig lijden is een raadsel waar geen welvarend mens aan raken kan. Ook aan Job, gelijk aan Oedipus is het raadsel van de méns opgegeven door de Sfinx. Het lijden heeft een volstrekt ‘sfingisch’ aangezicht en roept de andere raadselen, die voor onze ogen nog niét waren, al tezámén wakker. Job eigent zich het vage vragen, dat ruist als de zee, zo onpersoonlijk, eentonig en verheven, toe, hij neemt het óp in zijn stem, de stem van zijn eigen ellende. Maar daarbij blijft het niet, want nu ook omgekeerd leent hij zijn eigen levende stem |129| aan de gehele schare ongelukkigen. Hij dénkt er niet aan hier in rekening te brengen wat hij toch overigens volhoudt, namelijk dat hij onschuldig is. Hij dénkt er niet aan hier grenzen te stellen tussen verdiend en onverdiend lijden. Hij is met hen allen samen, hij voegt zich als een van de velen in de droeve stoet, op voet van gelijkheid gaand over de aarde.

“Waarom geeft Hij de ellendigen het licht, en het leven de bitterlijk bedroefden van gemoed? Die verlangen naar de dood, maar hij is er niet en graven daarnaar meer dan naar verborgen schatten, die blijde zijn tot opspringens toe als zij het graf vinden... aan de man, voor wie de weg verborgen werd en voor wie God alles heeft toegemuurd?” [3: 20-23]. O, als Gods aangezicht voor ons de trekken van de satan krijgt (in 30: 21 wordt God kortweg ‘satan’ genoemd) – dan wordt het wereldtoneel voor ons een schavot, met rondom als wolk der getuigen [Hebr. 12: 1] de monsterlijke gezichten van onze vijanden op de tribunes van de machthebbers en hangend uit de vensters van de hemel. De klacht van Job wordt in zijn mond vanzelf een klaagzang van de gehele mensheid. Omdat zij waarachtig is, welt alle wereldleed in hem op en ook de ‘natuurlijke’, maar onaanvaardbare en daarom zo droefgeestige^o vergankelijkheid van de aarde-kinderen vindt in Jobs woord haar troosteloze lied uitgezongen, met een toon zo donker dat zij de laatste sterren verduistert. En toch! waarom doet het ons goed? Waarom is er meer troost voor de bedroefde in deze klacht dan in de ‘verklaringen’ van de mensen? |130|

“O schreeuw des vogels, schel en wild en wreed,
hoe zoet is toch uw binnenst voor den slapelooze.”¹⁰⁵

Dit is het grote van hoofdstuk 7, dat begint: “Heeft niet de mens een strijd op de aarde? En zijn zijn dagen niet als de dagen des dagloners? Gelijk de dienstknecht hijgt naar de schaduw en gelijk de dagloner verwacht zijn werkloon – zo wacht de mens op zijn dood”. Ook hier komt het weer niet uit, zo betogen de geleerden: men kan niet tegelijk klagen, zeggen zij, dat de mens sterven moet én klagen dat hij zo vaak niet sterven mag, waar hij het zelf wel wilde. Is hier werkelijk tegenstrijdigheid? Immers nee, maar al zóu het zo zijn – en het boek Job is er waarlijk vol van – wat zou dat te betekenen hebben? Deze tegenstrijdigheid bevestigt des te sterker de spanning waarin Job verkeert, de spanning om de anderen mede te omvatten, de spanning ook in zijn oordeel over de waarde van het mensenleven. Maar door dit alles gaat één gevoelsstroom, één en dezelfde verwijding van het hart en overschrijding van de

^o heel de

¹⁰⁵ Uit het gedicht met de beginregel ‘Trekvogelkreet’, in ‘Schetsen en Fragmenten’, reeks III van J.H. Leopold: *Verzameld Werk*, deel 2. Rotterdam: Brusse, Amsterdam: Van Oorschot 1952, 308.

grenzen. Ondanks de zweren, de smarten, de schande, de bedreigende dood, niet over Jób's pijn van het ogenblik, maar over de strijd van de mens te klagen, dat is uit de energie van een gezuiverde^o ziel voortgekomen. Job is in zijn klagen de kleinzerige zelfzucht te boven. Hij ziet de ménsen. En hij zoekt Gód, diens komst, diens antwoord. Voor zich én voor de anderen – en bij ogenblikken ziet hij zichzelf niet dan alleen als één van de gestalten van de droeve stoet, die eindeloos door de zwarte valleien trekt. Er is een adel die over de stuiptrekkingen van het hart |131| als een priesterlijke mantel geworpen wordt en merkwaardigerwijze schóón gedragen wordt, juist door de geest die met zichzelf ten einde kwam. Hoe het mógelijk is? Uit onze natuur is het niet! Uit de vanzélse werking van het leed evenmin. Zou het niet de weerglans zijn van het gelóóf in God en het óngeloof jegens 'God'? Maar deze adel houdt hij niet vol, want – hoe begrijpelijk! – hij moet, móet wel aan zijn eigen lichaam denken: “Mijn vlees is met het gewormte en met het gruis des stofs bekleed; mijn huid is gekliefd en verachtelijk geworden” [vs. 5]. En daar doen we dan weer de vernederende ontdekking dat onze hoogste vlucht gebroken wordt door wat wij het laagste achten: het lijf, de zwaartekracht, de hebbelijkheid, de onverzettelijkheid van het wezen, dat we, zolang we gezond zijn, niet voelen en dat juist als we in pijn met ingespannen krachten Gód zoeken ons struikelblok, onze plaaggeest, ons plaag-beest wordt.

En nu moet ge, aandachtige lezer, u goed indenken dat Job *niet of nauwelijks een voorstelling of verwachting van een leven-na-dit-leven* heeft, dus geen uitkomst ziet en geen verzachting van de grijnzende dood heeft te wachten. Hoor maar: “Gedenk, dat mijn leven een wind is; mijn oog zal niet wederkomen om het goede te zien. Het oog desgenen, die mij nu ziet, zal mij niet zien; Uw ogen zullen op mij zijn, maar ik zal niet meer zijn. Een wolk vergaat en vaart henen, also die in het graf daalt zal niet weder opkomen.” [vs. 7vv.] |132| En elders: “Voor een boom als hij afgehouden wordt, is er verwachting, dat hij zich nog zal veranderen en zijn scheut niet zal ophouden. Indien zijn wortel in de aarde veroudert en zijn stam in het stof versterft, hij zal van de reuk der wateren weder uitspruiten en zal een tak maken als een pas geplante stek – maar een man sterft, als hij verzwakt is, en de mens geeft de geest, waar is hij dan?” (14[: 7-10]). Hier maakt Job, gelijk de profeten van Israël, zich los van het oud-oosterse hiernamaals-geloof. Daarom moet men niet zeggen: Israël was er nog niet aan toé, maar Israëls geestelijke, kritische Godskennis beurde het heen over het puur-naturalistische geloof aan de kringloop van sterven en herleven, waarbij de mens dan als natuurlijk deel van de natuur natuurlijk óók herleeft en voortleeft samen met de kosmische vegetatie. Hier hebt gij ook weer zoiets dat ‘minder’ schijnt en ‘meer’ is. Het is in het algemene voorstellingsleven een parallel van Jobs geestelijke armoede en de rijkdom van de religieuze mensen, een parallel ook van de armoede van de heilige Schrift tegenover de rijkdom van de westerse filosofie en de Indische religies. Hoe systeemloos, fragmentarisch, bizar, hoe behept met eentonigheid en tegenstrijdigheid ligt de Bijbel in ons midden. Zonder Godsbewijs, zonder bovenzinnelijke diepten, zonder een beeld van het hiernamaals, hoe tergend arm. De Bijbel is waarlijk zo “arm als Job”. En omgekeerd, Jobs armoede heeft iets van de kwaliteit van de Bijbelse armoede in zich verscholen.

^o zuivere, herboren

En zo is Israël de eeuwen door gebleven, zonder echte filosofie, zonder wereldbeschouwing, maar vol klaagzangen, boetepsalmen, vloekpsalmen, zonder mythologie, |133| maar voortgedreven door de profetie, in de open werkelijkheid waarin God zijn daden werpt, als zaad en als sulfer, naar zijn verborgen raad. Want Israël leeft in de *geschiedenis*. God gaat een weg door de wereld, hoog boven alle góden, met negatie van de oermachten van de volkeren, met een soeverein en speels gebruik van de natuurkrachten. Nergens zélf natuur, nergens een ding, nergens als een gegeven aanwijsbaar, de tijd uitspannend, de ruimten doorklievend, onzienlijk, vreemd, 'heilig', de mensen niets in handen gevend dan het woord: de belofte en het gebod. De geschiedenis nu heeft uiteindelijk een aards doelwit. In het perk van ónze werkelijkheid wordt de láátste strijd uitgestreden, nota bene om de alléénheerschappij van Een die alom en nergens is.

Daarom beschuldigde het oude, Romeinse antisemitisme de joden altijd weer van atheïsme. Kaal, ontkennend, vijandig aan het warme leven scheen hun al wat joods was. Daarom heeft de christelijke gemeente dezelfde wilde verwijten op zich moeten nemen overal waar zij werkelijk, als het nieuwe Israël, de éinigheid van God metterdaad heeft beleden en geen góden heeft willen erkennen voor Zijn aangezicht. Daarom was de antichristelijke krijgskreet van het gepeupel van de Eeuwige Stad: grijpt de atheïsten, weg met de goddelozen, voor de leeuwen met de atheïsten! Israël en de Kerk hebben dit verwijt niet alleen afgewezen, maar de spies omgekeerd, de tronen en machten en heerschappijen voor niets geacht en geroepen: *gij zijt “zónder God in de wereld”* (Ef. 2: 11v.). Maar uit dit alles volgt dat de armoede, het schijnbaar negatieve, het kritische van deze godsvrucht vol is van honger naar de laatste |134| daden van God, naar de rechtvaardiging van de smartelijke gang van de geschiedenis en van al het leed van de aarde. Voor het Oude Testament en bepaaldelijk voor Job geldt dit nu niet alleen voor de geschiedenis van de vólkeren, maar ook voor de geschiedenis van ieders persóónlijke leven. Als het hier niet blijkt wie God is, dan blijkt het nergens. Nu of nooit. En komt het vandaag niet, dan moet het met verdubbelde spanning tegen morgen worden ingewacht. Zo is het met Job: dat hij de dood heeft aangeroepen drukt alleen uit hoe verbijsterend zijn lévenservaring is, want het leven, dit leven is het perk, het gezichtsveld van Gods daden. Het lijdt geen uitstel, want uitstel is afstel. Vandaar dat hij *ontzaaglijk* aan het leven gehecht is. Och! dat de Koning van het leven hem dan toch zijn dagen gunde, maar zelfs 's nachts laat Die hem geen rust, zodat zijn ziel “de verworping” kiest [7: 15]. Het kan wel zijn dat God de mens ‘dierbaar’ acht en hem beproeven wil, maar als dat zó moet, dan verkiest hij zónder God het restje van zijn dagen te slijten. “Gedenk toch dat Gij mij als leem bereid hebt en mij tot stof zult doen wederkeren. Hebt Gij mij niet als melk uitgegoten en mij als een kaas doen runnen?” [10: 9v.] Wilt Ge uw eigen werk kapot maken? Het kan ook wel zijn dat hij gezondigd heeft, maar God is toch te hoog en te groot om zich dat als een persoonlijke belediging aan te trekken. “Heb ik gezondigd, wat zal ik U doen” [7: 20] (wat doe ik U daarmee?) ...en dan komt (wat later veelvuldig voorkomen zal) het eerste spotwoord over Jobs lippen: “O! Mensenhoeder”. Zo is de officiële naam in de Israëlitische boeken wellicht, maar het is me wel een herderlijke, een |135| bewarende God... En – al zou het zo zijn dat Gij persoonlijk beledigd waart, o, Mensenhoeder, “waarom vergeeft Gij niet mijn overtreding en doet mijn ongerechtigheid niet weg?” [vs. 21] Gij kunt het, en och! ik heb maar één keer te leven, “want nu zal ik in het stof liggen en Gij zult mij vroeg zoeken, maar ik zal niet zijn.” [vs. 21] Als ik dood ben,

ja dan is het te laat!, dan ziet ge misschien naar mij om, maar het ware beter, o Mensenhoeder, mij dit leven te gunnen in geluk en vrede.

Het sarcasme verschrikt ons, vooral als Job een geliefde passage uit Israëls psalmen: “O, Here, hoe heerlijk is uw naam op de ganse aarde... wat is de mens dat Gij zijner gedenkt en de zoon des mensen dat Gij hem bezoekt” [Ps. 8: 2, 5] aldus ironiseert: “Wat is de mens, dat Gij hem zo gewichtig neemt en dat Gij hem in het oog houdt (Gij, eeuwige spion) en wat is de mens, dat Gij hem bezoekt in elke morgenstond?” (7: 17v.).

Voelt gij nu dat het eigenlijke raadsel weliswaar niet eerst^o bitter wordt wanneer de mens^o met het hiernamaals niet rekenen kan, maar dat deze onbekendheid toch wel extra streng elke uitweg afsnijdt om alsnog op een vrome manier aan de greep van het raadsel te ontkomen?

Dit lijden heeft geen zin, als straf noch als opvoeding, en zelfs – zegt Job – als ik in rebellie tegen God leefde of gevaar liep mij daarin te storten, ook dan zou deze wijze van handelen of liever mishandelen van God zinloos zijn, immers hoe zou dat de Eeuwige raken?^o God leeft eeuwig, ik éénmaal. Aan een volstrekt verheven |136| Wezen kan zich een volstrekt afhankelijk wezen niet vergrijpen. Bij de oneindige tijd (want zo dacht Job zich de eeuwigheid) komt de vluchtige seconde van mijn bestaan niet in aanmerking. Een abstracte, absolute gerechtigheid is voor ons kenvermogen ident met een absolute ongerechtigheid, verpletterend, vernietigend.

*Wij christenen weten beter en meer, want de openbaring van God is voortgegaan, maar het heeft op zich zelf generlei verdienste noch waarde te geloven in een hiernamaals. Het komt erop áán met het leven te worstelen, als ware er géén hiernamaals en aan God vast te houden (prijzend of klagend, dat doet er voorlopig niet toe) al weet men niets van een leven-na-dit-leven. •

Wie over de rechtvaardigheid van God spreekt – buiten het Verbond, de Belofte, de Messias om – die geeft noodzakelijk aan het Godsgelaat een duivelse mimiek. En dat is juist het verschrikkelijke van de reden in het boek Job, dat daar (anders dan in de proloog) de Satan zélf niet voorkomt, maar dat al het hém kenmerkende beleefd wordt aan Gód, en het wordt als volstrékt beleefd op de zeer beperkte plaats van dit aardse leven. Vandaar dat door het ernstig-nemen van het lot ook de redelijke, de goede gedachten uit het lood zakken.

Jobs ontkenningen en uitdagingen zijn gewaagd, vermetel, ontzettend. Er zijn nog steeds talloze kerkse mensen die niet kunnen begrijpen hoe dit kan voortkomen uit *godsvrucht*. Hun moet inderdaad worden toegegeven dat dit niet alleen blasfemie schijnt, maar het kortweg is. En toch, laat ons eens een bladzijde van Multatuli leggen naast een van deze verschrikkelijke ‘reden’ van Job en ieder moet bij uitwendige gelijkenis, het oneindig verschil in toon horen: “Wat poëzie, mijn God! Al waar ‘t ten dank alleen dat zij U schiep! Nietwaar, ge zijt daar niet? Ge zoudt met almacht niet zo werkloos zijn? Ge zoudt niet rusten als een trage luiaard, die ‘t nuchter aanziet, hoe de misdaad heerst. Ge zoudt uw armen niet zo

^o pas

^o waar men

^o wat zou ik God kunnen doen?

vadsig kruisen, als ging 't heelal, uw maaksel, u niet |137| aan? *Ik* werk, en sloof, en tob, met weinig kracht en in uw traagheid ligt 'n Almacht braak! Dat is toch jammer van zo'n almacht, vindt ge niet? Op, op, gij god, die niet bestaat, help mee! Steek uit uw handen, sla eens rechts, en sla eens links, vóór, achter, overal".¹⁰⁶ Multatuli betekent: die veel gedragen heeft, Job: die aangevochten werd. Er is wanhoop, er is hoon, hier én daar. En toch is de wanhopige hoon van de aangevochtene zó ver van de honende wanhoop van de veeldragende verwijderd, zó ver als mensen en woorden (wier tegenstellingen immers nooit volstrekt kunnen zijn) bij mogelijkheid van elkaar verwijderd kunnen zijn. De toon van Multatuli is vals, door en door onecht, hees van onzekerheid, onlogisch waar toch de pretentie van logica heerst. Het is ook niet vol te houden en zinkt binnen een paar minuten tot volkomen belachelijkheid, het brooddronken doordraven van een plebejisch brein dat de klok heeft horen luiden en nooit weet waar de klepel hangt... "iets voelde ik toen de baker mij berispte... dat was verboden vragen, zei me 't mens, en 'k zou verdoemd zijn als ik 't weer vroeg, dacht ze. Goed! Ik hield die vragen vóór mij in 't vervolg, en smoorde zucht naar kennis met de vrees dat de aarde zich zou openen voor mijn voet, zoals te lezen staat in elke 'weg ter zaligheid'".¹⁰⁷ Multatuli liet zich door zijn baker afhouden van zijn vragen, maar Job liet zich door de hele theologenbent van zijn tijd niet weerhouden. Zo komt het dat de vragen van de één, als ze tóch komen, zo klein en vervelend zijn en van de ander zo geweldig en vol geheimenis. Zo komt het dat de één slagen wil zien uitgedeeld links, rechts en overal, en de ander neer |138| bukt onder de slag die hem getroffen heeft. Zo komt het dat de één (ten aanzien van anderen) een onverbeterlijke moralist blijft, en de ander met alle moraal, ook die van 'God', overhoop ligt. Zo komt het dat de verborgenheid van God voor de één louter negatief iets is, en voor de ander geladen is met een vreemde, ademloos verwachte positiviteit. Zo komt het dat de één in elke 'weg ter zaligheid' leest wat in geen énkele te vinden is, en dat de ander een heil blijft wachten, hoewel hij in de werkelijkheid langs elke weg zijn verwerping, zijn verdoemenis, lezen moet. "Och, indien het mogelijk was, dat gij mij zolang wég zou bergen in het dodenrijk, mij een schuilplaats gaf totdat uw toorn zich zou hebben ómgewend... ik zou al de zware dagen blijven hopen... tot Gij zou roepen – en ik zou U antwoorden" (14: 13v.). [Voor Job was God wel in bijzonder-bittere zin een verborgen God, maar zijn onkunde strekte hem tot heil. Iemand die bij God bleef zonder een uitdrukkelijke heilsbelofte te hebben, die blijft zéker bij Hem als die heilsbelofte](#) eindelijk gekomen zal zijn[°]. Tegenover dit 'blijven' nu is het volkomen secundair of een mens berust of vraagt, bidt of scheldt, stil wordt of opstandig. En dit 'blijven' is hier – hoe vreemd het schijne – zózeer voorondersteld dat van enig 'komen' tot God nimmer gesproken wordt. Job blijft in alle opzichten op zijn plaats, ook zijn zoeken is een vorm van 'blijven' en zijn godslastering een zonderlinge wijze "zich vast te houden als ziende de Onzienlijke" [Hebr. 11: 27]. [Job leert aan den lijve dat slechts hij](#) waarlijk godvruchtig[°] [is die bij God blijft om Hemzelf, al was er geen](#) |139| [hemel en al was er geen hel, al zou de deugd in alsem verkeren en al zou er straf staan op gerechtigheid.](#) Hij leert misschien ook dat zelfs hij niet zó godvruchtig was, maar dat een geheimzinnige 'Goedheid' hem beweegt tot deze trouw. "Onze grote angst, de

¹⁰⁶ In *Ideen* 1. Amsterdam: Funke 1879, Idee 361, 231v.

¹⁰⁷ *Idem*, 232.

[°] [gekomen is](#)
[°] [godsdiensstijg](#)

angst van onze angst bestaat hierin, dat ons geloof onder al de verschrikkingen die God over ons doet komen, zal bezwijken. Nu zeg ik stoutweg 'Láát het bezwijken'. Door bange worsteling en bittere ervaring leren wij het wel, dat wij ook de bekommernis omtrent ons geloof aan God hebben te verliezen" (Jonker).¹⁰⁸ Dit is uit de geest van de aangevochtene gezegd, het zou ook niet gezegd kunnen worden zonder een stil en gespannen verwachten van die gans zeer verborgen goedheid, van de keerzij van de armoede. Want God verlangt niet dat wij éérst de godsdienstige voorstelling of de geloofsinhoud verwierven of heroveren en de twijfel in ons neerwerpen. God verlangt niet dat we 'God' weer 'hebben', om ons dan te helpen. Juist daarin openbaart zich God als God dat hij in de diepte van de vertwijfeling Zijn heimelijk ja tot ons leven spreekt, dat hij dat leven zoals het is vrijspreekt en 'rechtvaardigt'. Zie, dat is pas goedheid!¹⁰⁹

¹⁰⁸ *Het licht tegemoet* – woorden van A.J.Th. Jonker, verzameld door J.J. Stam. Rotterdam: Bredée z.j. (1929), 11. [1649]

¹⁰⁹ Versie 1924 heeft hier (1 maart 1924) een aflevering (IX) die later niet meer opgenomen is:

We vragen ons af – als we met spanning het verloop van dit drama, dit gesprek, deze klaagzang hebben aangehoord – wat er nu toch wel zal gebeuren. Zal eindelijk het grote, eerbiedige zwijgen weer intreden, zullen ze eindelijk hun mond houden, de vrienden, huiverend voor het heilige geheim van dit lijden? En zullen zij hun eigen voorbarige, ontijdige woorden intrekken, zullen ze niet van dit enkele leed in gedachten rondgaan langs zoveel ander leed op de wereld, zullen ze eingelijk eens met open ogen leren zien, zullen ze eindelijk eens leren kijken verder dan hun eigen erf en belang, wakker geschud door de hartverscheurende klacht van Job? Niets van dit alles. Het dogma, de leer zit zo stijf in hun hoofd dat ze menen God een dienst te doen door voort te gaan met hun getuigen, dat voor Job een plaag is. Elifaz was de oudste of de knapste – en als hij het zijne gezegd heeft, neemt als no. 2 Bildad het woord, niet omdat er iets nieuws aan de hoofdgedachte van Elifaz is toe te voegen, alleen maar om de mond zich niet te laten snoeren en te tonen dat zij zich door geen klagen in de war laten brengen. Zij houden vast aan de leer van de vergelding, met hand en tand. Lieten zij die los, dan zou voor hen alles 'op losse schroeven staan'.

Maar, zoals dat altijd gaat als er niets nieuws te zeggen is en de mensen toch doorpraten willen, vrezend voor de grootse stilte – Bildad zegt nog bitterder dingen dan Elifaz. "Het is allemaal wind, opgeblazenheid wat ge zegt". Verder: "je kinderen, waar we nog helemaal niet over gepraat hebben, hé, nou dat waren ook geen heiligen, hoor: ze zijn levend begraven onder hun praal, aan hen voltrok zich dus voor de zoveelste maal in het leven de wet van de vergelding – en laat ik nu eens veronderstellen dat gij zuiver en oprecht zijt (het kan wel niet waar zijn, want anders zat ge niet op een mesthoop, maar laat ons dit voor een ogenblik aannemen), welnu, dan zal daarstraks God voor ons aller oog verschijnen, Hij zal zich extra moeite geven om U in het gelijk te stellen. Zo gij zuiver en recht zijt, gewisselijk zal Hij nu opwaken, om uwentwil, en Hij zal de woning van uw gerechtigheid volmaken" (8: 6). Dit laatste is al buitengewoon hatelijk. Bildad wil zeggen: je bent al zó rechtvaardig, naar je eigen getuigenis, dat God alleen maar kan komen om het nog ontbrekende aan te vullen en dan zal alles compleet en keurig zijn. En dan gaat deze vrome man, in volslagen blindheid voor de martelingen die hij zijn vriend, woord voor woord, aandoet, schilderen het schone, sappige leven van een man die God vergat, en wiens leven dus niet schoon en sappig blijven kon. Er kwam een keer, het liep op zijn eind, God heeft hem 'verslonden'. Ik zeg niet rechtstreeks: gij zijt die man – want als ik mij vergis, welnu dan zal Hij al heel spoedig "uw mond met gelach vervullen en uw lippen met gejuich". [8: 21] Zulke vrome praat kán misschien vergeven worden, maar dan toch alleen voor zover ook hierbij geldt: "want zij wéten niet wat ze doen". [Lk. 23: 34] Maar naar ons gevoel is hier een *plaaqgeest* bezig om een uitgetogen ellendige, vergaand van jeuk en pijn en zielsmart te prikkelen, te tarten en in zijn binnenste heiligdom, zijn oprechte hart, te schenden en te schofferen.

Toch, Job antwoordt nog en hij zegt niet weer hetzelfde, en hij is aanmerkelijk kalmer dan na Elifaz' rede. Zoveel mogelijk komt hij zijn 'trooster' tegemoet, hij geeft toe dat geen mens rechtvaardig is bij God, want naar eeuwige maatstaf gemeten schiet ieder tekort. God, die alleen de hemelen uitbreidt, die het heelal volhangt met zonnen en wonderen, die alles denkt en maakt en bezit, zodat als hij iets afneemt het nooit 'roof' kan heten (v. 3 en v. 12), God, die mij kan maken en breken, och, "zo het aan de kracht komt, zie Hij is sterk" (v. 19). Maar dat neemt niet weg: deze Kracht is geen in menselijke zin 'rechtvaardige', want "als de gesel haastig doodt, bespot Hij de verzoeking der onschuldigen. De aarde wordt gegeven in de hand van de goddelozen. Hij doet een doek voor de ogen van de rechters (dat ze het onrecht niet zien), zo niet, wie is hij dan? Als Hij het

Job moest melaats worden om deze inzichten te winnen, maar welk noodzakelijk verband kan er zijn tussen zweren en inzichten? Deze vraag blijft! De mogelijkheid iets te zien zeeft evenals een zwevende zonnestraal door een onzienlijke bres in de zwarte wolken van het lot zélf. |140| Daarin ligt dan het niét-noodzakelijke, maar vrijmachtig-gestelde verband, en een ijl vermoeden daarvan. Dan herneemt Job zijn droeve positie en graaft zich verder in in zijn loopgraaf, hij^o blijft bij zijn oude gevoelens: wás er maar een scheidsrechter! Dit moest, vóórdát nieuwe mogelijkheden zich openen, eens uitgemaakt kunnen worden op de basis van wat hier en nu concreet gebeurd is. Doch de tégenpartij is eigenlijk geen tegenpartij, Hij is een Al, er is geen hoger beroep. En toch ben ik niet bang voor Hem, ik móét het zeggen, Hem tot partij verklaren. Even neigde ik tot berusting, maar zó, berustend, “ben ik mijzelf niet” (9: 35).

Ieder voelt welk een onweer van elkaar weersprekende gedachten in deze gesprekken zich samenbalt, welk een storm hier opsteekt. Is het wel in de gesprekken, is het niet veeleer in Jobs antwoorden, in Jobs ziel alléén? En toch, is het wel in Jobs ziel alleen — is dit niet het leven van élke werelddag zoals het voor ons uitligt, zoals het beeft en bewogen wordt door verborgen golfstromen? Hoezeer heeft de Almachtige deze mens “beroerd” dat hij tot zulk een ongetemde wanhoop komen kon, dat hij God met verwijten tegenvaart, dat hij Hem waant een mensenmartelaar, Een die uit louter lust tot plagen plaagt en de enkeling tracht te treffen op de teerste plek. Vermetel is het en tevergeefs (6: 3 *lāāh*¹¹⁰) maar niet ondoordacht of verward, want de werkelijk bezochte heeft uiteraard een vlijmscherp verstand. De pijlen Gods maken de geest pijnlijk-helder.

Job vraagt weer – na vroeger, tweemaal – ach, hoe lang geleden schijnt dit! – kinderlijk getuigd te hebben van |141| zijn geloof, zonder dat het hem iets gebaat heeft – Job vraagt

niet doet, wie doet het dán?” (v. 23v.) Nee, vrienden, ik zeg niet dat ik in volstrekte zin zondeloos ben, maar ik ontken dat dit ‘rechtvaardig’ zou zijn naar de maatstaf van óns inzicht en geweten. God is geweldig een Schepper en een Vernieler, Hij plant en Hij rukt uit, Hij is de Stilte en Hij is de Storm. Hij is geen rekenmeester en is daarom ook niet na te rekenen. “Hij is geen man, als ik, die ik antwoorden zou, zo wij tezamen in het gericht kwamen”. (v. 32) Dit wil dus zeggen, aandachtige lezer, dat de Macht die zich in het werkelijke leven openbaart, nooit kan gezien worden als ‘rechtvaardig’, dat zij, al naar gelang van de diepte van onze ervaring, ‘minder’ dan rechtvaardig, of ‘méér’ dan rechtvaardig ons zal schijnen. Wat wij rechtvaardigheid in God noemen is 1 moment, 1 strekking, 1 eigenschap, opgenomen en versmolten in talloze andere momenten, strekkingen en eigenschappen, waarvoor wij niet eens een naam hebben en die alle tezamen, in hun éénheid, zijn Onzienlijk, Eeuwig Wezen in de schepping openbaren. Aan het eind van hoofdstuk 9 belijdt Job dat de Eeuwige boven rechtvaardigheid verheven is, en in hoofdstuk 10 zegt hij “zo ik goddeloos ben, wee mij! en ben ik rechtvaardig, ik zal mijn hoofd niet opheffen” – en dit: “Het is Uw wetenschap dat ik niet goddeloos ben, nochtans is er niemand die uit Uw hand verlosse; uw handen doen mij smart aan, hoewel zij mij gemaakt hebben”. Zo – voelt ge? – is een begin van vrede in hem geboren, en dit is niet weer een stilte-vóór-de-storm, maar de stilte van een avondlijke haven ná de storm.

Zó zien wij dat de ware deemoed niet ontstaat bij degenen die kruipen onder de rechtvaardige god van hun verbeelding, maar bij de man die weigert te buigen, weigert zijn geweten te verkrachten. De heldhaftige kent de deemoed, hij zegt: “voor mijn geweten (kan ik het helpen?) is dit niet rechtvaardig, maar God is geen mens. Wilt ge mij echter dwingen toe te stemmen dat al dit leed ‘rechtvaardig’ zou zijn, dán word ik opstandig. Ik kan het bestel dragen van de Verborgene, die oneindig wijzer is dan wij, maar ondragelijk wordt alles zodra wij gaan redeneren, verstandelijk narekenen, ons gevoel verdraaien, kortom zodra wij moeten kruipen voor de Afgod-van-de-vergelding en het heilige lokken van de Verborgene niet meer ervaren.

^o en

¹¹⁰ M transcribeert hier uit de masoretische tekst van Job 6: 3 לָאֵל, la’oe^w: stamelend, onnodig.

weer: “waarom?”, en door heel het gebeuren, maar meest door de vroomheid van zijn vrienden wordt hij geprest de vraag, nu eens luidkeels, dan doffer als grommend in zichzelf, te stellen, weer en weer: “waarom?” want niet hij vraagt, hét vraagt in hem.

Dan wordt het ook wel weer stil, gelijk voor een wjl wel verstilt het ruisen van de matelooswoelende zee – of zoals bij opkomend onweer de wind zich plotseling leggen kan en een benauwende effenheid, waarin de wolken voor anker gaan en de bomen met samengeschoven kruin op iets te wachten staan, legt zich over de wereld. Het is doodstil en toch rilt het gras. Zo is het nu hier.

“Uw handen doen mij smart aan, hoewel ze mij gemaakt hebben”. [10: 8] “Met het leven hebt Gij weldadigheid aan mij gedaan, en Uw opzicht heeft mijn geest bewaard, maar deze bittere dingen hield Gij nog in uw hart verborgen.” [vs. 12v.] Maar hoor, daar klinkt een ander geluid, van iemand die aan de benauwenis van de gedrukte schepping geen deel heeft, die niet zwijgen kan omdat hij het zwijgen rondom en hetgeen daarin omgaat niet verstaat.

*Maar hoor! In die pas ingevallen stilte een schrille, een hatelijke stem, tegen Jobs eenzame kreet in. •

Ook in de avondlijke onweersstilte kan het “waarom?” opgaan, als de kreet van een meeuw, gelijk aan het eind van hoofdstuk 10, en als de siddering van het gras is het ademen van de pauze daarna. Maar het wordt verstoord, overstemd door een die zijn nek opricht dwars door de stilten en die met zijn geluid de angstige meeuwen opjaagt^o. |142|

Daar staat iemand te popelen, zijn gedresseerde lippen willen beginnen met een lenige vaart, aangeleerd in de kamp met de goddelozen allerwege. Sofar, als no. 3 het woord nemend, noemt Job kort en goed een zwetser, maar hij, Sofar, heeft een blik geworpen in de “diepten der wijsheid”, die de “afgronden Gods” zijn en wat hij daar zag [Rom. 11: 33]? Dit: dat de wijsheid van God dieper is dan het dodenrijk, hoger dan de hemelen, wijder dan de aarde en breder dan de zee en daarom (waar Job immers naar die wijsheid met schennende hand gegrepen heeft) dit andere: hoe durft hij^o zeggen dat hij rein is! God brengt nog lang niet al Jobs schulden in rekening. Wee hem als hij zich niet bekeert: de goddelozen zullen bezwijken.

Zij zullen – het ontzettendste wat Sofar zich denken kan – binnenkort de laatste adem uitblazen... En hij vergeet helemaal dat Job niets anders gewénst heeft, beter: hij gelóóft niet dat Job deze wens gemeend heeft. Wie de slaap van de redelijke vroomheid slaapt, verstaat niet de zuigkracht van de maalstroom van de doodsgedachten. Sofar vergelijkt Jobs bewogen consequentie met de onhandelbaarheid van het zebra-veulen (11: 12v.), maar ook dat kan (naar luid van het volksliedje) nog in een volgbaar wezen herboren worden – de wonderen zijn de wereld nog niet uit! – maar wérkelijk onhandelbaar is de hardnekkige Job, en het blijft erbij: de ogen van de goddelozen zullen versmachten... [vs. 20]

Job ziet de goddelozen... élders. Later komt hij er nog op terug – want er is geen bepaalde climax in zijn spreken, na zéér hoge en radicale gedachten zinkt hij terug in wel ernstige, maar toch veel tammere vragen – en zo |143| zegt hij (in 21: 7vv.): “Hoe komt het toch, dat

^o dat hij maar niet ophoudt, zich niet aan banden leggen laat, drijft de vrienden tot het uiterste

^o Hoe durft Job

de goddelozen blijven leven, oud worden, ja toenemen in kracht? hun kinderen groeien voor hun aangezicht op, hun nakroost staat voor hun ogen; hun huizen zijn veilig voor onheil, de roede Gods komt niet over hen; hun kinderen leiden zij als een kudde, hun kleinen huppelen in het rond; zij zingen bij tamboerijn en citer, verheugen zich bij de tonen der schalmei; zij brengen hun dagen door in voorspoed, in vrede dalen zij neer in het graf. Toch zeiden zij tot God: blijf verre van ons, wij hebben geen lust in de kennis uwer wegen! wat hebben wij te maken met de Almachtige, dat wij Hem zouden moeten dienen?" Zo is *Job* niet, zo is hij niet geweest, zo is hij ook nú niet. Ondanks zijn wanhoop, zijn opstand, zijn schelden! Want hij vraágt en is van het vragen bezeten. De goddeloze is verre en blijft onder alle omstandigheden verre van dit vragen. De 'goddeloze' *Job* beschouwt zichzelf niet als een goddeloze. En voor de vrienden is het toch zo klaar als de dag! *Job* moet (denken zij) aan zichzelf ontdekt worden, dan zal hij het zelf ook wel toegeven, want hij is toch (dat moet men hem nageven) een eerlijk man.

VII

Het is *eruit*: *Job* is een goddeloze. En in zekere zin heeft die Sofar gelijk: *Job* is los van 'god', van wat de vrienden onder 'god' verstaan. Hij heeft verloren de oude god, de god van de overlevering, de god van zijn stam en familie, de god van zijn jeugd, van zijn vrouw, |144| van zijn vrienden – hij is daar geheel los van. Inderdaad. Maar nee – gehéél los toch niet, want soms, plotseling, raakt hij vast in het net van de overgeleverde leer, struikelt in zijn rede. Hij beproeft het met de termen die hem eens lief en dierbaar waren, die in zijn vroegere leven hun waarheid schenen te bewijzen. Ach, het is zo'n *zacht bed*, het stel leringen dat wij thuis ontvingen en het is zo zoet in smarten daarop terug te zinken. Als men niet weet waar men het zoeken moet, alle uitwendige steunsel begeeft en in het hart is geen enkele bevinding van goddelijke troost, dan gaat een mens haast vanzélf zich voegen onder de God-van-horen-zeggen, allerlei tere jeugdherinneringen lokken hem^o terug. Hoevelen zien wij, zonder persoonlijk geloof, plots na een ongeval geschrokken terugkeren tot het 'geloof' van hun¹¹¹ kring en zij passen zich o zo vlijtig aan. Bij *Job omgekeerd*, de pijn drijft hem soms voor een ógenblik terug tot wat hem niet meer bevredigen kan, al neemt hij het nu en dan weer op de lippen, maar doorgaans drijft de pijn hem *vooruit*. De Almachtige heeft hem beroerd, omdat Die hem houden wil aan het heldhaftige, bovenredelijke, onbaatzuchtige woord, dat eeuwen tot troost zal strekken: "De Here heeft gegeven, de Here heeft genomen, de Naam des Heren zij geloofd." Maar *Job* ligt voor zijn eigen besef^o losgeslagen van deze nieuwe kust, teruggesleurd in een heel nieuw vragen, dat noodzakelijk, zodra het ernst wordt, de godslastering nadert. En zó zullen zijn gedachten zich hebben bewogen: God, de Schepper heeft te zorgen, niet Hij kan de zorg voor zijn schepsel aan voorwaarden verbinden die eerst |145| vervuld zouden moeten zijn, maar dat Hij voor zijn schepsel zorgt en zó zorgt dat hem het opgedrongen leven tot vreugde worden kan, *dat* is de voorwaarde daarvoor dat Hij aan zijn schepsel eisen zal kunnen stellen. Blijkt het anders te wezen, zorgt God niet, het zal zeker niet kunnen zijn

^o ons

¹¹¹ 1924 invoeging: familie.

^o is

omdat de algemene schuld van de mensen hier een toppunt zou hebben bereikt en een grens waar God Zijn schepper-zijn eenvoudig staken en zich van zijn zorg ontslagen rekenen kan. En toch schijnt er óf géén God te zijn óf zulk een! Men zou zeggen: liever geen dan zulk een! Maar dan wordt des te raadselachtiger de aanmaning tot dankbaarheid en lofzegging die wij allen in ons bevinden, en die ook aan de slecht-bedeelden niet vreemd blijft. Ook hier is weer de ergernis, de muur van volstreckte weerstand waartegen het begrip, elke notie van billijkheid uiteenspat: het vreemde Zijn, de levende *Grónd* van de dingen die naar óns niet schijnt te vragen en toch ons dringt Hem nota bene te loven. De tweespalt daarin wordt met een soort perverse eenvoud door de jonge tbc-lijder Hyppolyt (in Dostojewski's *De Idioot*) zo uitgedrukt – en wie hoort daarin geen echo van Jobs stem? “De religie!... laat het waar zijn dat ons denken is ontstoken door een hoogste macht, laat het waar zijn dat het de wereld geschouwd heeft en gezegd ‘Ik ben!’ en laat het waar zijn dat de mens eensklaps door die hoogste macht is geboden om teniet te gaan, omdat dat ergens voor nodig zou zijn en zelfs zonder openbaring van de reden, goed, dat wil ik allemaal laten gelden, maar dan blijft nochtans de eeuwige vraag: waarom moet ik mij daarbij deemoedig betonen? Kan men mij niet een [146] voudig verslinden, zonder van mij lofprijzing te verlangen omdat ik verslonden word... Ik geef toe dat anders, dat is te zeggen zonder de onophoudelijke vernietiging van elkaar, het absoluut onmogelijk was om een wereld te bouwen, ik wil zelfs erkennen dat ik niets van die bouw begrijp; maar daartegenover weet ik één ding zeker: indien men mij eenmaal het bewustzijn gegeven heeft dat ‘ik ben’, wat heb ik er dan mee te maken dat de wereld met fouten geschapen is en dat ze anders niet zou kunnen bestaan... elk zijn meug, maar dat alles is onmogelijk en onrechtvaardig.”¹¹²

Hoort ge wel, dat wordt ook weer aan het eind hees van toon, want hoe zou het mogelijk zijn dat een mens rechtvaardiglijk van Gods doen zou kunnen zeggen dat het ‘ónmogelijk’ is en ‘ónrechtvaardig?’ Deze echo van Job is dus geen zuivere – laat ons daarop goed letten! Job zegt dat álles mogelijk is bij El Sjaddaj, én hij zegt dat deze ál-mogelijkheid of ál-machtigheid de rechtvaardigheid, dat is: wat wij rechtvaardigheid noemen, volkomen verdringt. Vandaar dat hij van de verdedigers van de ‘rechtvaardige’ God eist hem zijn overtreding te noemen en van de ‘rechtvaardige’ God dat Hij hem de verborgen zonde aanwijst (12: 9vv., 13: 16vv.). Doch aan dovemansoren verklinkt dit.

“In Zijn hand is de ziel van al wat leeft, breekt Hij af, het wordt niet herbouwd, hij houdt de wateren terug en alles verdort, hij zendt ze uit en zij doorwoelen de aarde. Bij Hem is de kracht en het kunnen, zijns is de misleide en de misleider, die banden van koningen losmaakt en henzelf in boeien slaat, die aan goede raadgevers de spraak ontnemt, die over de edelen verachting uitgiet.” [naar 12: 10-20] Dit alles [147] is niet ‘ónmogelijk’ en ‘ónrechtvaardig’ te noemen, het is klaarblijkelijk mogelijk en men kan het niet onrechtvaardig noemen, maar *nog veel minder rechtvaardig!* Daarom juist moet God meer zijn[°] dan ‘God’ en de mens meer dan een[°] ‘bloot’ schepsel. God is meer dan al wat wij als God denken en met déze God is de klagende creatuur wellicht wonderbaar verbonden[°]. Het is alsof de onbekende God in geheim rapport staat met de onbekende soldaat in dit strijdperk. En gelijk de onbekende

¹¹² F.M. Dostojewski: *De Idioot*. Arnhem: Van Loghum Slaterus & Visser 1922. Band 2, 571.

[°] is God meer

[°] het schepsel geen

[°] verwant

soldaat eigenlijk juist de ál-bekende is, zo kon de onbekende God wel eens blijken de vóóronderstelling te zijn van al ons kennen. Maar Hij moet 'kómen'. Daarom juist – al zijn deze gedachten niet alle dóórgetrokken – heeft Jobs volharden wijding, is ook zijn spot en zijn vloeken vol geloofskracht. “Indien gij alleen-maar zwijgen zou, dat zou uw beste wijsheid zijn. Zo hoort naar de bestraffing van mijn mond, let op het verwijt mijner lippen. Wilt gij onrecht spreken, God ter ere en leugentaal tot zijn behoeve? Wilt gij zijn zijde kiezen en aldus Gods voorspraak zijn...? Nee, streng zal hij ú tuchtigen, omdat gij *partijdig* zijn zijde kiest, zijn hoogheid zal u beangstigen, schrik voor hem u overvallen. Uw plechtige reden zijn spreuken van as, uw schilden zijn schilden van leem. Zwijgt allen stil, ik zal spreken, mij overkome wat wil! Wil Hij mij doden – ik zal Hem afwachten” (13: 6-12).

Vooruit drijft God hem naar een nieuwe religie, naar een diepere verbintenis, een verbond vrij van loondienst, innig door grenzeloos vertrouwen. De man die los is van 'God', heeft een vertrouwen in Gód als bijkans niemand |148| vóór hem, al heeft hij nog met wantrouwen te strijden voor zover God nog te zeer op 'God' gelijkt. Die heilige stonde waar zijn hart zich oprichtte: “de Naam des Heren zij geprezen”, die moest terugkomen. Maar hoe zal dit geschieden waar de overlevering, de natuur, zijn vrouw, zijn vrienden, eigen geloof en kalmte van vroeger, troost van anderen en licht van nu hem niets, nee niets meer hebben te geven? Wat er is blijft duister, wat er uit dit alles *groeit*, is deels bedenkelijk, deels onbekend, er moet iets kómen, naar de Kómst ziet reikhalzend het gekwelde leven uit. Als het nu maar een échte komst mag zijn, iets dat op generlei wijze in het verlengde ligt van het zijnde en bekende, iets dat veeleer van de Overzijde op de mens aandringt.

Horen wij naar zijn stem eens een ogenblik alsof hij alléén aan het woord was (naar een paar uitspraken dus van Job, waarbij wij de reden van de vrienden overslaan en op de ontwikkeling van het gesprek vooruitlopen): “Wilt gij, ten bate van God, onrecht spreken en Hem ten behoeve onwaarheid verkondigen; moogt gij partijdig zijn, al is het voor Hém en optreden als Gods advocaten?” – en dan onverwacht en onbegrijpelijk van logica: denkt ge Hem als een gewoon sterveling te misléiden? (13: 7vv.) En nog verrassender, nog onmogelijker klinkt het: “Ontfermt u, ontfermt u mijner, o mijn vrienden, want Gods hand heeft mij zwaar getroffen! waarom vervolgt gij mij, gelijk... Gód” (19: 21v.).

“Niet tegen mensen gaat mijn klacht... als ik er aan denk |149| word ik verschrikt, een huivering vaart mij door de leden” en dan: “Gebeurt het váák, dat de lamp der bozen wordt geblust, zijn zij als stro voor de wind, zijn zij als kaf dat de storm wegvaagt? – Doch zal men God de wet voorschrijven, hem die zelfs over de hemelse machten gericht houdt?” (21: 4, 6: 17, 22).

“De Overmacht heeft mij verschrikt, daarom ben ik overmand door de donkerheid, duisternis is rondom mijn aangezicht gelegd”, omgekeerd: de moordenaar en de echtbreker, voor wie de nacht de gelegenheid is: “Hij dekt zelf zijn gelaat met een masker, des nachts dringt hij de huizen binnen, des daags sluit hij zich op, want hij schuwt het licht. Voor die allen is juist de duisternis een morgenstond” (23: 17, 24: 15v.).

En dan weer – hoe onberekenbaar is Job! (of de beroemde 'redactor') – schijnt hij het geheel ééns met zijn vrienden. Er is iets van ironie in, hij meent het niet en toch, hij zou het willen menen, dan had hij vrede met het leven. Daarom – zoals iemand op de pijnbank, eindelijk, eindelijk bekent alles wat men als bekentenis hóren wil en nog veel méér geeft hij het alles,

álles toe: ja natuurlijk, God is rechtvaardig, precies: ‘rechtvaardig’, het is klaar als de dag, dagelijks ons voor ogen: “Zie de gave Gods voor de goddeloze: als zijn kinderen talrijk worden, het is voor het zwaard! Zijn nakroost wordt tot de bedelstaf gebracht – wie nog ontkomen, de pést zal hen doden, zonder dat hun weduwen hen bewenen” (27: 13vv.). Hun uitvaart is als een “ezelsbegrafenis” (vgl. Jer. 22: 18). O! Hij méént het niet, maar hij zou het willen ménen, hij zou het zo wild-beslist willen menen dat hij welhaast |150| meent dát hij het meent. Dat is van de pijn, alleen van de pijn. O! Als ‘het Leven’ de duimschroeven aandraait en de ziel uitrekt tot de razernij toe, dan kan men een mens alles laten zeggen, zózeer dat de gezonde toeschouwers en beulsknechten oprecht teleurgesteld zijn over zulk een slap, inconsequent, karakterloos wezen. Zo gaat dat op en neer en heen en weer, Job staat uitdagend tegen God, nee, Hij kiest Gods zijde, tegen de vrienden die Hém verdedigen, tegen zijn laster. Kunt gij eruit wijs worden? Een gewoon mensenkind kan er geen touw aan vastknopen! En toch is het voor de medegenoot aan dit lijden werkelijk niet zo gans ondoorzichtig. Dit is het geheim: het gaat bij voortdurende wisseling over een verschillende God, over wat wij God nóemen en over wat wij Gód zouden moeten noemen. Het herinnert enigszins aan de wijze waarop de Griekse tragici in de gang van de wereldregering onderscheid maken tussen ‘*theos*’ en ‘*daimoon*’, en is toch in wezen iets geheel anders, want het eigenlijk-goddelijke is dáár hetgeen de mens leert, ‘de weg van de rechte maat’ te houden, hier omgekeerd wat elke maat breekt, het is daar de waarborg voor de religieuze orde in staat en maatschappij en hier het gans-andere van de Openbaring, waarin ‘*theos*’ juist wordt: wat wij God nóemen, terwijl achter het ‘*daimoon*’ opdoemt wat wij Gód zouden moeten noemen. Het demonische bergt de goedheid.

Men kan zo diagonaalsgewijs door Jobs antwoorden voor en na heenlezen en het wentelen voelen van al dit heen-en-weer rondom een onzienlijke as. En soms – niet eens voor al – komt er ook even iets van aan de dag. Een |151| ogenblik, en vreemd! gedurende dat ogenblik is het ons alsof dit er dan ook werkelijk voortdurend reeds gewéést is en voortdurend verondersteld werd in alle belijden en in alle schelden, in drift en in moeheid, in hulpbehoevendheid en in sarcasme. En ja, wat is dat?

“O, aarde, bedek mijn bloed niet, o, laat mijn geroep geen rustplaats bij u vinden, want nu (zo gans verlaten als ik nu ben), nu, leeft mijn getuige in de hemel, zie, zie, mijn voorspraak in de hoogten. Mijn vrienden zijn mijn bespotters, maar juist nu druipt mijn oog tot God, vragend *dat Hij ons mensenkinderen recht verschaffe tegenover God*” (16: 18vv.).

Ziet ge, dáár breekt het door. Dit is de as waarom alle tegenstrijdigheden wentelen. In mensenwoorden gevat is het zeker de meest tegenstrijdige tegenstrijdigheid en juist zo, in deze niet te vermijden paradoxale vorm: helder, beslist, afdoende. Het gaat weer onder in de donkere vloed van wanhoop, het duikt weer op (17: 3): “Stel Uzelf borg voor mij bij U” en met bijzondere kracht rijst het tot voldongenheid in 19: 25v., als het daar heet: “Ik weet, mijn lossen leeft”.

...dat God ons recht verschaffe tegenover ‘God’.

Hier ligt feitelijk de levende kern van ons boek en hier valt ook nu nog de beslissing of dit boek ons tot Woord van God worden zal, tot openbaring van de Verborgene. Zich op God te beroepen tegen God, van God-vijand op God-vriend, van de God van de ervaring op de God van de openbaring die nog komen moet, van de ‘absolute’ ge |152| rechtigheid op de zeer

bepaalde, gans-ánder gerechtigheid, van de 'reine' willekeur op de Reine Willekeur (want als God niet de Verborgene is, dan is hij de Satan gelijk) – [deze waanzin, deze razernij als van een stem die overslaat, stoot een barst, een kier](#)^o [in de koperen hemel](#). Daartoe komt geen mens uit zichzelf.

Hier is waarlijk iets van dat geloof dat bergen verzet, een antwoord a priori om Bildads honende vraag (18: 4): “gij meent zeker, dat om uwentwil de wereld moet vergaan en dat om uwentwil het rotsgebergte zal verzet worden van zijn plaats!” En toch nemen de bergen heel gemoedelijk hun plaats weer in en staan daar dreigend, alle uitzicht benemend, in hun koude majesteit, alsof er niets gebeurd was. Daarmee wil gezegd zijn dat deze geestelijke zegepraal van Job eigenlijk niet van hém was, niet uit zijn kracht, niet van zijn akker.

Daarmee wordt aangeduid wat later de apostel Paulus aldus uitdrukt: “God zij dank, die ons de overwinning gééft.” [1 Kor. 15: 57]

[“De Almachtige heeft mij beroerd en Hij heeft mijn hart week gemaakt!” roept Job.](#) [23: 16] [Maar](#) dan nog: [waarom? ...Zijn vrienden houden aan: gij hebt](#) heel in het verborgene, in de donkerste hoek van uw leven, in de diepste laag van uw ziel [gezondigd. En nog](#) [twéemaal](#)^o [gaan de gesprekken](#) drievoudig [om en om](#).

Eenvoudig gaat echter van Jobs zijde de verzuchting voort dwars door dit alles heen... dat Gód ons recht verschaffe tegenover 'God'. | 153 |

Meer en meer komt de identificatie aan de dag: vergeldingstheorie = moraal = godsdienst = ons belang = onze 'God'. Dit is het éрге, zegt Elifaz (15: 4): “gij mindert het gebed” – het is onmogelijk dat gij, o Job, die zulke twijfelingen hebt, nog bidden zou en het is mogelijk dat anderen die u zo zien de kracht van het gebed uit zich voelen wegzinken, daarom: gij ondermijnt ook de bestaande godsdienst. En Bildad tekent de kaart van het lijdensland en de wegen daarin van hem die ‘afwijkt’: het licht in zijn hut dooft uit, zijn gang wordt onzeker op de wereld, zijn eigen plan sláát hem, “met zijn voeten raakt hij in het net verward, hij wandelt over de gevlochten twijgen van een vangkuil, de strik grijpt zijn verzenen... verschrikkingen beangstigen hem van rondom en jagen hem voort bij elke stap” (18: 6vv.). Dat is alles de eenvoudige consequentie van de ‘afwijking’. En zo gaat dit zonderlinge debat voort, een ronde, nog een volgende ronde, de laatste ronde. En hoe antwoordt Job? Eigenlijk in het geheel niet, hij roept over de hoofden van zijn vrienden heen in de richting van de Verborgene: ik weet dat mijn *Go'él*, mijn Losser leeft! Dat is: de God die mij recht verschaffen zal tegen 'God'. Voor hem en voor ons is dit een geweldig ogenblik, maar voor de vromen niet, hun reden gaan ongestoord verder. Denk u de last in, de kwellung van de zo aangevochtene en zo, éven, verlichte geest, hoe dan ook nog mee te moeten doen, toch, meer of min, zij het formeel, te moeten 'antwoorden'! En hoe 'antwoordt' Job? Droger, meer nuchter. Meest een kort verwijzen naar de realiteit, een stukje anekdotische dorpswerkelijkheid bijvoorbeeld. Kijk, wat een villa! | 154 | Wie mag daar wonen, een prins in ballingschap, een rijksgrote die daar zijn levensavond slijt, een edele die zich eindelijk de eenzaamheid verloor?

^o [gat](#)
^o [driemaal](#)

Vraag het de dorpelingen die slenteren op de weg en zij zullen het misschien wagen u toe te fluisteren: de bandiet, de geweldenaar! Toen een jaar of wat geleden de duurte kwam, de crisis, het gebrek, heeft ieder 'klappen gehad', maar onze lieve Heer heeft hém expres ontzien. Zo fluisteren de mensen, maar niemand durft hem iets verwijten, en let op! Als hij eenmaal 'uit de tijd' is lopen ze allemaal achter de baar. "Zijn grafheuvel wordt goed verzorgd, zacht dekt hem de aarde in het dal" (21: 33). Zó is het leven en zó zijn de mensen. De vrienden zetten hun inzichten dóór – niet op het vlak van het leven! Hoe zou dat kunnen? Zij menen: op het hógere vlak van de goddelijke rechtvaardigheid, de zedelijke wereldorde. Dit hógere is echter (wil Job zeggen) niet de "hogere weg Gods" (Jes. 55), integendeel, iets beneden het peil van de gegevens, een vlucht, een theorie, een constructie. Intussen de tanden opéén! als het om beginselen gaat, nietwaar?, dan mogen wij geen duimbreed wijken.

Edoch, hun betoog zal straks^o al zwakker worden, al flauwer, steeds algemener, steeds meer zonder karakter. Dat valt nóg meer op dan de hatelijkheden die zich nu gaan vermenigvuldigen (20: 19; 26: 2vv.). Zonder karakter, zei u daar? Maar hun beginselvastheid is immers juist zo karaktervol? Wie zo vraagt heeft gelijk, maar is toch Jobs klacht vergeten: "Is er smaak in het witte des dooiers?" O, wanneer men toch maar eens proberen wou de 'inconsequenties' van het boek Job te peilen, wat zou men |155| daar een wijsheid vinden! Beginselvastheid kan karakterloosheid zijn. Wie dat vat komt verder.

Ook nog in een andere, onzienlijke orde heeft deze karaktervastheid het effect van karakterloosheid, in zoverre als de beginseltrouw van de vrienden de Aanklager in de kaart speelt. Deze is een moment in Satans complot. Heel hun streven is erop gericht (al weten zij het niet) de Satan gelijk te geven, in zijn stelling dat godsvrucht nooit 'om niet' is. Hun theologie is een gebouw dat geheel instorten zou zodra de vraag: "wat nut heeft het godvruchtig te zijn?" ten antwoord zou krijgen: géén!

En dit is immers precies de theologie van de duivel! Maar^o Job, zijn verborgen God én beschuldigend én zegenend, Hem wantrouwend en Hem zoekend, worstelt zich in zijn wanhoop óp... en na de avond, diep in de nacht, daar scheuren de nevelen: "Ik weet dat mijn losser leeft en hij zal"¹¹³ eindelijk op de aarde verschijnen en hij zal zich als mijn getuige naast mij verheffen en vanuit dit vlees hier zal ik toch nog God aanschouwen als niet van mij vervreemd – o, hoe word ik van verlangen verteerd". [19: 15vv.] Hetzelfde wordt door een zoon van Job in onze tijd, op zijn ingehouden wijze, aldus omschreven: "Het is geen weerlegging van het voorgevoel ener uiteindelijke verlossing, wanneer op de eerstvolgende dag de gevangenschap nog onveranderd blijft of zelfs nog verscherpt wordt of wanneer zelfs uitdrukkelijk verklaard wordt, dat zij nimmer zal ophouden. Dit alles kan veel meer de noodwendige vooronderstelling ener waarlijk uiteindelijke verlossing zijn" (Kafka).¹¹⁴ |156|

^o wordt

^o En

¹¹³ 1924 invoeging: opstaan over het stof en nadat mijn huid, dit hier, aan flarden zal zijn gegaan en ik van mijn vlees zal zijn beroofd, zo zal ik nochtans God aanschouwen: ik zal hem zien met mijn ogen (19: 25vv.)

¹¹⁴ Volgens de lijst met citaten uit 'Betrachtungen über Sünde, Leid, Hoffnung und den wahren Weg', maar het citaat stamt uit Kafka's dagboeken, de aantekening op 10 januari 1920: "Es ist keine Widerlegung der Vorahnung einer endgültigen Befreiung, wenn am nächsten Tag die Gefangenschaft noch unverändert bleibt oder gar sich verschärft oder selbst wenn ausdrücklich erklärt wird, daß sie niemals aufhören soll. Alles das kann vielmehr notwendige Voraussetzung der endgültigen Befreiung sein." In: *Tagebücher 1910-1923*.

Overweldigend groots is deze strijd van een ziel om de levende God – die eindelijk, uit kracht van een ingeschapen¹¹⁵ of extra ingegoten moed, tegen het zichtbare in en tegen de leer van de vaderen in belijdt dat juist de verborgen God vroeg of laat ‘losser’ zal blijken, dat die de ándere is – dat die hem bevrijden zal uit de slavernij en borg staan voor zijn hernieuwde bestaan, gelijk een vriend voor zijn vriend doet, borg staan ja óók tegenover de zogenaamde Mensenhoeder. Overweldigend is de diepgang en de steilte van de gekwelde gedachten, overweldigend het eentonige dreunen en kreunen van de éne klacht van de door God opgedreven godverlatenheid, het zwiepen van de storm, het zwalpen van deze wateren, het rillen van deze reën en al de schuimkoppen van deze vragen. Want er komt een tijd dat de vraag “waarom?” inderdaad louter-retorisch wordt. Wanneer het laatste vertrouwen op de weldaad (hoe schrikkelijk ook, het zou een weldaad zijn tegenover de onzekerheid) dat iemand, hetzij mens of God, de zedelijke grond van de bezoeking aanwijst, vervalt – dan blijft het “waarom?” als vraag, waarop het hart géén antwoord meer verwacht. Niet in de weg van het recht althans – en in een andere weg? Och, het geloof is al weer spoorloos verzonken. Job weet nauwelijks meer wat hij daareven heeft beleden. Er is geen continuïteit in hem. O bitterheid dat het geloof geen bestendigheid heeft, maar het probleem juist wél. Of, misschien, als men de vromen liet begaan zou ook dit worden uitgewist en zou het al spoedig weer zo vredig toegaan in Uz, in de wereld en in de kerk, zo vredig als in ‘*God’s own country*’. |157|

Zie, als Job straks toch sterft, dan zullen de vrienden deze klacht niet bewaren, maar ze zullen het alles in de doofpot doen van een tempel of een dogma. En de klacht mág niet sterven, mág niet sterven, om Job niet, omwille van ons niet, om Godswil niet.

Daarom: het moet ópgeschreven, ópgeschreven worden, ingebeiteld in stenen tafelen!

Anders komt spoedig de tijd dat niemand meer durft vragen: “waarom?” en “waarom?”, dan komt de tijd dat ieder vroom is en niemand meer God kent (19: 24).

Zo gaat het heen en weer in dit centrale hoofdstuk: God wordt gedaagd als aangeklaagde en Hij moet getuige zijn en rechter ook en ook nog pleiter. God wordt gedagvaard in de hoop dat Hij zal verschijnen als getuige, als ‘losser’ en dat Hij de grote wending zal brengen in het eeuwige treurspel van de menselijke gedachten. En inderdaad, wanneer Hij álles mag zijn, gedaagde én getuige, rechter én pleiter, dan kómt het, dan komt de *openbaring*.

Zo is er een waarheidselement in de opmerking van Ten Kate, waar deze zegt: “De God, met wie Job worstelt, is slechts het *spooksel* dat de aanvechting in plaats van de ware God voor zijn schemerend oog heeft geplaatst en dit spooksel is in niets verschillend van het onverbiddelijke noodlot der Griekse tragedie. In die tragedie tracht de held, tegenover de geheime Macht, die hem met ijzeren arm verplettert, zijn inwendige vrijheid te handhaven: evenzo handhaaft Job in het Semitische drama zijn onschuld tegenover die God die hem als een misdadiger aan het verderf heeft gewijd. Maar midden in deze ontzettende worsteling met de God van het heden, die hersenschim der wanhoop, grijpt Jobs geloof naar de |158| *God der toekomst*, wie hij te meer nabij komt naarmate zijn vijanden hem te onbarmhartiger

Frankfurt a.M.: Fischer 1973, 337. [3876] Fragmenten gepubliceerd tijdens Kafka’s leven en na zijn dood in 1924 in verspreide tijdschriften. Geciteerd door Margarete Susman in ‘Das Hiob-Problem bei Kafka’. In: *Der Morgen – Monatsschrift der Juden in Deutschland*, vol. 5, Heft 1 (april 1929), 31-49. Citaat op 49. [4051]

¹¹⁵ 1924 invoeging: instinct,

veroordelen.”¹¹⁶ *In de ruimte* is God nergens: “Ga ik voorwaarts het oosterlicht tegemoet, dan is Hij daar niet, ga ik terug naar het donkere westen, dan is Hij nergens te vinden, werkt Hij aan mijn linkerhand, grijp ik toe maar vat Hem niet, stelt Hij zijn verborgenheid aan mijn rechterzijde, Hij is nergens te bespeuren” (23: 8v.). De levende God gaat met de *tijd*, komt met de tijd op ons aan. Stelt de geest zich in op een ruimtelijke tegenwoordigheid, dan verzinkt hij in de spookachtige stilte die tussen hemel en aarde is uitgespannen. God is de God-van-de-toekomst, het geïsoleerde heden, al ware het het ‘eeuwige heden’ van de mystiek, is altijd leeg. Het ruisen van de tijd echter is als de bedding van het wezenlijke spreken van God, als de vóórtocht van het Woord, dat vroeg of laat ‘geschiedt’.

Er zijn helaas maar weinig mensen die begrijpen dat ‘toekomst’ behoort tot de wezenlijke elementen van de Godsgedachte, of liever: van het geloof in de levende God. Dat is het waarheidselement in het daareven aangehaalde. Maar de uitlegger versimpelt de zaak toch wanneer hij zegt dat die geheime macht in niets verschilt van het onverbiddelijke noodlot. Nee, er is tussen predestinatiegeloof en determinisme een hemelsbreed verschil. Bij het laatste heeft Jobs vragen géén zin.

Ook dat kan ons aan het Job-boek duidelijk worden tot onze troost. De verkiezing van God is hoog boven alles uit en is toch zo warm en nabij. Er blijft daarin meer dan één zalig geheim en uit kracht daarvan krijgt de aangevochtene het vermogen alles af te wijzen: waarom troost ge |159| mij dan met ledige woorden, want van al uw woorden blijft niets over dan... de boze bedoeling (21: 34).

Job zocht hulp bij God. Maar God heeft de hulp van Job nodig tegen ‘God’. Het misverstand van de religie mag niet blijven bestaan, zo waarachtig als de *Go’ēl* leeft, de Losser die komt, die op aarde verschijnt. De God die de antwoorden van ‘God’ verslaan zal, dié zal God zijn. De God die bewijzen zal dat de religieuze duiding van het mensenlot een complete waan^o is, dié zal God zijn. Zie, Job zélf is Zijn jongste, voorlopige bewijs.

Dit is het tweede geheim, hetwelk trouwens onmiddellijk met het eerste (God tegen ‘God’) samenhangt: dat Job, die een antwoord eist, zelf het antwoord *is* op een ándere vraag (die de ‘hemelse’ keerzijde is van Jobs eigen vragen) namelijk deze: “Is het om-niet dat Job God dient”? Hij wordt intussen, in de tijd, in de tussentijd tot een antwoord gevormd, gesteld, gewijd.

Zie, dat is misschien het wonderlijkste in het leven (reden waarom wij het ook zo zelden ons realiseren) dat over ons hoofd een strijd wordt uitgestreden waaraan wij niet direct deelnemen, waarvan wij veeleer de inzet zijn, de twistappel, de kampprijs. En, zeker (want het beeld faalt alweer) deze inzet is niet een rustend ding, is veeleer ons eigen worstelende wezen, maar onze strijd (tegen de berusting bijvoorbeeld) is onbewust een moment in die bovenmenselijke Strijd en ónze beslissing echo van de góddelijke.

Heel de natuur sprak mee in het leed, scheen de lijder meer nabij dan God, en toch: ‘vriend’ is ten slotte alleen die vreemde, verborgene, en de plager zal een lossers blijken en de lossers bevrijdt hem voor-goed van ‘God’. De |160| *Messias heft onze religie óp*, want Hij is degene die van Godswege op ons toekomt. “Gezegend is hij, die daar komt in de naam des Heren” [Ps. 118: 26, Mt. 21: 9, 23: 39]. Doch de Messias heeft voorlopers, er zijn mensen die

¹¹⁶ J.J.L. ten Kate: *De Jobeïde*. Leiden: Sijthoff ²1869, deel 1, 160.

^o onzin

messiaanse trekken dragen en er zijn openbaringen die glanzen van messiaanse waarheid, er zijn antwoorden die een wéerschijn dragen van hét antwoord: er slaat licht uit onze eigen vraag, een licht dat nochtans thuishoort in het generzijds van ál ons menselijk vragen-en-antwoorden.

De Verborgene is verborgen om de mens in zijn verborgenheid te kunnen binnenleiden^o. En het klinkt maar dooréén: “O God, Gij stelt U tegen mij als een vijand...” [Job 10: 16], twee verzen later: “O God, op U betrouw ik” [Ps. 31: 2].

“Wondere die in dit Leven leeft,
Groot in geheimenis, vreemd in bewegen,
Gij wilt versteken U allerwegen,
Dat zich niet kent, wie Uw leven toch heeft.”¹¹⁷

Het was maar een moment, de nevelen namen weer spoedig de overhand en dus bleef het nodig de aanklacht en de verwachting samen “met een ijzeren griffie en lood voor eeuwig in een rots te houwen” [Job 19: 24] tot een getuigenis voor de komende geslachten, die weer belaagd zullen worden door de slaap van de religie. De hoop... ‘blijft’. Ge vindt dat misschien een pover iets. Job zal u niet tegenspreken, hij zal te midden van zijn smarten evenwel nog een glimlach vinden voor die zo denken. De hoop ‘blijft’ en dat is niet veel, alleen maar: zij blijft op grónd van de |161| Openbaring, die een seconde duurde en alles omscheen: de lossen leeft... de getuige komt.

Ik stel mij vóór dat Job het hoofd hief naar de hemel en de ogen liet weiden langs de wonderen, toen hij zó, in het geloof, spreken kon, op niets steunend dan op zijn innerlijke verzekerdheid¹¹⁸ en op het heimelijke Woord. Later zal de Here hem naar buiten leiden onder de sterrenhemel en hém vragen en hem inwijden in die verwijding van de ziel waarin het berouw over de vrome woorden álles vervult, maar reeds nu ging even de wezenlijkheid van die^o bevrijding, en verwijding door dit leven. Die ogenblikken! (16: 18, 17: 3, 19: 25) ja wij weten niet hoe wij die ‘plaatsen’ zullen: ze zijn zeer wezenlijk en toch vluchtiger dan elk ander ding, ze zijn bevrijdend en toch blijft het raadsel rondom, ze geven ruimte terwijl we nog bezig zijn de wanden van onze kerker af te tasten. Achteraf denken we, als het moment weer is heengegaan, dat het slechts een ‘stemming’ is geweest! Droeve onderschatting van een goddelijk geheim! Want deze ogenblikken, op geen klok, op geen secondewijzer af te lezen, zijn nochtans kwalitatief méér dan alle strijd van onze levenstijd, sterlicht gewelf, uitspansel eindeloos, wereld van liefde, ruimten zonder naam, o eeuwig ogenblik en laatste ‘ure’.

*“Ster-licht Gewelf! – Uitspansel eindeloos!
Waereld van Liefde! – Ruimten zonder naam;
Hoe kan dit wonen in zóó klein lichaam,
In een eng huis, zóó wankelend en broos?

^o binnenlokken

¹¹⁷ Frederik van Eeden: *Ellen – een lied van de smart*. Amsterdam: Versluys 1891, 12.

¹¹⁸ 1924 invoeging: alleen.

^o er even iets van die verlossing,

Hoe vat één ziel, levend zóó korte poos,
In zich de Ziel van al wat leeft, te saam,
Dat zij durft noemen 't Wezen en den Naam
Des één'gen Gods, die ál is en áltoos?

Een mensch kruipt over d'aarde, arm en blind,
En zoekt zijn brood en loopt en lacht en spreekt,
En speelt zijn leventje als een klein, druk kind.

Totdat één vonk zijn dorre ziel ontsteekt
En ook in hem de wereldbrand uitbreekt
En hij zijn God bij 't licht dier vlammen – vindt.” ●¹¹⁹

De Verborgene houdt zich verborgen om de mens in zijn verborgen omgang te kunnen inwijden. God is aantrekkelijk voor de oprechte, want het is zoals Luther ergens zegt: “De mens verbergt het zijne, om het geheim te houden, maar God verbergt het zijne om het te openbaren”.¹²⁰ In de “verborgen tent”¹²¹ van Gods vriendschap | 162 | (terzijde van elke juridische verhouding) heeft Job vroeger geleefd met zijn hart. Nu moet het worden uitgemaakt, in deze vreselijke aanvechting, of deze kennis Gods één groot zelfbedrog is geweest, of ook – ontzettend te denken! – een bedrog van Gods zijde. Want versta wel: Job is zijn ‘Vriend’ kwijt. Hij zoekt zijn Vriend en ziet Hem soms één ogenblik van verre. Voor een goed verstaan van het boek Job is het beslist nodig de verhouding van God en mens te vatten onder het beeld van de vriendschap. Vriendschap nu is de liefde van een *vréemde*, en die oorspronkelijke vreemdheid blijft de vóóronderstelling van de liefde, van de verbazing dat het tóch kon, dat zulk een innigheid en openheid en kennen-van-elkaar mogelijk blijft. Maar wanneer die vreemdheid als het oerfeit weer doorbreekt is er geen beroep op bloedverwantschap of natuurlijk partnerschap of diepere gehechtheid. De vriendschap had een begin, de vreemdheid niet, de vriendschap drijft voortdurend boven de latente vervreemding, en vervreemding is ten slotte terugkeer tot het normale, het gegevene, het oorspronkelijke, het oerfeit. God is voor Job niet de ‘Vader’, noch minder de Bruidegom, maar de Vriend. En zie, deze vriend is hem, tijdens de vriendschap, terwijl er ‘niets gebeurd is’, in een *vijand* veranderd. Vanuit dit gezichtspunt van de ‘Vriend’ verstaan wij ook weer iets beter het wisselende van de stemming en de verwachting, het zwevende en het geforceerde. Van hieruit verstaan wij ook beter wat het inheeft dat God telkens “vreselijk” genoemd wordt, dit is namelijk niet slechts de vreselijkheid van de óvermacht, maar de vreselijkheid van de doorbraak van deze oer-vreemd | 163 | heid door de (klaarblijkelijk als tijdelijk bedoelde) vriendschap heen. Hij die in de verhouding Hére heet, is in zichzelf El Sjaddaj, de zelfgenoegzame, de oer-machtige. Maar deze vreselijkheid vermindert voor de

¹¹⁹ *Idem* (voetnoot 117), 80.

¹²⁰ “Der Mensch verbirgt das Seine, um es geheim zu halten, aber Gott verbirgt das Seine, um es zu offenbaren.” Uit: *Sermo Die S. Matthiae* (1517), WA 1, 138, 13v. (Duitse vertaling van het Latijnse citaat). Met dank aan Gerard den Hertog.

¹²¹ Psalm 27 couplet 3 (1773).

° En zijn

oprechte de aantrekkelijkheid niet. Job vond in zijn nacht een schemer van heil, een opflikkeren van zekerheid: “Ik weet mijn lossen leeft”, al schijnt Hij mij tegen. Doch de vrienden hebben geen reden te jubelen dat hij, langs een eigenwijze omweg, toch langzamerhand in het oude spoor terugkwam. Integendeel! Job is nu sterker. Hij gaat als het ware over tot een voorzichtig offensief.

Juist deze¹²² schemer is nu voldoende om hem te bevestigen: “Zo waarachtig als God leeft, die mijn recht (!) heeft weggenomen en de Almachtige, die mijn ziel bitterheid heeft aangedaan – het zij verre van mij dat ik mijn oprechtheid van mij wegdoen zou; aan mijn gerechtigheid zal ik vasthouden” (27: 2, 5, 6).

VIII

Betekent dit dat Job door het lijden niets geleerd heeft? Is Job toch een eigengerechte zonder meer? Wel klinkt Jobs zelfverweer niet zelden ietwat farizees, maar dat is grotendeels een gevolg van de situatie waarin hij gedrongen werd door zijn vrienden. Waren zij eens plotseling heengegaan, was de noodzaak tot polemieken eens opgeheven, dan zou de toon van zijn spreken vanzelf anders worden. Zou hij monologisch zich uiten, dan zou wel blijken, dat hij véél geleerd heeft.

Hij heeft geleerd dat het op wijsheid aankomt en niet | 164 | op geestelijke bezit, hij heeft geleerd dat de wijsheid verre boven ons vermogen is, want het feit van het wereldlijden verstoort elke menselijke verklaring. Wijsheid is de wake van het niet-weten, wijsheid is het doorlichten van alle waan. Vanuit het weten dat er “oneindig veel antwoord is, alleen maar niet voor ons” (Kafka).¹²³

Job komt op de rand van de wijsheid, want hij belijdt zijn niet-weten. Deze wijsheid is meer dan zijn ‘geloofsbezit’ van vroeger, vóór hij beproefd werd. Daarvan is hij nu ten volle doordrongen.

Om deze verworvenheid, welke anders licht onder de polemieken bedolven zou kunnen raken, uit te drukken, is in• het ons overgeleverde geschrift hier• een hymne aan de Wijsheid ingevoegd. En is juist Job in de mond gelegd. Lees dat prachtige stuk (hoofdstuk 28). Alle ding, zo klaagt hij, heeft zijn oorsprong, zijn geschiedenis, zijn doel. Het zilver komt uit verborgen mijnen en gaat naar de smeltkroes, hoe wonderbaar ook: uit de áárde komt het brood, het water stamt uit de verborgen bergen. Maar dit zijn alle dingen, zonder hart, zonder geest, op zichzelf stom. Precies zo stom als alle feiten-zonder-meer. En ook de bewerking van de dingen, de wereld van de techniek is stom. En ook de mens zelf is een ding onder dingen, een wezen onder de wezens, niet meer. Ware hij meer, dan zou hij de wijsheid, de zin, even goed moeten vinden als de mijnen en de bronnen. Doch zie hem macht oefenen: in de rotsen splitst hij gangen, hij bindt de bronnen van de wateraderen toe, maar wáár ergens is het verblijf van het inzicht dat de zin vat van heel dit vreemde bestaan.

¹²² 1924: En deze

¹²³ M citeert waarschijnlijk verkeerd. In een gesprek met Max Brod zegt Kafka: “Unsere Welt ist nur eine schlechte Laune Gottes, ein schlechter Tag.” En op de vraag van Brod of er dan nog hoop is voor deze wereld, zegt hij: “Oh, Hoffnung genug, unendlich viel Hoffnung... nur nicht für uns.” In: Max Brod: ‘Der Dichter Franz Kafka’, in: Gustav Kronjanker: *Juden in der deutschen Literatur*. Berlin: Welt-verlag 1922, 55-63, citaat op 58.

• In

• is ons daarom

Waar ligt de zin, de zin van wat in en om hem ‘bestaat’. | 165 | [Er is wel orde en schoonheid in, doch die zijn niet van de dingen zélf. Er moet een wijsheid zijn, een ordenend denken achter de dingen maar waar, O! waar? “De Wijsheid, van waar zal zij gevonden worden en waar is de plaats des verstands? De mens weet haar waarde niet en zij wordt niet gevonden in het land der levenden. De afgrond zegt: zij is bij¹²⁴ mij niet; en de zee zegt zij is niet bij mij”.](#) [vs. 12vv.] [Alle werkelijkheden wijzen van zich af: Zij is ánders.](#) Daarom kan zij in de schepping, gelijk wij die ervaren, ook niet op een onmiddellijke wijze gevonden worden. De Wijsheid van God is klaarblijkelijk niet voor de mens bestemd. Het wezen van de dingen, “was die Welt im innersten zusammenhält”¹²⁵, is niet een terrein voor ons onderzoek. Al menen wij dat dit de meest kenmerkende en meest edele trek van de menselijke geest is: het wereldraadsel te ontsluiten, God denkt daar anders over. De ‘proleet’, die geen besef van grenzen heeft, geen gevoel van afstand (en zo zijn wij van nature meer of min allemaal, eerbied, zei reeds Goethe, is nimmer aangeboren) heeft het hard-nodig én als hij het lijden meent te kunnen verklaren én als hij daartegen in nihilistische opstand leeft herinnerd te worden aan het blijvende niet-weten van de mens, ook ten aanzien van de meest elementaire dingen. En wie geen ‘proleet’ is heeft wel vaak tot zijn troost en tegenweer, opdat hij niet afglijdt en met de wolven huult, een bevéstiging nodig dat het heel erg menens is met dit niet-weten en dat het ook voor hem daarbij blijft opdat hij leert wat leven is.

Wat wij zien in de wereld laat zich niet of ternauwernood rijmen met hetgeen wij horen in het Woord van God | 166 | dat tot ons geschied is. Wijsheid is het: in alle betrekkelijkheden zich te houden aan deze niet-te-rijmen verhouding, waarin wij door het Woord gesteld zijn. Dit wil nog helemaal niet zeggen dat de mens die zo staat (in dit geval Job) nu toch maar de ‘berusting’ kiezen zou, want de berusting (wil zij echt en verantwoord zijn) veronderstelt juist die wijsheid welke hier als voor de mens onbereikbaar wordt voorgesteld. Het wil echter wél zeggen dat dezulken juist van de ‘openbaring’, van de ‘komst’ van de ‘losser’ als gáve verwachten wat als begrip, als zingeving en beheersing van de-mens-uit tevergeefs gezocht wordt in het land van de levenden.

Op zichzelf zou ze schatten waard zijn[°] [en gans onbetaalbaar: de ‘trek’ van de Wijsheid is meer dan van de robijnen. “Die Wijsheid dan, van waar komt zij?, want zij is verholen voor de ogen aller levenden en voor het gevogelte des hemels is zij verborgen.”](#) [28: 21] [Zie, bij de grenzen van het leven, dáár is een begin, “het verderf en de dóód zeggen: haar gerucht hebben wij met onze oren gehoord!”](#) [vs. 22] Voor zover men toch haar zou kunnen vinden, doet ze zich vóór als een grensbesef. Ons leven is zinloos voor zover wij er een zin in willen leggen. Hoogstens is déze zin te vinden dat de mens (de mens alleen! o, bitter voorrecht) wéét heeft van die zinloosheid, doordat hij weet heeft van de dood en van het verderf. [En dan: “Gód verstaat haar weg, want Hij weet haar plaats, want Hij schouwt tot aan de einden der aarde, Hij ziet onder al de hemelen.”](#) [vs. 23v.] Eén begrijpt alles én zichzelf. Hij was bij de scheppingsarbeid van Háár vervuld, gelijk de menselijke kunstenaar geacht werd van de adem, | 167 | de geest van God vervuld te zijn bij zijn arbeid (vs. 25v.). [En de mens](#)

¹²⁴ 1924: [in](#)

¹²⁵ J.W. von Goethe: *Faust I* (1808), r. 382v.

[°] [En ze is schatten waard](#)

[dan? Hij moet toch deel hebben aan de wijsheid om zijn leven goed te kunnen vervullen?](#)

[Hoor: "Tot de mens heeft Hij gezegd: zie, de vreze des Heeren, dát is de wijsheid en van het kwade te wijken, dat is het verstand".](#) [vs. 28] 'Zin' is waarheid die wij vinden,

'Woord' is waarheid die zich te kennen geeft. God heeft gesproken. De 'Here', dat is: de God die zich geopenbaard heeft, stelt nog een ander grensbesef in het mensenleven. Daaraan zich te houden is de enige wijsheid, de enige wijze om zin te geven aan de toevalligheid van het gebeuren en aan de willekeur van ons handelen richting. Zo is wat wij 'zien' en wat wij 'horen' bij benadering nog het best met elkander te rijmen, in het Gebod.

["Zie, dat valt mee, gelukkig, Job, het warhoofd, is toch geen immoralist." Alleen, God is géén moralist en aan geen morele maatstaf te meten. In onze moraal drukken wij juist onze mystieke huivering uit voor de God die bóven alle moraal is. Dat is de "vreze des Heren". De vrienden vinden dit bekende woorden, ook zij menen te weten wat dat is: "de vreze des Heren". Maar ze weten het niet, want nimmer kenden zij die diepe huivering voor de goddelijke Majesteit \(wiens naam is: "Ik zal zijn die Ik zijn zal"\)¹²⁶ \[Ex. 3: 14\]\) waarbij een mens horen en zien vergaat, waarbij de ware mens pas ontstaat.](#) De vromen zijn weinig genegen ooit toe te geven dat ook God-in-zijn-openbaring ons onbegrijpelijk is en blijft.

Wij zijn geneigd ons te verweren tegen elke gedachte van een tirannie van God. En terecht, voor zover het 'onze' God betreft, die een ding is onder andere dingen, een |168| wezen, één persoon onder anderen. Maar wie God, de Almachtige, als Despoot heeft gekend, weet van bovenredelijk heil te gewagen. Zijn tedere zorg bij het scheppen en Zijn onverzoenlijke kritiek^o tegenover de expansie van ons leven-en-denken schijnen zó tegenstrijdig en blijven zo tegenstrijdig dat ons vragen in dit leven nooit ophouden kan, zolang onze ziel leeft. Maar *hoe hoog kan de stem stijgen onder de druk van Gods despotisch doen, door welke ringen van eenzaamheid kan zij doorbreken in vrezen en beven, terend op haar 'oprechtheid'!*

Welk een misverstand is het te menen dat de verborgenheid Gods het zedelijke leven ondergraaft alsof wij de vervulling van het gebod ooit konden afhankelijk stellen van hetgeen wij in ons lot lezen of menen te lezen aangaande Góds daden. Wel gaat, bij dit inzicht, de natuurlijke geestdrift voor het goede-als-ideaal tanen. Het wordt alles minder rijk aan perspectieven van zélfverwerkelijking. Evenwel hoort deze verarming bij de ware gehoorzaamheid, die een zijde is van de rechte "vreze des Heren". Gods doen is bont, maar Zijn gebod blank.

[O, die eerbied voor de Here in al Zijn doen, het is zo zwaar daartoe zijn leven en denken¹²⁷ te beperken.](#) Ook hierom, omdat een mens zo vaak niet weet wat de Here doet en wat de duivel. Maar daar wij toegekomen zijn, wat wij voor het gebod van God móeten houden, dááran zullen wij ons strikt te houden hebben. Wij zeggen dat het onmogelijk is, wij zien het ook aan Jobs strijd hoe moeilijk het is. Het is als een sterven, een vrijwillige dood, een klem, een klooster, en wij huiveren ertegen óp.

[En het^o moet toch, want alleen zó zal men op den duur |169| van het kwade wijken. Met een rekenmeester kan men rekenen, een contract aangaan, het op een akkoordje gooien,](#)

¹²⁶ 1924: ["Ik ben die Ik ben"](#)

^o [vijandschap](#)

¹²⁷ 1924: [zijn vroomheid](#)

^o [dat](#)

maar voor de Verborgene kan een mens alleen eerbiedig buigen en dan – vanzelf – volbrengt hij zijn begeerlijkheden niet meer, ... maar wél... zijn vragen.
Hij kan het eerste niet meer, omdat hij God vréest. Hij kan het vragen niet laten, omdat hij Gód vréest. *Zo is het Job gesteld. • Het eerste verzinkt voor de Here, het laatste rijst óp als een zee.

En nu neemt dat vage vragen weer een andere vorm aan. Het wordt in hoofdstuk 29 tot en met 31 het hardop praten van een bejaarde man die in zijn herinneringen graaft – och! Het geheugen, graanschuur vol nutteloze oogsten, kostbare schrijn vol grievende relikwieën – “Als ik uitging naar de poort der stad, mijn zetel plaatsen deed op het plein, dan weken de jongelingen eerbiedig terzij, de ouden stonden op en bleven staan... de stem der adellijken zelfs verstomde... naar mij luisterden zij aandachtig, zij hoorden zwijgend naar mijn raad, had ik gesproken, dan sprak niemand meer, mijn rede stroomde op hen neer; zij wachtten op mij als op regen, gelijk men naar lenteregen smacht... gerechtigheid trok ik aan, zij bekleedde mij, het recht was mijn mantel en tulband; ik bevrijdde de arme, die om bijstand riep, de wees en die geen helper had; de zegenwens van den moedeloze kwam op mij, het hart der weduwe deed ik juichen” – “en ik dacht, (als mij eens iets overkomt), zal ik als een feniks mijn dagen vernieuwen, als ik in mijn nest zal zijn om |170| gekomen” (29: 7vv.). Herinneringen die verder leiden, al verder tot aan de grens van het ellendige heden, tot daar waar men met zijn gedachten juist niet komen wil en – plotseling – flitst hem uit een cirkel van ogen het leedvermaak tegen van burgers, boeren en buitenlui, van de notabelen en van de kwajongens uit de achterbuurt. Niemand heeft meer respect voor hem, dat had Job zich nog niet recht ingedacht – een nieuwe ‘openbaring’ is hem dit, die de herinnering aan de schemeringen van heil welhaast geheel gaat bedelven. De *ruimte* van de ‘Umwelt’ verslindt het belofterijke ruisen van de *tijd*, van “de gangen der eeuw” (Hab. 3: 6).

En^o het lijden houdt áán: “Des nachts doorboort Hij mijn beenderen in mij, de knaagdieren in mij¹²⁸ rusten niet, ik schrei tot U maar Gij antwoordt mij niet, ik sta, maar Gij acht niet op mij, Gij zijt veranderd in een wrede tegen mij; door de sterkte Uwer hand wederstaat Gij mij hatelijk; weende ik niet over hem die harde dagen had, was mijn ziel niet beangst over de nooddrufte; nochtans, toen ik het goede verwachtte zo kwam het kwade, toen ik hoopte naar het licht zo kwam de donkerheid” (30: 17, 20v., 25v.). Een wreedaard tegen een kind! “Mij opheffend op de wind, doet Gij mij daarop voortrijden, Gij laat mij omkomen in dit noodweer – een broeder ben ik geworden van de jakhalzen, een vriend van de struisvogels” (30: 22, 29).

Het lijden gaat voort, tot het bittere einde: wat betekent dat voor Job? Dat het raadsel blijft, ondanks alle woorden, woorden en nog eens woorden.

Dus houdt ook het bewustzijn van de gerechtigheid áán: Job |171| erkent niet dat hij extra schuld heeft, hij blijft zich tegen de leer van de vaders¹²⁹ verzetten – om Góds wil. Nee, méér, hij wordt positief, hij gaat tot de aanval over. Hij gaat over tot een plechtige verklaring, waarbij hij als het ware hemel en aarde, kerk en wereld tot getuigen roept. De

^o Maar

¹²⁸ 1924: mijn polsaderen

¹²⁹ 1924: vergelding

vragen worden breder gesteld, het persoonlijke wordt meer en meer aanleiding de wêreld, haar lot en weedom te zien met onbefloerste blik. Dat begon al met de inzet van hoofdstuk 24, dat hierin overeenkomt met de grondtoon van hoofdstuk 7, het geeft een aangrijpende schildering van het lot van de proletarische bedoeïenen en eindigt met de woorden: “Maar God trekt zich van hun kermen niets aan” (vs. 5-12).

Het is avondschemer over de wereld – wie is zo bot het niet te merken? – nu slaat het gespuis zijn slag, en de Almachtige roert geen vin! En toch, dit alles loopt met stille, ongestoorde vaart uit op het gericht. Maar och! “Waarom, waarom zijn de gerichtstijden voor de Almachtige niet verborgen, terwijl zij, die Hem kennen, van deze Zijn dagen niets zien?” (24: 1). Dat is hier moeilijk te dragen (zo is in dit verband de bedoeling) met het oog op het gebeuren in de wêreld. Job merkt echter dat het ook moeilijk te dragen blijft ten aanzien van zijn persoonlijke lot. En doordat de vrienden dóórgaan met hun beschuldigingen en verdachtmakingen gaat hij, ongetwijfeld mede versterkt door het licht dat hem een ogenblik had omspeeld, heel dit gebeuren weer opvatten als een proces waarin de uitspraak nog niét viel. Merkwaardig en verstaanbaar, nu hij als door een kier gezien heeft dat de ‘Almacht’ wel eens goedheid zou kunnen bevatten, |172| durft hij weer vrijmoediger overtreden op juridisch terrein, om het ook daar eens uit te vechten. Maar dan komt natuurlijk de zelfverdediging op de voorgrond en al de getuigen a décharge moeten één voor één aantreden.

Hij zweert dure eden dat hij in geen strik gevallen is, van ijdelheid noch van zinnenlust, van gierigheid noch van hoogmoed. “God wege mij óp, in een rechte weegschaal en God zal mijn oprechtheid weten, zo mijn gang uit de weg geweken is¹³⁰ en aan mijn handen iets kleeft – zo ik de armen hun begeerte onthouden heb of de ogen van de weduwe heb laten versmachten, zo ik iemand heb zien omkomen, omdat hij zonder kleding was en dat de nooddrufte geen deksel had; zo ik mijn hand tegen de wees bewogen heb, omdat ik in de poort mijn hulp zag; mijn schouder valle van het schouderbeen en mijn arm breke van zijn pijp af (31: 6v., 16v., 21v.)”. “Zo ik het goud tot mijn hoop gezet heb en tot het fijn goud gezegd heb: ‘gij zijt mijn vertrouwen’ *en mijn hart verlok is geweest in het verborgen, dat mijn hand mijn mond gekust heeft” (vs. 24, 27). • Ook de verborgen gezindheid was zuiver. “Heb ik afgoderij gepleegd, heb ik mij ooit laten verlokken de prachtig wandelende maangodin kushanden toe te werpen?” (vs. 27). “Heb ik mij ooit verheugd als mijn vijand een ongeluk trof, heb ik ooit een mensenkind verwenst?” (vs. 30).

Het refrein, dat naar oosterse zegswijze bij de zuiverings- of ontzondigingseed behoort: (indien ik)... “zo moge mij dit of dat overkomen” krimpt in, slinkt weg, blijft achterwege. De vaart van zijn betuigingen sleept hem zelf mee. Het is ook ‘meeslepend’, zo door een levende stem (al is het de eigen stem) de eigen reinheid te |173| horen bezingen, zonder arme-zondaars-voorbehoud. “De vreemdeling overnachtte niet op de straat, mijn deuren opende ik naar de weg; zeker, ik kon wel een grote menigte geweldiglijk onderdrukt hebben, maar de verachtste der huisgezinnen zou mij afgeschrikt hebben; zodat ik gezwezen zou hebben en de deur niet uitgegaan zijn. Och, of ik een had die mij hoorde! zie mijn oogmerk is, dat de Almachtige mij antwoorde, dat mijn Tegenpartij een boek schrijve. Zou ik het niet

¹³⁰ 1924 invoeging: en mijn hart mijn ogen nagevolgd is

[op mijn schouder dragen? ik zou het op mij binden als een kroon! Elk mijner schreden zou ik Hem tonen, als een vorst zou ik tot Hem naderen!” \(vs. 32, 34-37\).](#)

De vrienden ziet hij niet meer, de menigte niet, de notabelen en de straatjongens zijn samen verneveld. Want hij proeft zichzelf en geniet van zijn staat en stand. Hij staat en gaat alléén, in een verrukte eenzaamheid waarin niets hem meer kan deren, in onschendbare hoogten slaat zijn hart. Staat hij nu in deze eenzaamheid voor Gód? In zijn voorstelling staat hij voor God, maar feitelijk staat hij ook nu voor het spook van ‘God’. Want Job, uitgetart door de achterdocht van de vrienden, spreekt hier de taal van het *Egyptische Dodenboek*.¹³¹ Hij beweegt zich hier in een eenzelveigheid van geloof, en eenzelveig geloof kan, volgens Israël en volgens de kerk, nooit het rechte zijn. Hij geniet hier van zijn eigen onschuld en hij gaat erin óp. Dat kan alleen omdat en voor zover hij voor ‘God’ staat. Voor Gód is men nimmer rein, maar ook nimmer eenzaam. In de betrekking tot, in de gemeenschap met de Verborgene kan men nimmermeer van zichzelf genieten.

| 174 |

IX

[“Toen hielden die drie mannen op van Job te antwoorden, dewijl hij in zijn ogen rechtvaardig was”](#) [32: 1]. De vrienden kunnen hem niet terugbrengen in het spoor van de gelovigheid, evenmin als de engelen de ziener van het vierde boek Ezra kunnen overtuigen.¹³² Nu, al

waren die vrienden engelen geweest, Job zou zich niet bekeerd hebben van zijn vrágen! Want hij wordt “daarin gesterkt”. Maar° [een gans nieuw bedrijf begint als de jonge Elihu, die om zijn jeugd tot nog toe gezwezen heeft, verontwaardigd het woord neemt.](#)

Waar komt hij opeens vandaan? Heeft hij er heus al die tijd zwijgend bij gezeten? Of had de beroemde redactor-regisseur hem nog achter de hand? Zeer interessant en zeer onbelangrijk! ‘Elihu’ heeft een taak, dat is duidelijk. Al zou het alleen maar zijn omdat er ook onder mensen grotere onpartijdigheid mogelijk is dan tot nog toe aan de dag kwam.

[“Zijn toorn ontstak tegen Job, omdat deze zijn ziel meer rechtvaardigde dan God, en tegen de drie vrienden, omdat zij geen antwoord vindende nochtans Job verdoemden”](#)¹³³ (vs. 3).

¹³⁴ [Hij acht hun betoog “geen antwoord”.](#) Daarbij komt dat hij zich in bijzondere zin geroepen acht in te grijpen. Gelijk een profeet als Jeremia betuigt dat hij spreken móést, omdat de waarheid van God als een vuur in zijn aderen was, zo ook op zijn wijze Elihu: “Ik ben vol van woorden, mijn geest bruist in mijn binnenste, mijn borst is als het wijnavat, dat gesloten bleef... het zou bersten; om lucht te krijgen zal ik spreken” [vs. 18v.]. Dat moge ons nu lichtelijk overdreven en zelfs geposeerd klinken, het | 175 | peil van een geestelijk gesprek kan door de partijdigheid zozeer zinken dat het een vale benauwenis wordt, gemeten aan dit peil kan elke vrije stem werkelijk bijkans een openbaring worden.

¹³¹ Verzameling van documenten die overledenen in het oude Egypte bij hun begrafenis werden meegegeven (vaak bezwerende, magische teksten) in het 2de millennium v.o.j.

¹³² In het deuterocanonieke boek 4 Ezra (opgenomen in de Vulgaat), waarvan de oudste gedeelten dateren van ca. 100, bestrijden engelen in drie visioenen rationele argumenten van de ziener die zich ‘Ezra’ noemt, wanneer die God prijst om zijn barmhartigheid, gerechtigheid en liefde.

° [En](#)

¹³³ 1924 invoeging: (= veroordeelden)

¹³⁴ 1924 invoeging: [Elihu brengt de gedachte van opvoeding en beproeving naar voren. Aan één stuk spreekt hij \(hoofdstuk 32-37\). En het is de moeite waard naar hem te luisteren, al brengt ook hij de oplossing niet.](#)

Een nieuw bedrijf begint, want Elihu is een dieper mens dan de drie vrienden en heeft dus een dieper inzicht in de zin van het¹³⁵ lijden. En hij spreekt zoveel teerder, waar hij de gedachte van de opvoeding naar voren keert (36: 15). Weliswaar blijft ook deze man meer of min bevangen in de oude theorie van de vergelding, maar hij kijkt toch veel meer uit eigen ogen. Bovendien is hij onder de indruk van Gods Vreemdheid, Zijn Anders-zijn, Zijn Verborgenschap. “God antwoordt niet van zijn daden” (33: 13), “Zie, God is groot en wij begrijpen het niet” (36: 26), “Hebt gij wetenschap van de wonderheden Desgenen, die volmaakt is in wetenschappen?” (37: 16), “bij God is een vreselijke Majesteit; de Almachtige, Die kunnen wij niet uitvinden” (37: 22v.). Maar het is ónjuist wat Job gewaagd heeft als verwijt te uiten: dat God in het geheel geen antwoord geeft op onze menselijke vragen. Elihu weet ervan mee te spreken... geheimzinnig fluisterend duidt hij het aan: “In de droom, in het nachtgezicht, tijdens de sluimering, op de legerstede, dan opent God het oor der mensen” (33: 15v.). Evenwel wil Elihu daarmee niet zeggen dat God zich verantwoordt... De mannen van de vergeldingsleer zouden zo niet spreken. Zij begrepen het wél, ze rekenden Job vóór dat het toch — per saldo — gewoon rechtvaardig was. Maar voor Elihu gaat de vervaarlijkheid van de Eeuwige boven Zijn mogelijke rechtvaardigheid uit. De recht |176| vaardigheid is een momént opgenomen in een onuitputtelijk verband van machtsvolkomenheid.

Hij kent dus mét Job^o het huiveren, de vraag en de vreze... Toch zegt óók hij: “Job, gij hebt u bezondigd! niet zoals de vrienden zeggen, vroeger, in schanddaden, die u dit lot hebben doen verdienen, maar nu in uw spreken zijt ge te ver gegaan; ge hebt één gedachte telkens weer in uw woede uitgebraakt en deze gedachte kan ik niet zonder protest laten voorbijgaan; gij hebt gezegd dat God ónrechtvaardig is, nu, dat gaat niet aan: “Zie, hierin zijt gij niet rechtvaardig, want God is meer dan een mens, waarom hebt gij tegen Hem getwist?” (33: 12v.) “Want gij hebt gezegd: het baat een man niet, als hij welbehagen heeft aan God; daarom, gij, lieden van verstand! hoort naar mij: verre zij God van goddeloosheid en de Almachtige van onrecht!” (34: 9v.) Job en vrienden moeten niet blijven staren op de banale vergeldingsleer die onder het volk leeft, maar luisteren naar hetgeen de wijzen op een diepere wijs over het rechtsbeleid hebben geleerd. “Lieden van verstand zullen tot mij zeggen en een wijs man, die mij aanhoort zal zeggen: Job spreekt zónder verstand, zijn woorden zijn zónder inzicht.” (34: 34)

En dit is Elihu’s nevengedachte: wie nú zover zich waagt in zijn protest, die is ook vroeger zelfgenoegzaam geweest, en al zou hem deze verborgen zelfgenoegzaamheid niet zijn toegerekend, in het verloop van deze lijdensweken en vraaggesprekken zijn de gronden van Jobs ziel bloot gekomen en zijn schuld heeft zich in daden van godslastering bevestigd en bestendigd. “O, begeer toch de doodsnacht niet, waarin de volkeren worden wegge |177| rukt” (36: 20), er is een nihilistische trek in uw razen, maar weet ge wel wat ge begeert: de vernietiging van de wérelt, uw protest is in u opgestouwd tot levenswalg. Terecht, als restloos alle gebeuren gezien kon worden als “ón-rechtvaardig”. Maar daarmee zou dit begrip en dit levensgevoel zichzelf ópheffen. Evenwel, hier grijnst onverzettelijk uw eigen overdrijving u in het gelaat.

¹³⁵ 1924: alle

^o Ook hij kent dus

“Gij zoudt, als gij rechter waart, de zeer rechtvaardige niet verdoemen (= veroordelen), welnu, kunt gij dan aannemen dat de Allerhoogste bij u zou achterstaan in rechtvaardigheid? immers nee!” — Bovendien, de wereld wordt geregeërd, zij is niet aan zichzelf overgelaten hoewel haar ruimte gelaten werd, en (zo vraagt Elihu) “kan iemand, die het recht haat, regeren?” (34: 17a).

“Gewisselijk, Hij legt de mens niet te veel op” (34: 23). Dit zegt de onweerlegbare intuïtie, die wellicht uit de oer-openbaring van de mensheid opkomt en door “de algemene genade” in ons wordt onderhouden.

“Als Hij stilt, wie zal dan beroeren? Als Hij het aangezicht verbergt, wie zal Hem dan aanschouwen, zowel voor een volk, als een mens alleen?” [34: 29]

Deze jonge theoloog predikt wel de berusting, maar niet de berusting in de rechtvaardigheid noch ook onder de overmacht, maar de berusting in de wijsheid van God.

Zo beroept Elihu zich wel op de onmogelijkheid dat God ónrechtvaardig zou zijn, maar steeds gaat hij in hoger beroep bij Gods verborgen Wijsheid°. Alleen maar, Job kan met een ab-so-lute wijsheid evenmin iets aanvangen als met een ab-so-lute rechtvaardigheid. Het weinig troostrijke van deze wijsheid is immers dat niemand |178| haar verstaat dan God zelf alleen. “Van Hem is de een, die dwaalt en de ander, die op het dwaalspoor bracht.” Maar – zo vraagt Elihu° zijn lijdende vriend: “Indien gij rechtvaardig zijt, wat gééft gij Hem, of wat ontvangt Hij uit uw hand?” (35: 7). Dat schijnt een treffer te zijn.

Hij raakt meer of min bewust inderdaad een zeer verborgen mogelijkheid aan, die achter Jobs klachten zou kunnen schuilen: “Bedoelt gij dat met: mijn-gerechtigheid-voor-God, dat gij vraagt, wat baat het mij en wat geeft het meerder nut, dan wanneer ik zondig. Zie naar de hemel en aanschouw, geef acht op de wolken boven u, indien gij zondigt, wat deert ge Hém?... uw médemens wordt door uw kwaad geraakt en uw gerechtigheid komt slechts uw naaste ten goede” [35: 2, 5] – maar God heeft van het een geen voordeel en van het ander geen nadeel.

En zijn vol gemoed roept: “Mijn Vader, laat Job beproefd worden tot het einde toe, om Zijn antwoorden wil onder de ongerechtige lieden!” (34: 36).

De Verborgene is niet minder maar méér dan rechtvaardig! Doch de mens kan op deze Gerechtigheid alleen maar wachten, hij brengt haar niet nader, ook niet door het vragen-en-antwoorden van de menselijke, al te menselijke dialectiek.

De merkwaardigste plaats uit deze redes van Elihu is wel 34: 17b: “Durft gij de Rechtvaardige, de Geweldige schuldig verklaren?” Want in deze éne vraag is het hele Jobsprobleem samengevat. Nu kan men zeggen: kijk, hoe naïef is deze samenkoppeling van “rechtvaardig” |179| en “geweldig” of: wat een brutale camouflage van de mans verlegenheid! Natuurlijk zou het geen zin hebben de Rechtvaardige schuldig te verklaren als hij rechtvaardig bleek, maar dat ontkent Job juist. Evenmin kan het zin hebben de Geweldige schuldig te verklaren, omdat hij als zodanig zich immers aan elke zedelijke maatstaf onttrekt, en het is alweer juist Job die dit voortdurend heeft betoogd. Men kan intussen Elihu’s bedoeling beter verstaan. Hij zegt: God is rechtvaardig, maar Hij is tegelijk geweldig, daarom

° Verborgenschap

° En dan – zo vraagt hij

is deze rechtvaardigheid niet te ervaren, zij gaat boven de maat van menselijk goed en kwaad uit, zij is de rechtvaardigheid van de Verborgene, dat maakt haar als zodanig “geweldig”. Omgekeerd: God is geweldig, maar Hij is tegelijk rechtvaardig, dat is juist de reden waarom wij bij de gedachte van een goddelijke willekeur ons nooit zonder meer kunnen neerleggen, de verborgenheid heeft zelf een zijde van recht, zij is de verborgenheid van de Rechtvaardige. “Schuldig verklaren” is meten aan een vóórgegeven maatstaf, die God zelf ons aan de hand doet, maar wie durft deze maatstaf hanteren tegenover God. Want dit “schuldig” zou niet alleen menselijk-vermetel zijn, maar tegelijk de ondergang van het menselijk, zedelijk bewustzijn insluiten. Immers als God ‘schuldig’ is, vervalt alle schuld, is de wereld zinloos en het streven van de mensenkinderen ijdel. Als God ‘schuldig’ is, is alles ‘tragisch’, en waar álles tragisch is, is niets meer tragisch te nemen. Daarom: “Durft gij de rechtvaardig-Geweldige, de geweldig-Rechtvaardige schuldig verklaren?” En nog één schrede verder (36: 5): Zie, God is geweldig, |180| nochtans verwerpt Hij (ons) niet, geweldig is Hij in kracht van het *hart*!

Ge merkt toch wel allen welk een eigenaardige¹³⁶ toon dit is? Het is u niet ontgaan dat Job telkens een weerwoord had en een verwijt aan Elifaz en aan Bildad en aan Sofar. Het zijn hem moeilijke troosters en ten slotte plaaggeesten en hij wil beslist tegenover hén het laatste woord behouden. Maar zie, Elihu spreekt aan één stuk door, Job valt hem niet in de rede (hoewel het hem waarschijnlijk niet bevredigd heeft) en zie: aan het eind *zwijgt Job*. Is dat niet uiterst merkwaardig? Zou het wezen omdat het betoog zo overtuigend was? Ach! wijsheid is geen artseneij voor zielensmart. We konden het eindelijk wel weten! Denk u eens in, dat daar in plaats van die Elihu, “de heer Paul Valéry gestaan had of de heer Krishnamurti of zijn gouvernante mevrouw Besant of de zoete mevrouw Baker Eddy, die de sleutel gevonden heeft tot de Schriften, en als een van die personages nu eens driemaal zo lang had staan peroreren als de onvermoeibare Elihu het deed – wat dan? Ja wat dan? Helaas, dan had hij nog na zoveel duizend jaar beschaving, dan had hij precies even weinig gezegd. De constructie van zijn betoog, de argumentering, het grof geschut en de lichte cavalerie, het zou allemaal veel geperfectioneerder zijn geweest; heel het verschil tussen elektrisch licht en een oliepit; zeker, maar het zou éven onvoldoende zijn geweest als Elihu’s lichtje om – laat ons zeggen: de hiel van God te beschijnen.”¹³⁷ – “Het vragen van Job, zelfs als wij het woor |181| delijk in onze tijd overbrachten, het blijft, wetenschappelijk gesproken, de verste tocht in dat domein”.¹³⁸ Inderdaad, wat zal men méér zeggen dan Elihu deed? 1. Het gaat niet áán God te meten met onze maten van rechtvaardigheid, 2. de vervaarlijkheid van God kán inhouden dat hij niet minder, maar méér dan rechtvaardig is, 3. indien berusting gevraagd wordt, is het een berusting in Gods wijsheid, 4. door de Wijsheid wordt in het lijden een opvoedende, louterende kracht gelegd, 5. wij moeten nooit menen dat godsdienst in letterlijke zin een dienen van God zou zijn, alsof Hij daardoor verrijkt zou worden, 6. een theodicee mag beproefd worden, hoewel ze in laatste instantie falen moet, 7. de mens moet “zijn Schepper recht doen wedervaren” (36: 3), het moet ons gaan om “de

¹³⁶ 1924: hoe een gans andere

¹³⁷ E. du Perron: *Voor kleine parochie – cahiers van een lezer*. Brussel: Stols 1931, 73. [2622]

¹³⁸ *Ibidem*.

ere Gods". Ik zou niet graag beweren dat dit 'bevredigend' is, maar ik beweer ten stelligste dat er, van de mens uit gezien, niet meer te zeggen valt.

Zo schijnt de strekking waarmee deze Elihu-redes in het boek Job zijn ingelast deze te zijn: het tomeloze vragen van de aangevochtene tegen te treden met de vraag: wat is de mens? Wat is zijn ware plaats?

Hoe het zij, Job zwijgt en dit zwijgen is naar de bedoeling van de schrijver of van de redactor zeker welsprekend te achten. De overdrijver wordt teruggedreven.

De mens zélf zou een ten hemel schreiende vraag zijn, ook als hij het voor eigen bewustzijn niet werd. Maar wórdt hij zichzelf een vraag, dan is hij daar gekomen waar de zee van het vragen verstilt. Dan is hij op die grens |182| gekomen waar hij niet meer menselijke woorden over God, maar misschien door middel van deze God zelf zal horen°. Job zwijgt. De houding van het protest vindt een einde. Zij vervloeit niet, maar ze loopt dood.

De crisis nadert, er is in Elihu's woorden iets dat verwijst naar een hóger antwoord, er is in die woorden een aankondiging dat de menselijke sprake naar een einde neigt van uitputting en verevening°.

"De stormen zoeken, waar zij rusten mogen,
't Oud Duister zelf sluit nooit zijn sterre-oogen
En schreit om 't wereldleed met meteoren."¹³⁹

"Géén antwoord is óók een antwoord", aldus het spreekwoord. Vandaar de vreze, de reserve, de onthouding, het zwijgen van de eenvoudigen. En daarmee geven zij blijk van dieper inzicht dan de schriftgeleerden van alle tijden. Want het getuigt van weinig geest antwoorden te vinden op vragen waar geen antwoord op is. Hoewel het anderzijds weer blijk zou geven van geesteloosheid, ja van ongeloof daarom het vragen maar te begraven.

"Hij ziet geen wijzen van harte aan" (37: 24), zo eindigt deze jonge wijze. Ineens breekt het af. Ieder heeft gezegd wat hij wist. En nu heerst de benauwende stilte die aan de avond° van een snikhete dag hangt° te beven en te dreigen.

X

"Daarna antwoordde de Here Zelf Job uit een onweer" (38: 1).

Daarná – tóch antwoord! – van de Here zelf – aan Job persoonlijk – maar uit een onweer.

|183| Daarna! dat wil zeggen: nadat de vraag "waarom?" zo hoog is gestegen, nadat de zielen zijn leeg geworden van alle vond[st]en, van alle redeneringen, toen de zee van de vragen beukte tegen de wanden van het hart, dat het dreigde te breken, toen moeheid schijnbare rust bracht°.

° hoort

° : "Daarom vrezen hem de lieden."

¹³⁹ J.A. Dèr Mouw: *Brahman* I. Amsterdam: Versluys 1919, 208.

° vooravond

° na het zwoegen en jagen hangt

° toen het eropaan kwam

Daarna antwoord, want al is de Verborgene niet (om zo te zeggen) “met naam en toenaam” gevraagd, Hij verstaat dat al dit spreken tezamen één vraag is aan Hém gericht, ja Hij zelf heeft de mensen leren vragen om het ongedachte ant-woord te kunnen zijn.

De Here Zelf, dat wil zeggen: de inhoud van het antwoord doet er voorlopig niet toe, maar er is antwoord. De Verborgene blijft verborgen, maar niet geheel, Hij houdt bemoeienis met de mens, die een “waarom?” in de ziel en op de lippen brandt.

In een onweer, dat wil zeggen: de verborgenheid blijft, niet rechtstreeks, niet in de klare vormen van een blijde, ongebroken taal kan God aan deze mens openbaar worden. De atmosfeer was geladen na de hitte van de menselijke vragen en het menselijke redeneren, de storm is uitgeraasd om zich als morrend neer te leggen in een stilte... vóór de storm. Uit die hitte doet God geboren worden de bliksems, die de wereld verlichten, uit het onweer komt antwoord dat inslaat. God^o doet geen verantwoording! Natuurlijk niet! Maar Hij is niet zo hoog dat hij niet antwoorden zou, al is het dan in een onweer, Hij seint terug. En de inhoud, wat het ook zij, is in geen geval de echo van de menselijke vraag, maar de reactie van de ontheven grootheid en grootmoedigheid van God. | 184 |

Aan Job, aan hem dus die gevraagd heeft, die het waagde dóór te vragen: “waarom? waarom?” Niet aan de vrouw, niet aan de drie vrienden, zelfs niet aan Elihu, want zij wilden vroom zijn en berusten, zij hadden geen vragen of zij meden het brandende van de vragen. Nu,¹⁴⁰ boven de hitte ontrolt zich het onweer en in het onweer ontvouwt^o zich het antwoord, het sein van de andere kust, van de Verborgene.

De menselijke vraag “waarom?” vindt antwoord, want de betrekking van de verborgen God tot de verborgen mens van het hart, waarover wij nu trachten te spreken, bestaat zelf in het Woord, is niets anders dan Woord. De gemeenschap met het eeuwig Wezen is geen substantiële éénheid, de mens is geen deel van de Godheid en krijgt nimmer deel aan diens Wezen. De gemeenschap is in en door de betrekking, de verhouding. En deze kan nimmer waar zij ontstaat, vanuit de mens haar oorsprong nemen, zij is vrijmachtige schepping, gave, wonder, zij is en geldt vóór alle bewustheid, zij wordt de mens bewust dáárin dat hij zich aangesproken weet, dat hij aan het ‘Gij’ een luisterend ‘ik’ wordt.

Job beleeft het dat hij met God gemeenschap heeft, dat die gemeenschap niet eerst door het menselijke spreken over Hem gesticht wordt, dat zij oorspronkelijk en wezenlijk Woord is, waarvan alle hoorbare woord slechts weerschijs is en echo. God zelf maakt zijn eeuwige Woord tot antwoord, tot wederwoord dat, hier en nu, zegenend neerstort op de verborgen mens van het hart, al¹⁴¹ doet het | 185 | zich vóór in de vorm van een vrág.
Teleurstellend! — uit óns vragen echter is nimmer een antwoord los te vinden, maar in Gods vragen is een antwoord verscholen. God stelt Zijn vraag tegenover onze vraag: “Gord nu, als een man, uw lenden, zo zal Ik u vragen en onderricht Mij, waar waart ge toen Ik de aarde grondde? Geef het te kennen indien gij kloek van verstand zijt” (38: 3, 4). Waar waart gij, toen ge... nog niet waart? Vreemde vraag! Goddelijke vraag, scherp-snijdender dan enig tweesnijdend zwaard, en zij gaat dóór tot de verdeling van de ziel en de geest en de

^o Hij

¹⁴⁰ 1924: Toch

^o ontrolt

¹⁴¹ 1924: Maar dit antwoord

samenvoegselen en het merg en is een oordelaar van de gedachten en de overleggingen van het hart... [Hebr. 4: 12] Zo is het altijd, zo is het ook hier.

De Verborgene seint terug – heerlijk, maar het is een vraag, een vreselijke vraag, omdat zij zichzelf antwoord geeft, een ‘retorische’ vraag, en toch van de diepste ernst en vol van het geheimenis van de beproeving.

Dit is het wat het hart doet huiveren voor het Antwoord van God. Niet het bovenredelijke, dat ons aandoet als tegelijk te eenvoudig en te geweldig, maar de *inhoud* verschrikt ons, wanneer het daar blijkt dat Job nu geborgen is, maar daardoor juist oneindig verontrust, dat het binnen-zijn van de mens eerst recht zijn buiten-staan openbaart, dat in de nabijheid van God ons verre-zijn aan de dag komt, dat juist het goddelijke Antwoord ons bestaan en ons geluk en ons recht in kwestie stelt.

Job kan niet antwoorden¹⁴² – “waar waart gij?” – o Here, ik wás er niet dan in Uw Denken, in Uw Plan. Het grote leven van de aarde, van al Uw werken bloeide reeds, had mij niet nodig. O, ik zie het, Here, ik ben een volkomen | 186 | overbodig wezen, Gij had mij evengoed niet kunnen scheppen – ik huiver voor Uw Denken en Uw Daad... Gij toont het mij dat mijn “waarom?” één van de vele waaroms is, die allen ten antwoord krijgen: “Ik ben, die Ik ben.” En dan toont God Zijn aardrijk...° zie... maat van groot en klein smelt heen, de morgensterren zingen vrolijk met de engelen, de eerste kinderen van God¹⁴³, “als de zee uit de Baarmoeder voortkomt”, wonderbaar. Spelenderwijs, uit goddelijke moederhand, is daar de wolk mede verschenen, die zal het hemdje zijn voor deze nieuwgeborene, de zee, en tot windeldoek, tot luier dient de donkerheid, zo somber, zo innig (38: 7vv.). Verre van een god, een demon of een monstrem te zijn gelijkt de zee een onrustige zuigeling of ook wel een groot, nauwelijks getemd huisdier van de Heilige, gezegend zij Hij. Beeft ook u niet het hart onder deze ironie? Waarom is er de zee? Begrijpt ge de zee? Verstaat ge waar ze vandaan komt? En waarvoor zij dienen moet? Hoe willekeurig schijnt alles in haar en hoe wetmatig blijkt het! Maar ook de wetmatigheid is niet veilig voor Gods willekeur en zelfs de wetmatigheid is niet gerechtvaardigd door een begrijpelijke doelstelling. “Zijn u de poorten des doods ontdekt? zijt gij met uw verstand gekomen tot aan de breedte der aarde? Geef het te kennen, indien gij dit alles weet! waar is de weg, daar het licht woont?” en dan met goddelijke spot: “gij weet het, want gij waart toen geboren en uw dagen zijn vele in getal” (38: 21). Job gaat een bevrediging bevroeden, juist nu de raadselen zich verdichten. Hoe vreemd dit schijnt voor de buitenstaander, vréde nadert tot de aangevochtene. | 187 |

Wonder is het leven, het kent waarom noch waartoe, geen andere grond dan Gods scheppende Daad, geen ander doel dan Zijn Zelfverheerlijking, waarin ons heil – als er voor ons een heil zal wezen – mede besloten is°. In hetgeen God ‘om niet’ doet ligt het heilgeheim. In en boven alle andere nuttige, zedelijke, schone doeleinden staat dit doelwit: dat God gekend worde, beleefd, beleden en geloofd in Zijn goddelijkheid, in Zijn wezenlijkheid. En Zijn wezen is nu eenmaal: te leven en het leven te geven om niet. Zijn doel is Zichzelf mee te delen.

¹⁴² 1924 invoeging: maar hoeft ook niet te antwoorden

° wereld...

¹⁴³ 1924 invoeging: (de engelen)

° (die ons heil is)

[Wie een ander doel weet moet het maar zeggen!](#) Zal de mens, omdat hij enkele stroken grond beplant en een paar dieren getemd heeft, menen dat de schepping een modelboerderij behoort te zijn? Zal de mens, omdat er een kleine vlam in de lantaarn van zijn hoofd is ontstoken, opdat hij daardoor geleid zijn weg zou kunnen gaan – op een goede dag aan het zonnestelsel zijn technische diensten opdringen? Dan ligt zijn brein toch scheef. Hoe halsstarrig had Job zijn lijden tot het middelpunt van het heelal gemaakt, hoewel hij toch allang wist en ook reeds betuigd heeft dat God ‘almachtig’ is en vreemd in Zijn doen. Hij heeft enkel de rechtvaardigheid van God betwijfeld, maar heeft hij werkelijk in de Almachtige gelóófd? Heeft hij de consequenties van dit geloof getrokken? Het is toch wel waar dat wij altijd weer het eenvoudigste vergeten. Wij schijnen onszelf een centrum, maar inderdaad is ook de draaiing om onszelf opgenomen in een andere wenteling, als van de aarde om haar zon. En omdat wij dit eenvoudigste telkens weer vergeten worden wij ter genezing geplaagd met de zo beledigend-simpele |188| vragen van de Godsreden.

[“Zijt gij gekomen tot de schatkamers van de sneeuw? kunt gij de liefelijkheden van het Zevengesternte binden of de strengen van de Orion losmaken?”](#) Bestuurt gij de Grote Beer met zijn jongen?” [38: 22, 32v.]

[“Kunt gij de bliksemen uitlaten, dat zij heenvaren?”](#) Toch is dit alles niet redelijk, niet praktisch... [de regen bijvoorbeeld valt ook in de woestijn](#), in een steppe, waar geen mens is [38: 26] ... er is geen baring zonder versplijting, [“als de hinden haar jongen voortbrengen, werpen zij hun smarten uit...”](#) Job moet vooral letten op het onnutte.

[Zie de stomme kracht van de woudezel...!](#) De wildernis heb Ik hem ter woning gewezen, hij gaat wild door het wilde, niemand tot nut, “hij belacht het gewoel der stad, het menigerlei getier des drijvers hoort hij niet” [39: 10], hij, de eeuwige zwerver, is verkoren tot het ‘*Leben eines Taugenichts*’.¹⁴⁴ Zie de eenhoorn, “zal hij u willen dienen, zal hij vernachten bij uw kribbe?” [vs. 12], een onmaatschappelijk wezen. Als de dieren spreken konden en met hun Schepper twisten zouden, omdat zij niet, gelijk wij, mensen zijn, zou ieder dit ongerijmd achten. Wil dit eventjes bedenken, om een beetje te bedaren, gij, geweldige criticus!

[Zie de struisvogel](#), zie dat vlakke kopje op de veel te lange hals, hoe komisch, ach – [God heeft hem° geen verstand meegedeeld... maar ook deze wórdt begrepen](#) en God heeft plezier in hem en geeft nota bene de zon opdracht de eieren van de gedachteloze uit te broeden, opdat dit soort wezens toch vooral niet uitsterft. [Waarom? Waarom... al dit ondoelmatige leven?](#)

[Of, zie het paard “het belacht de vreze”](#) [vs. 25], [“de pracht van |189| zijn gesnuif is een verschrikking”](#) [vs. 23] of de roofvogels, onschuldig-geboren bandieten, “hun jongen zuipen bloed” [vs. 33]. [“Waarom?” kunt gij vragen – “waarom?” vraag Ik u. Het is Mijn Geheim, alle ding is doorwoond van het mysterie, doorademd van Mijn hoogheid, levend van Mijn behagen.](#) Hier is niet alleen te bewonderen, maar hier is óók te vragen, een gelukkig vragen, dat ieder ogenblik in loven en prijzen zou moeten overslaan, in een vervoering waarin het parmantige ‘ik’ versmelt en vergaat.

[“Zijn van U de verheugelijke vleugelen der pauwen?”](#) [“Is het naar Uw bevel dat de arend zich omhoog verheft?”](#) (vs. 16, 30). O, schoonheid, zo oud en zo nieuw, o zalig verspil van

¹⁴⁴ Naar de boektitel *Aus dem Leben eines Taugenichts* van Joseph [von] Eichendorff. Berlin: Volksbuchhandlung 1826. [3856]

° [haar](#)

krachten en gespeel van verven. “Am Sein erhalte dich beglückt!”¹⁴⁵ – want dit is alles ‘om niet’, te geef, zomaar, pure fantasie en gulden praal.

En zie, daar komen stampend, waggelend, zonverdonkerend, zenuwspannend, de monsters van de oertijd aandaveren over het bevende aardvlak, ópgolven uit de wild doorwoelde zee: de Behemoth, de Leviathan. De eerste is het oerdier, het “begin der wegen Gods” [40: 14], zijn spieren zijn als kabeltouwen, maar hij slaapt onder lotusbladeren! – trek hem een leidseel door het voorgeborchte van zijn neus, als ge kunt, als ge durft.

En daar zwemt de Leviathan vlak aan u voorbij [vs. 20v.] – ge moet hengel en dobber nemen om hem te vangen, dan beheerst ge voor dágen de vismarkt en maakt een zoet winstje – of als ge een dierenvriend zijt, vang hem lévend en span hem voor de sportkar van uw kinderen. [vs. 24]

Schrik staat star rondom zijn tanden, als hij niest straalt hij licht uit, uit zijn muil laaien fakkels [41: 9v.] en zijn binnenste is hard |190| als de onderste molensteen [vs. 15]. De knots is hem een grashalm, de zee waar hij treedt gaat zieden als een kokende ketel en als hij voorbij gezwommen is, licht het water óp als opaal. [vs. 22v.]

Kunt gij – weet gij – durft gij? Terecht zegt Bolland: “In de wereld vragen we naar oorzaken maar wie naar de oorzaak van de wereld vraagt is nog niet wijs”.¹⁴⁶ Die oorzaak is namelijk op geen wijze een zaak, niet een object van ons denken, maar wil en geest, plan en spel – en ook deze woorden zijn maar woorden, waarvan wij zelf de diepste zin niet verstaan.

[Zie op welk een geweldig examen de werkelijke verschijning van de Here is uitgelopen! Zie hoe sterren en dieren in hun schoonheid onaantastbaar voorbijgaan! En al wat adem heeft, looft de Héér](#) [Ps. 150: 6]. De geest wil het beheersen, de geest breke neer in redeloze vervoering, in stil-sidderende bewondering, in luisterspanning.

[Zie hoe geweld en pijn en krachtsverspilling uitdagend meedoen in de grote optocht van de ondoelmatige wezens. *Zie, zo wordt de hitte doorstoken met de weerlichten die zichzelf gebaard heeft, die nu gaan inslaan. • Zo° worden de werelden blootgelegd onder een snel licht, klaar genoeg om ons het reeds lang bekende te leren kennen en erkennen als groot, als wonderbaar, boven al ons vermogen, boven al ons denken.](#)

Stil, wees stil – zie het Leven, het machtig-ijdele. “Eindeloos” moet het zijn om de óneindigheid uit te drukken. Eindeloos-schoon, eindeloos-weemoedig, in zijn alheid een niets, tenzij het openbaring ons wordt. Het voorjaar schertst zijn eigen sterfelijkheid weg met fluiten en met zingen, de zomers hijgen en de herfst klagen. Het is niets tenzij het iets zégt. In de liefde voor het Leven verdrinken wij en gaan te gronde, tenzij uit het Leven de |191| stem klinkt van de Liefde, die ons opheft en roept.

Op het einde van het wereldjaar komt alles uit, “tot op een melkweg en een kindertraan”.¹⁴⁷ Het komt niet uit volgens onze boekhouding, maar volgens de heilige Raad. Stil, wees stil, over het dak van ons leventje en hoog boven onze hersenpan ontvouwt zich de wereldnacht, slaat de hemelpauw zijn fonkelend rad. En wij huiveren; de gronden van de werelden worden ontbloot als grondeloos.

¹⁴⁵ Uit het gedicht ‘Vermächtnis’ van J.W. von Goethe uit de cyclus ‘Gott und Welt’. *Goethes Werke: Vollständige Ausgabe letzter Hand*, Bd. 22. Tübingen: Cotta 1827, 261–262.

¹⁴⁶ In: *Wijsbegeerte van den godsdienst*. Amsterdam: Emmering 1923, 38.

° [Zie, zo](#)

¹⁴⁷ Slotregel van het gedicht ‘In de hoogte (X)’ van J.A. Dèr Mouw. *Brahman I*. Amsterdam: Versluys 1919, 116.

Want wij zien het stijgen uit het Niet, het al rijst en overschaduwet met zijn bestaan zijn eigen oorsprong, verbergt met zijn ogenschijnlijke zelfvoorziening de Schepper – totdat Deze spréékt, en zo de afhankelijkheid van de wereld ons te binnen brengt, en daartoe ons heenwijst naar alles wat overbodig, vreemd, doelloos, donker en verblindend is in de wereld, daarheen onze nek en onze ogen neerbuigt, naar het ‘mateloze’ van Zijn Maat. De óndoelmatigheid verkondigt God. Dit is het nauwkeurige tegenbeeld van de voorzienigheidsleer van de Stoa, die betoogde dat er muizen bestonden om de mensen te leren hun kleren enz. niet te laten rondslingeren in het vertrek, en wandluizen om de langslapers van hun kwaal te genezen. Duf, zielig, kleinburgerlijk gesticht! Stil, wees stil – zo is het Leven niet!

De hoofdletter, de eerbiedigheid is eraan verspilld en wij vervallen in een afgodisch krompraten als we daarmee uiteindelijk niet hetzelfde bedoelen als Job: “Van horen zeggen had ik van U vernomen, maar nu ziet U mijn oog” [42: 5]. De óndoelmatigheid verkondigt God. Dit zou natuurlijk niet zo zijn als álles ondoelmatig was, maar dit geschiedt als door de doelmatigheid de óndoelmatigheid heen |192| speelt, ten teken dat ook die doelmatigheid zélf, al de redelijkheid en al de regelmaat, ‘toeval’ is, ons toevalt vanuit de vrijmacht van God.

Job wordt stom en stil van hart door de ontmoeting met Hem in wie de *totaliteit* van het zijnde is geborgen.

Gelijk het vragen bovenpersoonlijk werd en overmachtig als een daverende zee, zo verwijdt het antwoord zich in het bóvenpersoonlijke, totdat het ik buigt onder het geldende wonderrecht, onder deze dwaze pracht.

Het lijden kwam de wereld voor ons eerst verdonkeren om de ‘bekende’ wereld daarna te doen lichten in de gloed van de Verborgene. En het kwam het Aangezicht van God verdonkeren om de ‘vreemde’ dingen van dit leven de glans te verlenen van een bijzondere openbaring en ze te verheffen tot even zovele ‘tekenen’. Zó was het bestel. Maar we mochten het niet wéten. Het lijden en het vragen moest dienen om ons het wonder te doen onderkennen waaraan wij steeds plegen voorbij te gaan met naar binnen-gekeerde ogen. In de Peruaanse Genesis-sage¹⁴⁸ is het de bliksem, die hemel en aarde met een geweldige scheppende slag verbindend, het eerste leven wekt. De al-vernieler werpt hier het eerste zaad in de van zichzelf verzadigde aarde. De tegenwoordigheid van God wordt het sterkst ervaren in de uiterste gebieden van een tragisch leven. Waar God handelt, is meestal voor de mens alles onklaar, en waar alles helder is, daar is waarschijnlijk geen Godsontmoeting, daar is de mens wellicht alleen met de ‘voorzienigheid’ |193| die hij heeft geconstrueerd. Het antwoord komt uit het onweer en wijst in vragende vorm het ‘teken’ aan. El Sjaddaj, God de zelfgenoegzame, de oermachtige, zet de wereld zó en niet anders, maar waar Hij spreekt, daar is Hij ons, ook in de wérelt, Jahwe, de Getrouwe geworden. “Voorwaar, Gij zijt een God, die U verborgen houdt; nochtans de God Israëls, de Heiland” (Jes. 45: 15). Het is niet zo dat wij het Woord van God in de gegeven werkelijkheid aantreffen, nee in de gegeven werkelijkheid treft het Woord ons aan. Dat is voor ons het Leven in alle leven dat de

¹⁴⁸ Bedoeld is waarschijnlijk de – mondeling overgeleverde – scheppingsmythologie van de Inca’s.

geest, die 'het' nergens vindt, gevonden wordt juist daar waar hij gebannen op zijn schepselmatige plaats huivert.

In de hitte van onze benauwenis verschijnt God blinkend. Zijn bliksemen verlichten de wereld, het aardrijk ziet het en het beeft, ons hart ziet het en het beeft. Het is dus niet zo dat onze twijfel aan Gods rechtvaardigheid wordt gestild door een heenwijzing naar de ordinantiën van de schepping, maar veeleer zo dat deze twijfel overgaat in een huivering voor de verborgenheid van God ook en juist in de 'bekende' orde en gang van de schepping. "Toen antwoordde Job de Here en zei: zie, ik ben te gering, wat zou ik U antwoorden? ik leg mijn hand op mijn mond; eenmaal heb ik gesproken, maar ik doe het niet wéér – tweemaal, maar ik ga niet voort" (39: 36v.). Stil, wees stil! het Leven....!

| 194 |

XI

Waarom zwijgt Job? Omdat hij nu zijn lijden begrijpt? Nee! Hij heeft dus geen antwoord? Hij buigt zich voor de Overmacht, of voor de ab-so-lute Wijsheid? Nee!° Want hier is die 'Losser', om wiens verschijning hij geroepen heeft toen de woorden van de vromen hem brachten tot razernij. "Hier hoor ik zijn stem, zijn woord is nabij mij, golft om mij heen. Dit is Dezelfde die mij melaats maakt, die mij op demonische wijze nabij is in mijn wonden, maar deze demonische nabijheid wordt verslonden in de nabijheid van zijn spréken." De eerste nabijheid is een ding, maar de tweede is geest, is hart, is woord, de eerste is eigenlijk bewustgemaakte 'godverlatenheid', de andere is eigenlijk de 'verborgen omgang', de gemeenschap. Dat is het antwoord! Dat is de 'dooddoener' waarmee God en de aangevochtene samenzweren tegen al de woorden van de wereld en van de religie. Dit is het 'zalig leed' na al de kleine vreugden en kleine pijnen.

Een Joods denker heeft het leed van de wereld onderscheiden in 'edel' en 'onedel' leed. 'Onedel' noemt hij het leed dat de mensen elkaar aandoen met hun ongerechtigheid en met de macht van hun domheid, dat leed kan en moet worden opgeheven door menselijke arbeid, daarin ligt de zin van de ethiek. 'Edel' leed daarentegen is het leed dat niet van mensen komt en dat daarom nimmer kan worden opgeheven.¹⁴⁹ Welnu, Job hoort dat er veel meer 'edel' leed is dan hij weet en dat juist in het onophefbare daarvan een nabijheid van God kan worden gevonden. En voor hij het weet is deze mogelijkheid | 195 | voor zijn hart reeds werkelijkheid geworden.

En een ander antwoord is er niet en kan er niet zijn. Wij zijn creaturen en het lijden is een creatuur, zoals de sneeuw, de sterren en de hinden creaturen zijn, zeker met ontzaglijke verschillen onderling, maar allen tezamen tekenen en zegelen van de éne Verborgenheid waardoor het leven was en is en zijn zal, allen tezamen openbaringen.

Hoe nu? Openbaringen? Ja, hoe zou het anders, want° de Here zélf antwoordt – 'in' dit onweer en zegt 'niets anders' dan dat Hij is en leeft en werkt, dat Hij het doet, dat Hij het weet, dat Hij het is, en hoor: Hij spréékt, Zijn Woord gaat uit, hoor, Hij spreekt, dan wordt de wereld zo stil. "Wind en wee en wolken wegeven van Gods heiligen voet".¹⁵⁰ Maar

° Zeker wel!

¹⁴⁹ Max Brod in: *Heidentum, Christentum und Judentum*. München: Wolff 1922. Bd. 1, 28vv. [4749]

° Ja vrienden,

¹⁵⁰ Uit het gedicht 'Als de ziele luistert' van Guido Gezelle (1860), in: *Dichtwerken*, deel 1. Amsterdam: Veen
³1949, 490. [2074]

dit wordt ons *gezégd*, zij vertolken niet het Woord, maar het Woord vertolkt hén. Het Al zegt niets tenzij van élders de sprake komt, en de band van zijn tong wordt los, om te loven.

En hoor hoe dat loven zelf het grote zwijgen óm zich heeft en hoe dat zwijgende mede veelzeggend en welsprekend wordt dóór het Woord. “Gij behoeft aan ‘het vliegende blad’, aan ‘de dorre halm’ geen bijzonder antwoord te geven, want ik ben de Uwe, ik ben ingesloten in uw schepping, ingevoegd in uw heilige Raad”, zo is Jobs weerwoord. Hij stáát er weer voor! In eindeloze verwondering, voor het feit ook van zijn eigen bestaan, voor het feit, dat de mens niet gevraagd is of hij dit leven wilde. Dit feit is namelijk eerst het wonder zelf, daarna de bitterheid zelf en eindelijk de vrede zelf.

Maar, let wel, het gaat hier niet om een buigen zonder meer voor de Overmacht, zulk een buigen zou ten slotte |196| van de heidense berusting zich niet onderscheiden. Hier heerst het Wóórd als oppermacht. Wat het voor de aangevochtene inhad zo te worden aangesproken, wij kunnen het niet peilen. Het is ook niet nodig, een ieder leeft zijn eigen leven. Wij hebben hier daarom ook *dit* te leren dat de woorden die wij Job horen zeggen het eigenlijke van zijn vertroosting niet uitdrukken, niet kunnen uitdrukken. Het is méér dan wij denken.

De *Go’él*, de ‘Losser’ is hier, de Meester van de werelden en de Vriend van het hart, en Die weet waarachtig te troosten, anders dan alle religieuze troostredes, omdat het in een andere orde geschiedt, waar de werelden geacht zijn als een druppel aan de emmer en de volken als een pluisje aan de weegschaal [Jes. 40: 15] en alle feiten als stof.

Terecht zegt Schopenhauer ergens (in de *Nieuwe Paralipomena*): “Gelijk de oude góden onderworpen waren aan het noodlot, zo zetten de christelijke wijsgeren de ‘aeternae veritates’, de eeuwige waarheden bóven God, die niet van hem afhankelijk, die integendeel ook te zijnen opzichte geldig zijn.”¹⁵¹ De Heilige Schrift leert ons ánders en met name het boek Job. Als wij op voorgang van de Schrift God ‘verborgen’ noemen, bedoelen wij dat Hij niet onderworpen is aan de “eeuwige waarheden” en daarom nooit gemeten kan worden naar de maatstaf van onze begrippen, zelfs niet van onze beste, meest onvermijdelijke en meest onmisbare begrippen. Wij kennen God aan hetgeen Hij doét, Zijn wezen openbaart zich nergens dan in de daad, de wereldomspannende, de wereldddoor |197| klievende daad, de ziele-richtende en ziele-troostende dáád. Daarvoor wordt Job stil, en niemand zal ooit weten wat er in hem is ómgegaan, want deze daad, die zichzelf verklaart en zichzelf verheerlijkt in het Woord, is, onpeilbaar, de heilstegenwoordigheid van God de *Here*, die de druk van de feiten verslindt.

[De Verborgene openbaart zich... als](#) de *Overmachtige*, die volkomen te vertrouwen is in Zijn medeleven.[°] Hier wordt het boek Job een heenwijzing naar het Evangelie. De verborgenheid wil zeggen dat er méér is in God dan de schepper, dat de voorzienigheid niet afdoende kan worden afgelezen uit het bestaande en uit het gebeuren, dat de eigenlijke voorzienigheid uitkomt in de zending van de Zoon en in de uitstorting van de Geest. De verborgenheid van de godzaligheid is groot: God is geopenbaard in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest [1 Tim. 3: 16].

¹⁵¹ Citaat niet gevonden.

[°] [de Verborgene](#), die volkomen is te vertrouwen in zijn albemoeienis.

Het Evangelie komt van een heel andere kant het leven binnen dan dit “antwoord uit het onweer” en toch is er al dadelijk deze overeenkomst dat God gevonden wordt eerder in de Macht dan in het Recht, eerder in Zijne soevereiniteit dan in Zijn orde. De Macht, die in het evangelie het Recht te boven gaat is de vrijmachtige Goedheid. Wilden wij in dit geschrift het boek Job beschouwen in verband met het gehéél van de heilige Schrift, dan zouden wij nog vele overeenkomsten vinden. Doch deze is in ieder geval de voornaamste: dat in de Mácht van God het geheimenis ligt van Zijn welbehagen in mensen.

Ja, de grond van de Liefde is grondloos, de Godsliefde is wat ons betreft ongegrond – en daarom voor ons grondeloos. Wie eenmaal reddeloos gestoten en gestrand is op de |198| vraag: waar waart gij, toen Ik de aarde grondde, wie de vraag “wie ben ik?” in alle toonaarden van ontzetting tot verrukking om de oren heeft gefloten en gezongen – die heeft God lief gekregen, hoewel hij nog altijd niet weet hoe hij God lief zal hebben, evenmin als hij weet te bidden gelijk het behoort (maar de Geest bidt in hem met onuitsprekelijke zuchtingen) [Rom. 8: 26]. Liefde tot God is geen menselijke houding maar een bezetenheid door de Almacht, de kwalitatieve almacht van de vrije genade, liefde tot God is antwoord op het Antwoord. Zij kan in onze oren zijn terwijl wij het zuchten van de creatuur vernemen, zij kan in ons bidden zijn maar ook in ons onvermogen-tot-gebed, zij kan in onze religie zijn maar ook in onze opstandigheid, in onze afkeer, in onze strijd tégen haar, zij kan wonen op de grond van onze grootste hartstocht of ook in onze diepste gelatenheid. En ze is dan toch in wézen het ene noch het andere, maar de zin en de kracht die zowel de ene als de andere menselijke houding van-Gód-uit verkrijgt, waar het Antwoord uit het onweer de raadselen van de wereld dichter maakt én lichter, veel dichter en veel lichter.

Spreekt niet alles van de alles omvattende, alles leidende, alles bestierende, alles verzorgende, onbegrijpelijk hoge wijsheid van de Almachtige? “Gij hebt de Leviathan geformeerd om met hem te spelen” (Ps. 104[: 26]) en “de wederhorigen om bij U te wonen” (Ps. 68[: 19])!

Is het zo-zijn van de dingen niet geórdend zodat zij hun^o fijnste contouren tegen de achtergrond van de chaos opheffen,^o als even zovele tekenen dat de waarheid en de werkelijkheid in God elkander kussen? En de ‘Wijsheid’ |199| is zij niet “spelende in de wereld zijns aardrijks en haar vermakenen zijn met de mensenkinderen” (Spr. 8[: 31])? Maar bevat^o niet alle ding, behalve dit redelijke, goede, schone, een element van beangstigende dwangkracht¹⁵², omdat alom het begrepene grenst aan het onbegrepene, omdat overal wat op Gods goedheid wijst begrensd wordt door zoveel ánders dat wijst op Zijn ‘wreedheid’¹⁵³, op Zijn verborgenheid waarin de waarheid de werkelijkheid vervloeken moet? Zijn dit “wereldraadselen” die om een “oplossing” vragen of is dit alles tezamen één duizendvoudig wonder, waaraan wij kunnen bevroeden dat in den beginne alles “goed” is geschapen en tegelijk dat dit “goed” zich onttrekt aan de mensenmaat van goed en kwaad, terwijl het voor ons kwade door God “ten goede wordt gedacht”.

^o dat het al zijn
^o opheft,
^o vat

¹⁵² 1924 invoeging: verborgenheid

¹⁵³ 1924: soevereiniteit

God is niet in de waarheid als zodanig en God is niet in de werkelijkheid op zichzelf openbaar maar in het *Woord* dat tot ons geschiedt.

God is niet het lot en God is niet de droom, hoewel lot en droom in Hem zijn verankerd. God 'is' niet, Hij heeft geen deel aan wat wij 'zijn' noemen, maar God 'komt' en komend in de actie van Zijn openbaring, doet hij ons^o van verre dit zijn van andere orde verstaan. God is niet het ervaarbare ding dat wij 'God' noemen en Hij is niet de geestelijkheid-in-ons, maar Hij is sprekend^o. Uit onszelf kunnen wij daarom niet anders dan óf berusten in 'God' die het Lot is, of geloven in 'God' die de Idee is en de waarborg voor onze laatste droom. Waar God Zich openbaart, daar is het altijd zo dat wij ontdekken dat wij in Hem alleen kunnen geloven op grond van Zijn |200| openbaring, niet uit onszelf, maar veeleer tégen onszelf en als in het tegendeel van hetgeen wij van-onszelf-uit tot nog toe als werkelijkheid en als waarheid hebben ontdekt. Dat willen deze 'Godsredes' uit het boek Job ons zeggen en zij zeggen het ons als ge wilt: 'eenzijdig', maar het is ons geraten niet zelf te trachten een 'anderzijds' op te stellen. Wij worden uitgenodigd op deze 'eenzijdigheid' in te gaan. Wanneer wij dat doen zullen wij wel merken dat de eenzijdigheid in het Woord zélf ook zijn keerzijde heeft. Laat ons niet te spoedig het oog afwenden van deze zonderlinge dierentuin. Want zij bestaat niet voor het zien alleen, ze is opgenomen in een nieuw lied. Zo ziende horen wij wat wij, ofschoon wij meenden van wel, toch inderdaad niét wisten. Wonderlijke heilsweg, vernederende omweg, dat we, vervreemd van de tempelzang en gesard door de prediking van de vrienden, ten slotte belanden bij de dieren om, hen aanziend, de oren te spitsen voor een nieuw, een ongehoord-nieuw lied. Het redeloze, nu doorzongen, zingt. Waarom immers bestaat het nijlpaard, het woeste en wrede, of de nutteloze, gevaarlijke krokodil die bezongen worden, twee hoofdstukken lang (40: 10-einde en het gehele hoofdstuk 41)? En wie is de eigenlijke zanger? God! "Wat onder de ganse hemel is, is Mijn" (41: 2) en al het vreemde, al het lijden is van dit Albezit van God een deel. Hij neemt het dan ook voor Zijn verantwoording indien wij buigend¹⁵⁴ Hem als Verborgene beluisteren en horen¹⁵⁵: "Zie, Ik ben het, die met u spreek" [Joh. 4: 26]. De gehele wereld is vol sporen van God: in haar volstreckte raadselachtigheid één spoor van Gods ver |201| borgenheid, maar in het licht van het Woord met tekenen van de goddelijke verkiezing bezet en bezaaid met de zegelen van Zijn grondeloze welbehagen. Maar smaak, gevoel en tastzin, het wordt hier al misleid, door het gehoor alleen speurt men hier de zekerheid van 'God-met-ons'. Zo deed het Job, hij werd 'geheel oor'.¹⁵⁶ Wij zouden ook kunnen zeggen: zijn 'hart' ging open. Dat is een ander hart dan die bron van het primitieve vragen, dit is de zetel van het elementaire luisteren. En toch is het hetzelfde hart. Want het geschiedde "dat de Here hem het hart veranderde in een ander" (vgl. 1 Sam. 10: 9).

Tot in zijn diepste wezen ontroerd, van piekeren en puzzelen ineens bevrijd, riep de aangevochtene: "Hoor toch, en ik zal spreken; en ik zal U vragen en onderricht Gij mij! Met het gehoor des oors heb ik U gehoord, maar nu ziet U mijn oog; daarom verfoei ik mij

^o verstaan wij

^o het Woord

¹⁵⁴ 1924: buigen en

¹⁵⁵ 1924: vertrouwen

¹⁵⁶ 1924: Tot in zijn diepste wezen ontroerd riep hij:

[en ik heb berouw in stof en as](#)” [42: 5]. O! Heerlijk berouw! – geen moreel, maar een godvruchtig berouw.

Hier is de uiterste daad van de zelfverloochening, vrucht van een lange versterving. Hebben wij het niet vermoed dat onder de opstandigheid tegen ‘God’ de aangevochten Job bezig was heen te sterven in de Verborgene? De oprechtheid zelf is een begin van sterven. Gelijk de kunst in de grond moed is om gestalte en gesteltenis van de werkelijkheid te durven *voelen*, zo is wetenschap de moed om het geraamte van de werkelijkheid te durven *zien*: beide eisen soortgelijke stervensmoed.

Want zoiets bestáát, als van God gegeven mogelijk |202| heid: het verbleken van de scherpste omtrekken van ons vragen, een strook stilte dwars door het barnen van het onweer, een verheldering in het zenit van ons denken, een ontzinking uit alle steunselen-in-ons, een ontheffing uit heel de droesem van het al-te-menselijke, uit de zware dracht van het zelfbesef, een ondergáán van de goddelijke genadeslag: zo is Jobs ‘berouw’. Het is waar: wie kan God zien en leven? Maar wie deze waarheid opvat als een grond om het zien te ontwijken, die komt zéker tot het leven niet. Daarentegen wie zijn ogen heft naar het heilige donker van het alverblindende licht, die vindt een leven waarin zijn opstandigheid versterft en waarin zijn vragen ondervangen worden. [Dezelfde die ons met Zijn vuist in de eenzaamheid uitstoot, neemt ons in het ogenblik van het welbehagen met een blik van Zijn ogen tot zich. Welzalig de mens die Hij verkiest en doet naderen uit al het gedruis van de vragen en uit al de slaperigheid van de antwoorden!](#)

Dit is wel waarlijk de ‘Vader’ en niet de Moeder-godheid. De Moeder slaat ons en wiegt ons dan in haar eeuwige schoot tot wij eindelijk slapen. De ‘Vader’ laat ons terugslaan, aan Hem vliegen wij teniet om eindelijk te ontwaken tot het vertrouwen van de Geest. De ‘Vader’ lijkt in de aanvechting op de duivel, maar de ‘Moeder’ lijkt onder alle omstandigheden op onszélf en steeds meer worden wij in haar armen haar evenbeeld.

[Hoe gezond is toch een onweer voor de brandende en beladen ziel! De vrienden hadden vrede bij hun God van horen-zeggen, Job was dieper, bleef vragen, maar toch – nu weet hij het – ook hij kende God slechts van horen](#) |203| [zeggen](#), “maar nu ziet U mijn oog.”

Hier is wellicht de rechte plaats om terug te komen op de vraag: hoe zit dat eigenlijk met die ‘onschuld’ van Job? Wás dat wel zuiver? Nee! De schuld komt hier aan de dag, 1) maar anders dan de moralisten zich dat hebben voorgesteld en 2) ná de openbaring, als zelfontdekking krachtens het Antwoord uit het onweer. Wij wagen het – zonder displezier, want we zijn zelf hopelijk geschrokken – de aard van Jobs schuld te raden.

[Wel beriep hij zich van ‘God’ op God, van de bekende op de Onbekende. Doch hij deed het omdat deze bekende duister scheen met een duisterheid waarboven de duisternis van de Onbekende te verkiezen was. En wel ging zijn hart uit naar een ándere rechtvaardiging van Gods daden dan die van de vergeldingsleer, opdat het bovenmenselijk-zuivere en verhevene Aangezicht verschijnen zou, maar... was in dit verlangen van zijn hart niet óók het verlangen zichzelf te rechtvaardigen voor het aangezicht van zijn vrienden? Nu is er iets *gebroken*, hij is zichzelf bekend gemaakt, hij ziet nu dat ook zijn persoonlijke religie niet waarlijk bereid was zichzelf prijs te geven aan de verborgenheid van God, en hij kan de vraag niet afweren die dwars door zijn in wenen zelfgenoegzaam-geworden gemoed snijdt: of de vrienden niet tóch gelijk hebben, al is het op gans andere wijze dan de letter van hun vroom betoog bedoelde, of hij niet inderdaad toch in het verborgene gezondigd heeft, of dan zijn eerbaarheid niet](#)

een *weerbaarheid* tegen Gods Woord geworden is. O, de offers die hij in den beginne bracht voor zijn feestvierende kinderen en dagelijks, waren |204| zij niet gedrenkt in de liefde voor de zijnen en het zijne, en de aalmoezen die hij de bedelaars reikte en de weduwen, werden ze niet heengeworpen opdat zij nu verder in tijd en eeuwigheid tevreden zouden zijn met het hunne, even tevreden als hij met het zijne?

Was er niet in de zonnige tijd van zijn leven toch een tekort aan vertrouwen, als bij zovelen die als ze bijvoorbeeld zeggen: “Het hele jaar hebben we de dokter nog niet over de vloer gehad”, daaraan toevoegen: “Stil, laat ons het afkloppen”. Duidt daarop niet wat Job zelf zegt (3: 25v.): “Ik vreesde een vreze en zij is mij aangekomen en wat ik schroomde is mij overkomen. Ik was niet gerust en was niet stil en rustte niet en de beroering is gekomen”? Was er niet in zijn bittere ontgoocheling en in het wilde klagen een element van bevrediging, leefde daarin niet toch iets van de wellust van een hoogmoedigheid die zo vaak te midden van de smarten de mens een steunsel biedt? Ja, was niet deze hoogmoedigheid de ómgelagen deemoed van het begin, toen hij met zo vanzelfse toon zei: de Here heeft gegeven, de Here heeft genomen, de Naam des Heren zij geloofd? Is niet steeds de deemoed als houding, als levenshouding omringd door de schaduwen van deze mogelijkheid, dat het ómslaat in hoogmoed? Was de vrome Job van het begin, die alles als gave zag, er wel van doordrongen dat dit *zien* zelf óók een gave was en deze deemoed een genade?

Maar nu genoeg en méér dan genoeg! Wellicht hebben wij voet gegeven aan een bedenkelijk verlangen nu toch nog Jobs schuld breed uit te meten. Genoeg! Weg met die oude koeien. Ruim baan voor de intocht van de ver |205| wonderlijke gaven, de heilige monsters, de gloednieuwe inzichten, de goddelijk-vrijmachtige fantasieën.

Want^o nu ziet hij God. Waar? In de wereld die hij dag in dag uit voor ogen had gehad, maar het sprak niet tot hem. Hoe heeft hij het dan gewaagd te spreken? “Daarom verfoei ik mij” [42: 6]. Het Woord wekt op magische wijze een alles-ervullende deemoed. En dan wordt de wereld een... gelijkenis, en dan onderkent een mens hoe stichtelijk het is dat wij tegenover God altijd ongelijk hebben.

Job¹⁵⁷ heeft geen berouw over de misdaden die de vrienden hem wilden aanwrijven, hij heeft geen berouw van zijn vragen, maar hij weet zich nu te gering om God, de Verborgene ter verantwoording te roepen, hij ziet nu het lijden niet meer, kleinzichtig, alleen maar als zijn last. Hij kan nu alleen nog maar naar *buiten* kijken en het leven en de zaligheid buiten zichzelf in de ontvouwing van de mogendheden van de Here te zoeken.

Ook dit is een vorm van waarachtige ‘bekering’, als een mens door zijn vragen (anders gaat het nu eenmaal niet) komt aan de grenzen van zijn bestaan en opeens zichzelf in génen dele meer gewichtig vindt.

De oude held van het geloof is in de klagende, God-uitdagende Job *ad absurdum* gevoerd, doch evenzo, nee veel méér, met goddelijke overmacht, is deze held-van-het-protest *ad absurdum* gevoerd – te midden van de arenden die zich verheffen, de sterren die zingen in hun banen, de onuitputtelijke vreemdheid van nijlpaard en krokodil, te midden van deze eindeloze melancholie van het blote bestaan, dat nochtans door het Woord wordt gedragen, doorlicht en gewijd tot teken en gelijkenis. |206|

^o En
¹⁵⁷ 1924: Hij

“Kreeg Job dus ongelijk? Ja, voor eeuwig, want hoger kan hij niet stijgen dan voor de rechterstoel van God die hem veroordeelde. Kreeg Job dus gelijk? Ja, voor eeuwig, daarin dat hij voor Góð ongelijk kreeg”.¹⁵⁸ Wij kunnen deze schijnbaar zo wonderspreukige conclusie van Kierkegaard, na al het voorgaande, nader ontvouwen. Ongelijk kreeg hij omdat hij God voor een Satan gehouden had, gelijk kreeg hij voor zover hij déze God nochtans niet had willen aanvaarden als God, ongelijk kreeg hij voor zover hij gesteund had op ervaring, gelijk voor zover hij bij deze ervaring zich niet had kunnen neerleggen, ongelijk kreeg hij voor zover hij dit of dat bewéérd had, gelijk, voor zover hij in het vragen was blijven volharden. Ongelijk! en daarom staat hij met de mond vol tanden, gelijk! en daarom reikt zijn ziel nu over miljoenen mijlen, vol van de vreemde wonderen waarin zijn ogen staan.

Maar waarom ontwijkt het Woord te spreken over het ménsenleven? Omdat Jobs horen een zien werd. Het is wel waar dat wij door geloof wandelen en niet door aanschouwen [2 Kor. 5: 7], maar vergeleken bij het ‘horen-zeggen’ is het horen van het Woord zo concreet dat men het een ‘zien’ kan noemen. Het wordt trouwens bovendien ondersteund door *tekenen en zegelen*. Rijke en beschamende pedagogie van God tegenover een mens die zich in zijn leed heeft vastgebeten: over álles te spreken, over sterren en mineralen, over nijlpaard en krokodil, over álles.... behalve over hemzélf. Er is geen genezing voor het inwaartse staren dan deze! En Job verstaát het wel dat het toch, dat het juist zó over |207| het mensenleven gaat en over hem en over al zijn genoten. Zij worden genegeerd en daardoor zo stil. In het lichtende Antwoord dat uit het onweer komt ligt alzo niet alleen de willekeur van de wereld bloot, maar ook de oneffenheden, de wrijvingen, de spanningen, de bitterheden van de geschiedenis worden belicht. En in het licht van datzelfde Antwoord is dan, behalve dat alles nog veel erger is dan het scheen, ook dit mede getoond dat geen ding, geen gebied, geen afgrond van God verlaten is, dat geen wereld zózeer omgekeerde wereld kan zijn of dit omgekeerde zélf verwijst naar de Oorsprong. Ja, méér nog, het lijden zelf, de aanvechting onder al het onverklaarbare, kan worden tot een zegel op het Woord. Job beseft reeds¹⁵⁹ dat hij zélf een teken en sein geworden is van die Verborgenschap die de gedachtenis van Zijn Naam sticht, overal waar het Hem behaagt, telkens waar Hij redenen uit Zichzelf neemt, om dwars door het schepsel heen, hetzij in opgang, hetzij in ondergang, Zijn onuitputtelijke volheid, de oneindige arbeid en het oneindige spel van Zijn Geest uit te voeren en door te voeren, daar Hij immers het Al, onze smarten inbegrepen, uitdraagt, doordraagt en voldraagt tot de voleinding van de eeuwen. Zo wordt het raadsel mysterie, en vol belofte! De ‘willekeur’ is teken en zegel van een gans-andere ‘Gerechtigheid’ dan de juridische, namelijk de gerechtigheid als soevereine weldaad, waarvan in Romeinen 3: 21, maar óók reeds in Richteren 5: 11 getuigd wordt en waarvan het boek van de tweede Jesaja vól is. Wij mogen ons in dit verband wel eens te binnen brengen welk een monstrum de vleeswording van het Woord |208| is voor het natuurlijke verstand, welk een ergernis het kruis is geweest en al de heilsfeiten, juist in hun feitelijkheid. En – is de vergeving van de zonden niet een zedelijk monstrum bij uitnemendheid? Peins daar eens een ogenblik op dóór en het zal wassen voor uw blik en als een uitwas van de orde u verschijnen. En ik zeg:

¹⁵⁸ Søren Kierkegaard in *Die Wiederholung*. Jena: Diederichs 1923. [965/3]

¹⁵⁹ 1924: maar hij beseft

Zie nu ook hier de Behemoth, zie de vrijmacht, zie eindelijk dat de grond van de Liefde grondeloos is.

Job ziet “dat geen van Uw gedachten kan afgesneden worden” (42: 2) – maar juist daarom zal hij straks des te meer ontvankelijk zijn voor het wonder: “De Here zal een afgesneden zaak doen op de aarde” (Rom. 9: 28). Dat is wat de ‘Macht’ op het ‘Recht’ vóór heeft, dat zij een eindeloze volheid van verrassingen omsluit.

Zo vindt een mens geen oplossing van de vragen, maar een verlossing uit zijn vragen, uit wanhoop en donkere eenzaamheden, een verlossing ook uit de menselijke antwoorden, die zó kunnen kwellen dat de ziel “de verworping kiest” [7: 15]. Wij zien niets van God, dat is een bitterheid, maar het wordt een grote troost in het eeuwige ogenblik waarin Hij ons ‘aanziet’. En dan, ja dan zien we Hem ook in de monstrueuze werkelijkheden. “Zie nu, de Behemoth, die Ik geschapen heb névens ú!” [40: 10] “O diepte des rijkdoms beide der wijsheid en der kennisse Gods, hoe ondoorzoekelijk zijn zijn oordelen en hoe onnaspeurlijk zijn wegen; want wie heeft de zin des Heren gekend? of wie is zijn raadsman geweest? of wie heeft Hem eerst gegeven, dat het hem weder vergolden worde ... want uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen, Hem zij de heerlijkheid in der eeuwig |209| heid, amen!” (Rom. 11: 33vv.).

De zin van het boek Job is niet een ‘oplossing’ te geven (hoe willekeur en recht van God te rijmen zijn), nee geen oplossing, maar *evenmin* het inzicht dat vragen geen zin heeft. Wie meent dat ‘geen oplossing’ betekent ‘houd op met vragen’ heeft van dit boek zó weinig begrepen dat hij het evengoed niet had kunnen lezen, heeft zich aan de zin zózeer vergrepen dat hij het beter niet ter hand had kunnen nemen. Wie er ook maar iets van verstond zal minstens begrijpen de waarheid van het rijpe woord, de weemoedige en hoopvolle uitroep: “O rijkdom van het onvoltooide – O de bezieling zijnde in de bezwaren.”¹⁶⁰

XII

“Het geschiedde nu, nadat de Here deze woorden tot Job gesproken had, dat de Here tot Elifaz, de Themaniet, zei: Mijn toorn is ontstoken tegen u en tegen uw twee vrienden, want gijlieden hebt niet recht van Mij gesproken gelijk als mijn knecht Job. Daarom neemt nu voor ulieden zeven varren en zeven rammen en gaat heen tot Mijn knecht Job en offert brandoffer voor ulieden en laat Mijn knecht Job voor ulieden bidden; want zekerlijk Ik zal zijn aangezicht aannemen, opdat Ik aan ulieden niet doe naar Uw dwaasheid, want gijlieden hebt niet recht van Mij gesproken gelijk Mijn knecht Job.” (42: 7v.) Wat is dat? Hoe hebben wij het nu?

Mijn waarde lezer, kijkt ge nu nóg ernstig, en lách ge nog niet? Nu ik verzeker u dat de ziel van de schrijver ge |210| lachen heeft toen hij dit schrijven moest, denken mocht, gelachen heeft tot hem de tranen over de wangen stroomden, van vreugde, van vreugde over de bevrijding. Zie dit is de rechte, authentieke vrijdenkerij! Een vereniging van zulke vrijdenkers heeft de hoogste koninklijke goedkeuring.¹⁶¹ God denkt royaal over zulke oprechten.

¹⁶⁰ J.H. Leopold: *Verzameld Werk 1* (Verzen, Fragmenten). Rotterdam: Brusse, Amsterdam: Van Oorschot 1951, 430, 446.

¹⁶¹ M verwijst hier naar de vereniging van vrijdenkers *De Dageraad* (opgericht 1856), na 1957 *De Vrije Gedachte* geheten, die zeker tot de Tweede Wereldoorlog regelmatig in de clinch lag met overheid en koningshuis.

Dit is wel het toppunt! Job, die de hand op zijn mond legde, heeft hij recht gesproken? En hij heeft in het geheel niet vóór God getuigd¹⁶² alleen geklaagd, gemord, God uitgedaagd, alle voorstellingen aangaande God afgebroken, elke troost afgewezen, hij heeft ten slotte met al zijn woorden niets anders gezegd dan: waarom?

“Waarom?”, en zo maar eindeloos voort. En zou dit dan goed zijn, zou daarop het welbehagen van de Heer rusten? Inderdaad, zó is het en niet anders! In deze zin zegt Luther in zijn Commentaar op de Romeinenbrief: “Godslasteringen klinken menigmaal aangenamer in Gods oor dan zelfs het Halleluja of een andere lofzegging”. En vervolgt met de veel misverstande woorden: “Hoe schrikkelijker en lelijker de vloeken zijn, des te meer zijn ze God welbehagelijk”.¹⁶³ In de duisterheid van het leven kan de mens op tweeërlei toon en wijze zeggen: “Het is tevergeefs God te dienen”, met een gevoel van oneindige verlichting en met een gevoel van oneindige teleurstelling. Gelijk wij wel tegen een geliefd mens, wiens gedrag wij plotseling niet meer kunnen begrijpen, met ál te wilde verwijten en mateloos-felle beschuldigingen uitvaren, met de smeekbede in het hart dat hij ons nog wilder zou tégenspreken en weerleggen – zo is Job geweest in zijn blasfemische uitdaging. Zijn opstandigheid is toch |211| niets anders geweest dan een vorm, een al-te-menselijke vorm van wat wij *trouw* noemen. En wat is trouw anders dan de innerlijke spanning van het ‘en-toch!’ In de trouw van de verstotene is een vasthouden aan de trouw van de ander tegen alle zichtbaarheid in. En het vermógen daartoe kan immers nergens anders vandaan komen dan uit de trouw zelf van die Andere. De Here acht alle mensenwoorden praatjes als ze niet dienen om onze huivering voor de levensraadselen te belijden en om ons messiaans verlangen te voeden. Dán juist zou Satans list gelukt zijn en zijn weddenschap gewonnen, als Job erkend had wat de vrienden wilden, namelijk dat de eigenlijke gerechtigheid van God gelegen is in het evenwichtsherstel tussen geluk en deugd, ellende en zonde. Juist dan zou ook gebleken zijn dat Job de Here ‘niet om-niet’ gediend had.

Het is alles anders dan de mens-als-toeschouwer denkt. Waar werkelijk in ernst geléden wordt, wie zal het weten? En welke voorraden van kracht vergaderd werden in en door de nameloze pijnen, wie zal het meten? Helden gaan onder ons om wier trouw verborgen is, maar vermoedelijk zo diep reikt dat het heroïsme van de bonte daden daarbij vergeleken een marionettentheater wordt. Onuitsprekelijk leed wordt gedragen, nameloze angsten worden doorstaan, in denken en lot brandt een vlammende pijn die wel schreien mocht om iemand die het uiterste van zijn vinger in het water dopte en kome en verkoele de ondragelijke dorst. [Lk. 16: 24] Maar men hoort van hem geen geschrei, men hoort het geluid van de arbeid en van het gesprek, het andere is te verborgen. |212| In Job komt dat meest verborgen schreien naar bóven en balt zich samen tot opstand en laait in een vulkaan van aanklacht en spat uiteen tot vloek en hoon. Menigeen moge denken dat het toch beter verborgen gebleven ware, maar de ‘Here’ geeft zijn sanctie aan dit naar buiten gekeerde geschrei van de anders zo verborgen ziel. Met dit alles heeft Job namens velen ‘gesproken’. Eindelijk is er gespróken! Gesproken is er over Gód, over God en niets anders. En er is ‘recht’ gesproken, zóals past bij de verlaten staat van de aangevochtene en bij de verwaten stand van zijn vrienden. Eindelijk is in wóorden het wonder aan de dag: dat

¹⁶² 1924: *gesproken*,

¹⁶³ In: Martin Luther: *Vorlesung über den Römerbrief* (1515/16), ed. Ficker II. Leipzig: Dieterich 1908, 227, 4vv. [360] Met dank aan Gerard den Hertog.

een mens de Goedheid van God zoekt te ontmoeten als zijn enige goed, dat een mens nergens meer belang bij heeft dan bij de komst van het Woord, van 'God-met-ons'.

*Godsdienst is doen, voor zover men ook godsdienstig spreken kan zal dit spreken moeten zijn een roepen op meer licht, meer openbaring, een heilige¹⁶⁴ klacht, een bevend smeken dat telkens de wolken mochten scheuren. •

Het merkwaardigste van dit ganse boek Job is misschien dit dat allen het ééns zijn, de° vrienden gebruiken dezelfde termen om de soevereiniteit van God uit te drukken, Job blijft daarin niet achter, de Here zingt de hoge lof van zijn eigen wezen, en het geheel schijnt eindeloos eentonig en ontzettend-simplistisch. Maar hierin ligt de onpeilbare diepte van dit eentonige zwellen en uitvloeien van golfslag op golfslag, dat dit al-éne geluid nooit en nergens hetzelfde is. Als twee hetzelfde zeggen is het daarom niet hetzelfde. Over God zeggen wij ten slotte allen zo ongeveer hetzelfde, maar de vraag is hoeveel van Gods eigen woord in onze woorden is. In het hartstochtelijke vragen van Job nu is Gods eigen woord tegenwoordig en dit is het beslissende, het verzoenende wonder. Job heeft verstaan dat men met deze redenaties van de vromen |213| ook de Satan kan verdedigen, ja meer nog, hij heeft verstaan: als de openbare 'God' God is, dan is Gods aangezicht nauwelijks te onderscheiden van de tronie van de Satan. Juist daarom heeft hij gevraagd omdat hij van God geen duivel wilde hebben, daarom heeft hij van deze tronie, die de ganse hemel in beslag nam, zich beroepen op de 'Getuige' die ogenschijnlijk nergens is, die verborgen is. Dat was récht gedaan, récht gesproken. En er is blijdschap bij de engelen van God over zulk spreken, een hemelse goedkeuring, een vaderlijk bravo.

De tijd is voorbij dat wij kalm elkaar Gods Raad konden uitleggen, de tijd is voorbij dat wij als oprechte mensen ons konden neerleggen bij de bekende 'verklaringen' van het lijden in de wereld. Zelfs de edelste religieuze uitingen zien wij daarom met enige achterdocht aan. De zeer vereerde en te vereren leraar Gunning schreef nog in 1904 tot jonge mensen in deze toon: de toekomst is niet zo onzeker als men beweert, want "wij kennen de grote ordeningen Gods in de natuurlijke en in de zedelijke wereld, en wij weten dat de Almachtige God, die machtig is elk ogenblik iets nieuws te scheppen zich toch aan deze zedelijke ordeningen ten allen tijde zonder uitzondering en aan de natuurlijke ordeningen doorgaans bindt."¹⁶⁵ Met alle respect, nee dat gaat niet meer, daaraan ruiken wij te zeer het kalme, ferme en opgeruimde van een beveiligd bestaan dat ons niet meer is gegund. Nee God bindt zich niet zonder uitzondering aan de zedelijke ordeningen. Wij houden ons in, maar |214| eigenlijk ligt het ons na om óf grimmig te lachen bij zulk beweren, óf in grote misnoedigheid te bekennen dat wij dezen God niét kennen.

Maar wonderlijke lui zijn wij, als er even iets lukt met de Volkenbond, de sancties, dan concludeert al menig een met de Britse minister Eden¹⁶⁶ triomfant dat de macht in de wereld klaarblijkelijk (!) rust op de moraal!

¹⁶⁴ 1924: grote

° de drie

¹⁶⁵ In: 'Het Jaar 1904', uit: *Ons Maandblad, Orgaan van den ring Arnhem van Chr. Jongelingsverenigingen*, 6 Jan. 1904. M citeert uit J.H. Gunning J.Hz. e.a. (red.), *Prof. dr. J.H. Gunning Leven en Werken*, Deel III.2. Rotterdam: Bredée z.j. [1925], 614. Met dank aan Lieuwe Mietus.

¹⁶⁶ Anthony Eden (1897-1977), *foreign secretary* in het interbellum (vanaf 1955 premier).

De krankzinnige oorlog en zijn moorddadige naweeën, de hongersnood in Rusland, de rampen in Japan – ja, als ons de ogen eenmaal opengingen, wat niet? – brullen, krijsen ons veeleer het omgekeerde toe en dat elke ‘verklaring’ kaf gelijk is hetwelk de wind heendrijft. En het wordt welhaast zo dat ons medegevoel weigert voluit te reageren op de rampspoed die ons wordt bericht, moe als wij zijn van al het vergeefse trachten van hoofd en hart om toch eindelijk te mogen verstaan. Maar, wacht u Elifaz, Bildad en Sofar! wee de mens die zijn moeheid omdicht in zijn zekerheid, hij heeft zijn loon wég.

Dat nu had Job begrepen: God toont hem Zijn soevereine Grootheid onder vier ogen. Maar tegenover de ménsen, de brave burgers, de rustige vromen geeft de Here Job gelijk: deze heeft over Mij gesproken gelijk een mens die nog mens is met ménselijk gevoel behoort te spreken en zijn opstandigheid was vol godsvrucht. Want over ‘God’ te klagen bij God is eigenlijk reeds een partij-kiezen vóór God tegen ‘God’. En aldus partij te kiezen is hetzelfde als God verdedigen voor het oog van de mensen tegen de kwade schijn van ‘God’ te zijn. Job heeft op zijn eentje het rechte gedaan. | 215 |

Niet alsof de anderen zonder meer verworpen worden. Op zichzelf heeft trouwens aan hun spreken de waarheid niet gans ontbroken, ze hebben gearbeid, ze hebben gezwoegd voor God, ze hebben een theodicee geleverd. Maar ze behoren met dit al op zijn mooist tot de “vele eersten, die de laatsten zullen zijn” [o.a. Mt. 19: 30].

En Job, de ‘goddeloze’ moet gaan bidden voor Elifaz, voor Bildad, voor Sofar, terwijl ze zelf – geweldige, goddelijke spot – een offer moeten brengen om verzoening te doen... voor hun vrome woorden.

En nóg zal dat offer niet baten, als de Here het niet aanneemt omwille van Job die de voorbede verrichten mag, hij die, opstandig, als laatste de eerste werd°.

“En de Here wendde de gevangenis van Job, toen hij gebeden had voor zijn drie vrienden” [42: 10]: toen hij dus intrad voor zijn plaaggeesten, toen kwam de nieuwe lente over zijn leven, toen toonde de Here dat bij Hem een woord niet een woord is, maar een daad. En de oud-strijder° werd alles opnieuw en dubbel toegewezen en geschonken. En Job leefde weer op, bad nooit meer om de dood, beleefde heel veel genoeg aan zijn kinderen, noemde zijn dochters – beroemde schoonheden – Duifje, Kassiageur en Poederdoosje (of Lippenstift),¹⁶⁷ werd verzadigd door zijn schone dagen, mocht ingaan en uitgaan en weide vinden bij de Here en vond zijn loon, zeer groot.

Deze idylle is maar even aangeduid en hoort zeker niet tot het oorspronkelijke bestand van het gedicht, doch stamt uit het oude volksverhaal en sluit dus aan bij de | 216 | eerste proza hoofdstukken. Zij schijnt° meer als opluchting dan als oplossing te waarderen. En toch is wat hier een andere hand vanuit de schat van een andersoortige, minder ‘vergeestelijkte’ godsvrucht meende te moeten toevoegen vol diepe zin: juist de ónevenredigheid tussen de geweldige afmetingen van de strijd en dit simpele slot, juist dat aan deze *divina*

° de opstandige, de dwaze, de goddeloze

° worstelaar

¹⁶⁷ M varieert vrijelijk op commentaren die de namen van de drie dochters (Job 42: 14: Jemima, Kezia en Keren-Happûch) toelichten. In het Nederlands bijv. L.H.K. Bleeker in de reeks *Tekst en Uitleg* (1926), die vertaalt met: duifje, kassia en ogenpoeder of blanketseldoosje.

° is

commedia het derde deel ontbreekt en dat de dichter het niet waagt of niet nodig acht[°] terug te grijpen op het gesprek in de aanvang tussen Satan en God (om de eerste te doen verklaren dat hij nu in de echtheid van Jobs godsvrucht gelooft), dat hij, glimlachend, de simpele lijnen van deze idylle aanduidt, wel wetend dat God iets beters over ons allen voorzien heeft (maar het is immers noch hem noch ons geopenbaard wat wij zijn zullen), maar ook wel wetend dat “alle wegen Gods uitlopen op de lichamelijkheid” en dus deemoedig getuigend van de wederopstanding des vleses, zodat hij in deze kleine idylle “de aarde trouw blijft” en de grote werken van God die op de aarde geschieden zullen van te voren lofzingt – juist deze deemoed, deze weemoed, deze humor, dit getuigenis is het waardige slotakkoord van dit bijna bovenmenselijke boek. Naar het werkelijke, uiteindelijke antwoord dat tegelijk dáád is zijn wij allen op weg. Als er één ding voor Israël vaststaat, dan is het juist dat God pas in zijn kómen God is. “Geloofd zij de Here God, de God Israëls, die alleen wonderen doet en geloofd zij de Naam zijner heerlijkheid tot in eeuwigheid en de ganse aarde worde met Zijne heerlijkheid vervuld, amen, ja amen!” [Ps. 72: 18v.]

[°] waagt

I

De wendingen en spanningen van het gesprek, de worstelingen, de gelatenheid en de opstandigheid in de ziel van de aangevochtene, het vlak van het gebeuren en de geestesorden daarbóven en daarbenéden, de drift van de gedachtenlijnen, de pijnen van de consequentie en de zwaartekracht van de vermoeienissen, de stormen en de stilten, de waanzinnige woede en het wankele evenwicht van een kort ogenblik – het schept tezamen in het boek Job een geladen atmosfeer. Een wanhopig in zichzelf verkrampen van het mensenleven, een dichtbevolkte eenzaamheid, de jammerlijke pracht van tijdelijk-kringende sterren-van-gedachten, de rampspoed van al die sterren vallend als een regen uit de hoge transen, het wilde jagen van een eenzelvig-losgeslagen hart, dit alles tezamen stapelt onweerswolken van waanzin. Dit kan op zichzelf het antwoord niet zijn, ja het schijnt de mogelijkheid van een antwoord te ontkennen. Het omschrijft de *existentie*! Het zegt, met woorden die uit tegengestelde windstreken komen, hoe het menselijke leven ligt. Het wijst een weg van de bevrijding aan en wijst deze weg dan weer achteloos af. Het roept de levensgeesten op als de krachten die per se gelijk hebben, om ze dan weer te verachten en de donkerste doodsgedachten te koesteren. Zo ligt dit Bijbelboek voor ons open, en wat hebben we eraan? Nauwelijks ligt het open of het weerlicht over de bladen, en gaan wij verder met het boek, |218| het boek brengt ons niet verder. Wie houdt het uit, wie komt erdoorheen zonder verveling te voelen aansluipen? En wie komt erdoorheen zonder de ontstellende zekerheid te horen ademen in zijn hart: en er ligt tóch een geheim in, een bevrijdend geheim.

Wonderlijk, afstotend, fascinerend boek!

Misschien is het goed de tegenstrijdige strekkingen van ons boek nog eenmaal te overzien.

1. In een storm van vragen stelt het ons, waartegen wij niet opgewassen zijn en... toch ontzegt het ons de schuilplaats van de berusting.
2. Het wil onszelf meeslepen, dat wij ons vragen mengen in het alomme vragen, en tegelijk... schijnt het alle vragen als een absurd ondernemen te willen bedelven onder de overmacht van het ondoordringbare lot.
3. Valse vroomheid, een geestelijke slaap is de waan van ons verstaan, maar... ook de waarachtige godsvrucht van de opstandige wordt neergebroken tot een deemoed waarin horen en zien schijnt te vergaan, waarin de mens enkel leert de hand te leggen op de mond.
4. God is niet rechtvaardig naar de mensenmaat van goed en kwaad, maar de 'Almachtige' is nochtans te verheerlijken, nota bene om zijn... Goedheid.
5. God geeft geen rekenschap, maar Zijn uiteindelijke spreken is méér dan rekenschap, is... openbaring.
6. Wie waarlijk vraagt en klaagt, kan geen atheïst zijn – en toch: wie nog niet werd ingeleid tot het zwijgen, kent de... Hére nog niet.
7. Jobs aanvankelijke 'geduld' bezwijkt, maar boven zijn later uitbrekende opstandigheid waakt een góddelijk Ge |219| duld. Of is dit geen geduld, maar een tartende Godstrots, een tergend laten-begaan van een die lachend eigen oneindig méér-zijn geniet en voor de nietelingen ten toon spreidt, opzettelijk te pronk zet?

8. De proloog in de hemelen is voor de lijdende mens en zijn moraliserende vrienden verborgen – wat ten gevolge heeft dat God zélf voor de lijder de trekken van de... Satan krijgt.
9. Evenzo is het uitzicht in het hiernamaals verhuuld en daardoor wordt het vragen van de aangevochtene een... éisen, een bevelen dat God zelf verschijne.
10. De diepten van de zonde als Godsvervreemding zijn aan het oog onttrokken en juist daarom wordt, gemeten aan de maatstaven van de moraal, Jobs besef van reinheid opgedreven, wordt zijn vragen tegelijk een zelfverdediging, die niet geheel vrij is van de zuurdesem van de farizeeën.
11. En het duurt alles te lang, dááruit wordt het ongelofelijke krampachtig, lillend ópgebracht: dat een godvruchtig mens... God uitdaagt. Nochtans wordt van deze mens gezegd: hij heeft op de rechte wijze over Mij gesproken, namelijk in zijn oprechtheid, met zijn 'hart'.
12. Dezelfde mens die God uitdaagt en naar de toon wel schijnt te honen, beroept zich tegelijkertijd op Hem als op zijn persoonlijke voorspraak en hemelse bevrijder.

In al dit tegenstrijdige hebben wij slechts een éinig spoor van éénheid kunnen ontdekken, namelijk: het vragen naar Gód tegen 'God', omdat de 'God' van de religie |220| de ziel in opstand brengt. Wij hebben verondersteld dat al de genoemde tegenstrijdigheden wentelen om de onzienlijke as van dit éne: God tegen 'God'. Evenwel ligt het ons verre daarmee op een quasi-redelijke wijze pool en tegenpool op te stellen, de tegenspraak weg te werken, óp te lossen of ook maar te vervluchten. Want dit alles tezamen omschrijft de existentie. En het is juist uit het naakte, nachtelijke bestaan dat het heilige *magnificat* oprijst voor Gods afgrondelijke licht.

Wie kan eruit wijs worden? Wie heeft er houvast aan en krijgt het lief? Een ieder die lijdt, niet aan dit of dat, maar aan het léven, een ieder die leeft "vragende, dat Gód ons mensenkinderen recht verschaffe tegenover 'God'." O gij die zoekt de eeuwige, rechtvaardige God, de Heilige, die gij maar niet vinden kunt ondanks al wat gij van uw jeugd af hebt gehoord, geslagene die vanwege uw vele, raadselvolle smarten niet weet waar ge het zoeken moet, ° gij die zo eenzaam zijt en doolt langs sombere wegen, gebroken door de ondoordringbare raadselachtigheid van dit bestaan en, ° hoewel God in uw leven nergens vindend, nochtans weer tot Hem uitgedreven wordt, o gij die nu verwilderd ° staat aan de wilde zee van dit leven, want het warme malse land van de zekerheid wierp u uit en het geruis van al het "waarom?" verschrikt u en gij, roepend tegen golfslag en wind, gij vindt geen ander antwoord dan golfslag en wind, gij kameraad ° (want gij zijt mij een wapenbroeder in het ontzaglijke strijdperk van dit leedvolle leven), ik bezweer ° u, berust niet! En ik zeg u: klaag maar, roep maar, schrei maar, brul maar, als ge om Gód klaagt en

° omdat gij reeds zo lang, naar het schijnt vergeefs, uw ledige armen om vervulling uitgestrekt houdt naar de duistere, koude, troosteloze hemel,

° neerzit bij de puinhoop van uw heiligste verwachting, en

° handenwringend

° broeder en zuster

° bid

[roept](#), en |221| schreit, ° [als het niet gaat om uw eigen geluk maar als gij God voelt als een die u tegen is en verre van rechtvaardig en ontzettend hard](#). Maar ge moet erdoorheen en ge komt er niet doorheen zo lang gij uw vragen, uw aanklacht en uw opstand smóórt. Wie volharden zal in zijn vragen, die zal gered worden uit de benauwenis.

Deze vreemde raad moeten wij met name de ‘moderne’ mens geven. Alsof hij nog niet onzeker genoeg is, zal iemand zeggen! Er is tweeërlei onzekerheid, moeten wij antwoorden, een richtingloze en een gerichte, een verdrongene en een bewuste, een onzekerheid daaruit voortkomend dat men het eigenlijke vragen heeft gemeden én een onzekerheid die voortkomt uit dat eigenlijke vragen zelf. Deze laatste kan gezegend zijn. Hier gaat u misschien een licht op over het echte atheïsme. En waarom gij eigenlijk nog niet zo’n heel echte atheïst zijt! Hier moet ge nu eens goed opletten en ontdekken wat een wonder dat is: dat ge nog altijd een vrágende mens zijt. Het atheïsme is de noodzakelijke neerslag van verdróngen vragen, het is de reactie tegen een ‘minko’¹⁶⁸, tegen een minderwaardigheidscomplex. Het is een tegenwicht tegen het volkomen falen van de geest. De atheïst is de mens die in geen enkel opzicht is klaar gekomen met het leven. De atheïst is de mens die berust, maar in een onware, halfslachtige berusting (gelijk omgekeerd de mens die zulke berusting in zich voedt, hoe vroom zijn bewustzijn overigens gevormd zij, op weg is naar dit echte atheïsme). In het donker woekert de verbittering voort over alles wat voor eeuwig onbeantwoord bleef. De atheïst is de mens met het ‘ingeklemd leed’. |222| Hij heeft getracht God weg te denken uit het leven – en is toen vrij zijn weg gegaan “als een lam in de ruimte” (Hosea 4: 16), in het eindeloze, waar hij alle kanten uit kan, maar geen enkele richting heeft een gegronde reden, en in wezen is hij weerloos en prijsgegeven. En de vraagtekens hebben zijn geest verpletterd. De atheïst is de dupe van de kapitale vergissing dat de ruimte aan het hart ruimte zou geven.

Hij is allicht activist, maar met de moed-der-wanhoop en omdat hij niet altijd zijn handen kan doen omgaan in de wereld, omdat ook hij nog wel eens dénkt, balt hij zijn tijdelijk-daadloze handen in het onzichtbare, staat hij als een balsturige jongen, de handen in zijn zak verborgen tot een vuist samentrekkend. Zie, om ons dáárvoor te behoeden staat het boek Job in de Bijbel, is het boek Job nota bene deel van Gods Woord, ook en juist voor ‘moderne’ mensen. Ja wat is eigenlijk het ‘moderne’ in ons anders dan de tweespalt tussen de geest die radicaal het vragen heeft opgeheven en de ziel die met de verdrongen vragen zit opgescheept?

Ons wordt geleerd dat men altijd vragen moet en niet vertragen. Hoewel God lankmoedig is over ons, ons geduld op de proef stelt, zal zijn antwoord toch, als het komt, ons toeschijnen als ‘haastiglijk’ gekomen.

Dat alles is tot u gezegd, eeuwige twijfelaar, die misschien in Niels Lyhne of in Iwan Karamasof¹⁶⁹ uw eigen beeld ziet, gij voortgedreven zwaarmoedige, die wellicht een geheime traditie van uw geslacht voortzet in uw innerlijke strijd of uw aangeboren vermoeidheid, gij die een stramme held van de biddeloosheid zijt te midden van een onver |223| biddelijk lot en gij die naar uw ervaring niet verder komt dan het onredelijke verzuchten:

° [schreit en brult](#).

¹⁶⁸ Duitse afkorting uit de jaren ’30 van de vorige eeuw.

¹⁶⁹ Romanfiguren van resp. Jens Peter Jacobsen (1880) [4034] en Fjodor Dostojevski (eveneens 1880). [3460]

“of God bestaat en of Hij hoort
het smeeken van mijn machtloos woord,
of Hij siddert bij mijn geween,
weet.... God alleen” —¹⁷⁰

En nu moeten wij dit éne wel weten, dat het echte atheïsme praktisch uitloopt op een door en door *burgerlijk* leven. Juist die mens die ‘het wel gelóóft’, die in zijn vlucht voor God gedreven wordt tot de consequentie dat hij zich heeft te bevrijden van alle vooroordelen aangaande ‘hoger’ en ‘lager’, van mens en dier, van geest en natuur, dat hij wat moet gekscheren over ‘de zin van het leven’ en zijn eigen uit heimwee geboren cultuur belachelijk maken, leeft zonder leed en zonder vervoering. En zo komt hij dan, vóór hij het weet te zitten vlak naast de middenman, die de extremen vreest als de dóód, en – ge zult het zien – straks zal hij die niets zo veracht als de ‘kudde’, zelf in een massale beweging opgaan en de zin van het leven vinden in de machine of in bloed-en-bodem. En als ook dat heeft uitgewoed, dan geniet hij van zijn pensioen en van hetgeen het leven al zo biedt. Tegenover ‘Job’ raken de uitersten elkaar en de gestalte van de moderne held krimpt terug en zijn gang wordt braaf. En daarom komt de aangevochtene ons telkens beschamen... en troosten: het zou niet nodig zijn...

[Gij hoeft niet als een kameel te zijn, een suffe woestijnganger, die de mijlen van de middelmatigheid doormet, be | 224 | laden met de zware pakken van een levenloze overlevering, een loden leer. Ge zou God lasteren indien gij alle dode wijsheid en sofisterij niet van u wierp, en alle verleiding om met de rede te grijpen wat alleen gegeven kan worden. Maar ge hoeft evenmin te berusten in de tweespalt die langs een gekunstelde omweg des te zekerder zal getemd worden, tot heel uw onbeladen vlucht in de ruimte uitloopt op een braaf geloof in ‘het leven’, in een ferm optimisme van de koude grond. Word[°] geen kameel en geniet niet van uw eigen vaste gang, en benijd de anderen niet die zo zeker gaan, en geloof niet wat men u voorpraat, dat alleen ‘optimisten’ in het leven iets uitrichten. Gij moet weten dat velen van de grootste helden innerlijk ... vertwijfelden zijn geweest en alleen door de vertwijfeling hun heldendaden hebben volbracht. Meer: gij moet weten dat Gods liefste kinderen in de vurige wagen van Zijn[°] eindelijk antwoord ten hemel zijn gevaren¹⁷¹ en weer neerdaalden naar hun kantoor, hun winkel,[°] hun wastobbe terug, in hun oude leed verzoend. De eenzaamheid die aan en om het lijden is, dat is het ergste, maar dat is ook een bijzondere poort tot het geheim. Wees daarom vooral niet als de ‘wijze’ van wie ter aanbeveling gezegd is, “dat hij voor krankzinnigheid gevrijwaard is, omdat hij het ergste heel gewoon heeft leren vinden”.](#)

Worstel veeleer als een held,[°] strijd om uw innerlijke persoonlijke zekerheid.
Waag het desnoods tegen heel de wereld, tegen heel de vrome wereld, als het U om God te

¹⁷⁰ Kwatrijn ‘God alleen’ van Jacob Israël de Haan. In: *Kwatrijnen*. Amsterdam: Van Kampen 1924, 168. [2308]

[°] [Wees](#)

[°] [Gods](#)

¹⁷¹ Zoals de profeet Elia in 2 Koningen 2: 11.

[°] [en](#)

[°] [leeuw](#).

[doen is. Acht de verdachtmaking van de mensen voor niets, stoot dwars door de weefselen van hun betoog.](#) |225|

Als er van heldendom sprake komt, acht u niet de mindere van de gevierden: noch van soldaten en fakirs, noch van flagellanten, noch van recordhouders, noch van poolreizigers. Waar de slaap u de ogen in brand sart, viert uw weerstrevende geest zijn waakzaamheid, en wie u wakker houdt is, hoewel van u vervreemd, nochtans geen vreemde, maar uw “Getuige in de hoge” [16: 19].

[En denk niet aan de schijnbaar vergeefse eeuwen die met de golvende vragen, zélf vragen, komen en breken aan uw voet. En laat u niet storen door de vrienden die het wéten, zij zijn “uw bespotters, als uw oog druipt tot God” \[vs. 20\]. En zij zijn de eigenlijk neerslachtigen](#) die het opgegeven hebben nog langer te vragen, “omdat je anders niets meer aan je leven hebt”. En dat zou zonde en jammer wezen! Laat ons stichten en gesticht-worden want morgen sterven wij! Dat is de vrome leus van de velen, in kerken en kapellen, in sekte en loge. Word dan hun niet gelijk! Maar draag liever de last van de eenzaamheid.

Gij staat op uw plaats als vastgenageld en de storm gaat over de wereld, gij ziet uit – en de bliksemen verblinden u. Neem niet aan dat dit ijdel kabaal is dat u niets zégt. Ook wanneer ge na jaar en dag nog niets ‘verder’ zijt, verwerp deze veronderstelling. En als ge moe wordt – wéés dan moe, maar zeg dan niet dat ge ‘vrede’ hebt gevonden. En omgekeerd, als ge wordt aangevuurd u in te zetten tegen de tirannie van de botte werkelijkheid, doe het dan en doe het niet zuinig. Misschien vindt ‘men’ u belachelijk, maar ge zijt niet belachelijk tenzij dan voor Gód. Maar dat staat in een ander boek, dat behoort tot een andere orde. |226| Laten wij toch niet zo bang zijn voor ‘grote woorden’. Wij hebben juist als we het echt menen meestal niets beters. Het fijne woord zegt het toch óók niet, bréékt – en het stil-zijn van de aanbidding toeft maar zelden langer dan een ogenblik. Want wij vielen nog niet binnen in de haven, maar zwaaien hoogstens het vaandel in een pauze van het gevecht. De boog was reeds te lang gespannen. “Alzo moet Gods trouw en waarheid altijd-weer om te beginnen tot een grote leugen worden, eer zij tot waarheid wordt. Want voor de wereld moet zij een ketterij heten. En zo dunkt het ook onszelf telkens weer dat God ons wil verlaten, Zijn woord niet houdt en aanvangt voor ons hart een leugenaar te worden. En ten slotte, God kan niet God zijn of Hij moet eerst een duivel worden, en wij kunnen niet in de hemel komen zonder eerst ter helle te varen, kunnen niet Gods kinderen worden, tenzij wij eerst des duivels kinderen werden. Want alles wat God spreekt en doet, daarvan moet het eerst schijnen *alsof de duivel* het gesproken en gedaan heeft” (Luther).¹⁷²

“Het nameloos schriklijk gedood-worden, doordat het liefste ons ontnomen wordt, begint van voren af aan. Dan zijn we weer op het kritieke punt. Moordenaar! – Vader! Gruwelijkste van alle gruwelijke moordenaren; zaligste van alle zalige vaders in hemel en op aarde. Leeuwensprong des geloofs. Uit de angst in de ruimte. Uit de vloek in de zegen. Uit ons knekelhuis in het Paradijs. Geen trucje van valse godzaligheid. Onze daad, Gods daad. Gods daad in onze daad. Er is geen mensentong in staat om het werkelijke van dit verschrikkelijke, het |227| verschrikkelijke van dit werkelijke uit te spreken; maar ik zeg: het is niets, niets, niets vergeleken bij dat Andere” (Jonker).¹⁷³ Dat zijn grote woorden, het is niet aan óns ze te taxeren op hun echtheid, maar daar gaat het ook niet om. Wij overdrijven misschien, wij

¹⁷² In zijn beschouwing over de 117de Psalm (1530). WA XXXI, 249.

¹⁷³ Uit *Het licht tegemoet*, zie voetnoot 108, 330v.

poseren en stileren misschien een weinigje, maar dat bewijst nog niet dat de aanvechting zelf niet écht is. Integendeel, het onzegbare ervan zou ons eigenlijk moeten doen zwijgen, spreken wij dan toch, dan komt dit alles mee, al dit menselijke, al te menselijke. Zwijgen is wellicht het 'grootste', maar wie het niet kan, die ontkomt niet aan de gróte woorden. En ik zeg: geneer u niet, stel u de gezegende opstandigheid van de aangevochtene gedurig voor ogen.

*O! het uur zal komen dat ge zult zijn als een lam zo teer, zo vertrouwend, zo geduldig! Wat koopt ge voor al wat gij van horen-zeggen hebt? de Almachtige heeft ook u beroerd en Hij zal niet ophouden u te vervolgen met zijn dodelijke liefde. De Verborgene wacht uw klacht én uw overgave. Wie God vertrouwt, heeft zeker niet op zand gebouwd, maar op de stormbewogen golven, die hem het ontzaglijk Einde tegemoet dragen. •

Zo lezen wij uit dat geweldige boek Job één grote raad af: berust niét! Weer de woorden van u áf! De woorden zijn niet alleen het Woord niet, maar een verhindering en verdonkering daarvan. Met woorden kan men alles goedpraten, de werkelijkheid wégpraten en de lege ruimte volpraten. En nu zeggen wij niet alleen: ge moogt, nu zeggen wij: gij *moét* vragen, omwille van uw leven.

Met de aanmaning toch maar spoedig te berusten wordt gij door welmenende troosters om de tuin geleid. Berust niet vóór ge hoe dan ook antwoord hebt ontvangen van de Here, woord boven alle mensenwoord. Hierin bestaat de ernst van de Wijsheid die ons in het verborgene wordt bekendgemaakt, dat zij ons voor de keus stelt tussen berusten of niet-berusten, maar méér nog: tus |228| sen de ergernis aan ons raadselachtige bestaan óf het geloof dat dit raadselachtige zelf vol antwoord is.

Van het hoogste belang is in dit verband bezinning op het gebruik van de VADERNAAM in de Heilige Schrift. Wij moeten daarop later nog terugkomen, maar reeds hier zij in herinnering gebracht dat in het boek Job veeleer het beeld van de 'Vriend' die in een vijand verkeert overheerst en dat juist dit hem in aanvechting brengt.

Gij móet vragen: het is als een gebód over u ook als de drang daartoe aflaat. Niet-vragen is ongehoorzaamheid, is ontrouw, daarmee zou de mens eigenmachtig de vervreemding als een blijvende bezegelen.

Wanneer wij eerder berusten, ° zonder worsteling, zal ons ° de zegen van het leed ontgaan: wij zullen niet worden ingewijd in een diepere kennis Gods, die toch wellicht juist voor óns bestemd was en waarnaar ons verlangen uitging. Dan vinden wij de 'Vriend' niet weer. De 'beminnelijke domheid' tegenover de muur van het lot stil en tevreden te worden kan ons duur te staan komen. Het is mogelijk dat berusting ten aanzien van het lot een berusting is in de Godsvervreemding.

Wie niet tot het einde toe strijdt blijft in de dodigheid of komt tot de meest geestrijke en meest lafhartige vorm van ergernis: de *zuurzoete* wijsheid van de *ironie*. Hoor de toon daarvan goed en ge weet uw eigen einde. Hoor de toon in het volgende stuk, dat toch het saldo is van een heel mensenleven. "Gods troon is nog ongeschokt. Zijn wereld gaat haar gang maar... nieuwe titaantjes zijn al weer bezig kleine rotsblokjes op te stapelen om m van zijn verhevenheid te storten en dan de wereld eens naar hun |229| zin in te richten. Hij

° gij eerder berust,
° u

lacht maar en denkt: goed zo, jongens, zo mal als je bent, ben je me toch liever dan die mooie, wijze heren. 't Spijt me, dat je je nek moet breken en dat ik die heren moet laten gedijen maar ik ben ook God maar. En zo gaat alles z'n gangetje en wee hem, die vraagt: waarom?"¹⁷⁴ Nee, zeggen wij, omgekeerd! Wee hem die *niet meer vraagt*.

Laat ons liever zijn als die Russische boerin van wie Dostojewski verhaalt, die haar kind verloor en in haar wee naar de dood werd heengetrokken met onweerstaanbare macht, maar die uit haar eerste ontzetting zich oprichtte, haar man verliet en haar plaats met zijn toestemming een kwart jaar openliet, om gans te leven voor de éne arbeid: haar leed te verwerken. Zij trok van klooster tot klooster, van altaar tot altaar, van de ene *staretz* naar de andere en oogstte eindelijk een rijke zegen van deze trouwe, geweldige arbeid, die haar hele verdere leven haar vergezelde. Laat dit ons een beeld zijn! "Mensch, werde wesentlich" riep Angelus Silesius ons toe.¹⁷⁵ Maar hoe? Door en in het vragen!

Voor het geloof is het toch immers onmogelijk te doen wat de religie en de religieuze wereldbeschouwing steeds doen, namelijk tussen de onmiddellijke ervaring van de werkelijkheid en de gewenste uitlegging de geestelijke duiding te bemiddelen. Het geloof staat niet in een gesloten wereldbeschouwing, maar in een open werkelijkheid, waarin wij met onze beslissingen hebben te antwoorden op wat het leven van ons doet. Dit is juist de reden waarom wij zeiden: gij móogt niet alleen, gij móét vragen. Het lijden als lot zégt niets, op zichzelf is het dom en stom. Maar [230] het hééft u iets te zeggen, maar wat, in Godsnaam! wat!? Waag^o daarom [de goede strijd des geloofs](#) [1 Tim. 6: 12], [grijp het leed dat u aangegrepen heeft, worstel ermee in uw nacht, zeg: "ik laat U niet gaan, tenzij gij mij zegent"](#) [Gen. 32: 26].

En al rijst het schrikkelijke vermoeden in u dat het Satan is die u met dit geruis van vragen achtervolgt – hij bewaart zijn haat voor de 'heiligen' (voor hen die van hogerhand zijn afgezonderd en later de offerande hebben te verrichten voor de anderen die het 'weten') en het is Satans aard door winst beschaamd te staan en geslagen te worden door zijn triomf. [Laten de anderen maar smalen dat ge niet vroom en tevreden zijt zoals toch behoorlijk is, dat ge u aanstelt, dat het nu eenmaal zo is, dat het wel ergens goed voor wezen zal, dat ge zo prachtig gelouterd zult worden!](#) Eenzaam zijt gij, dat is zeker, eenzaam "als een mus op het dak" (Ps. 102: 8), omdat gij wáákt. Waken echter is "een aanhangen van het eeuwige goed en daarnaar uitzien en verlangen. Maar daarin is hij (de psalmist) alleen en niemand is met hem, want zij slapen allen. En hij spreekt van: op het dak, als wilde hij zeggen, de wereld is een huis, waarin zij allen slapen en besloten liggen, maar ik ben buiten het slaaphuis op het dak, niet in de hemel en niet in de wereld; de wereld heb ik beneden mij en de hemel boven mij en zo is het, dat ik tussen der wereld leven en het eeuwige leven *eenzaam zweef in het geloof*" (Luther).¹⁷⁶

¹⁷⁴ Slotpassage van 'Titaantjes' van Nescio. In: *Dichtertje/De uitvreter/Titaantjes*. Haarlem: De Bois z.j. (1918), 128. [2444]

¹⁷⁵ Uit 'Zufall und Wesen' in: *Cherubinischer Wandersmann* (1675).

^o [O! kom, waag](#)

¹⁷⁶ In: *Die sieben Buszpsalmen* (1517). WA I, 199.

Gij zijt misschien niet vroom genoeg, maar ge zijt ten minste nog niet cynisch. [Strijd](#) in het gelóóf,[°] [daag in Gods naam God-zelf uit. De dag komt dat de Here¹⁷⁷ u, u |231| persoonlijk antwoorden zal, al is het dan in een onweer en al zegt Hij alleen dat Hij er is, en al gaat het Woord met een bovenpersoonlijke vaart schijnbaar uw persoonlijke leed voorbij, zoals het Job gebeurde. Hij spreekt met u. In het Woord woont Hijzelf. Het is het koord van Zijn onbegrepen liefde, die trekt u uit het ‘probleem’. \[Het is genoeg wanneer gij erin hoort: Hij is er voor mij\]\(#\), een God van nabij en niet alleen van verre.](#)

Ach, de mens, de arme in u en mij, wat moet hij vechten, weerloos vechten: niet om zijn broodje alleen, niet tegen het onrecht van mensen alleen, niet om de waarheid alleen, maar om zijn God en om zijn hachje en tegen de mensen die wel-uitgerust zijn met allerhande wijsgerig en religieus wapentuig. Daar komt Job naast ons staan en fluistert ons iets in van het zuivere einde, van de vrede die niet gestolen is noch gespeeld, maar verkregen. Zie de mens, zie het kind, zie de dageraad.

Gij strijdt *tegen* God, ge móet tegen God strijden – vanuit het geloof dat ge zodoende eigenlijk *vóór* God strijdt – tot het u openbaar wordt dat ge in heel deze strijd *mét* God gestreden hebt. Dan, als dit over uw geteisterde geest gaat lichten, dat ge *mét* God *vóór* God *tégen* God gestreden hebt, dan is de dageraad opgegaan en de God waartegen ge streed is als een spooksel vergaan bij het morgenkrieken van die dag. [De vlammende blikken die in de strijd onder uw klamme voorhoofd opwaakten, ze zullen dan stil worden en onder uw wenkbrauwbogen zullen lichten kindergen, de ogen van hen die zeggen: “met het gehoor des oors heb ik u gehoord, maar nu ziet U mijn oog”](#) [42: 5]. En gij zult |232| knielen, uw knieën zijn als vleugelen. Al knielend schiet uw geest vleugelen aan, gebannen op deze éne plek wordt gij gedragen tot in de heilige verten van de belofte. [Verborgen omgang, diep leed, stil¹⁷⁸ geluk, hóóg verwachten, messiaans ongeduld ontspruiten hier](#). Waar Eén alles mag zijn, gedaagde en getuige en rechter en pleiter.

II

[De afgrond is het vaderland. Daarom: de afgrond bedekken is het vaderland ontroven aan onze blikken, die zich rekken om een uitzicht uit dit benarde bestaan](#). Alleen in het Donker van God kan gemeenschap geboren worden. Nauwelijks zal een mens het wagen Hem te noemen, in het leed ontstaat een onbeschrijfelijke discretie waar vroeger nabijheid was, daar spannen zich nu nieuwe duistere verten. Het bevattelijke ontvalt ons, in plaats van het bezit komt de dórst naar een verhouding en zo ontstaat een nameloosheid rondom alle ervaring. De ‘eigenschappen’ van God, die voorheen uitgespreid lagen over de velden van de wereld, storten terug in het onzegbare dat alleen zichzelf uitzeggen kan. De bundel van de eigenschappen trekt zich samen en zinkt terug in het hart van een verborgen zon. De bevende brug die wij over de afgrond hebben gelegd hangt ijdel sinds we vermoeden dat niet het overschrijden en verdergaan, maar het afdalen en wachten onze bestemming is. Eerst over hem wie ook de afgrond zelf een woning werd keren de hemelen weer die hij eertijds roven wilde. |233|

De vréemdheid van de vriend is de bron van een hoger heil, maar dat schijnt een gevaarlijke

[°] [als een held](#).

¹⁷⁷ 1924: [Allerhoogste](#)

¹⁷⁸ 1924: [diep](#)

speculatie. En we kunnen er ons niet in begeven zonder ons voor anderen (en wellicht bij tijden ook voor onszelf) verdacht te maken. [Zeg maar niets, geef mij de hand](#), kameraad°. Men zegt van ons dat wij geen rechte mannen zijn, omdat wij twisten met het Lot. En daartegen wordt dan soms aangevoerd dat in de religie de ziel altijd 'vrouwelijk' is, dat is: afhankelijk, aanvaardend, wachtend. Maar wat zeggen ons deze onderscheidingen als wij in de nood méns worden, mens en niets meer? Creatuur en dus afhankelijk, maar tegelijk eigenaardig creatuur, dat zichzelf rekenschap geeft en rekenschap vraagt aan het lot. Wie vraagt naar psychologische kenmerken als hij met heel zijn hebben en houden zich verloren voelt? Het maakt weinig uit of men op een mannelijke of vrouwelijke wijze zich gedraagt in zijn ondergang, bij het naderen van de afgrond. O! dan vallen al deze en dergelijke onderscheidingen van ons af. Maar wee ons wanneer wij doen alsof! Wee ons als wij met al onze ernst op geen antwoord uit het onweer wachten, als wij vakantie vieren op de rand van gefantaseerde afgronden, wee ons wanneer we naar Maeterlincks raad¹⁷⁹ ons het lot innerlijk toe-eigenen en het maken tot onze eigen vrije daad, als het Woord in het lot verborgen dus niet meer tegenóver ons staat, als we in hetgeen ons óverkomt niet meer vermoeden het andere dat op ons tóekomt, de ander, die komt "om ons te gorden en te brengen, waar wij niet wilden komen" [Joh. 21: 18]. Ja, dan voelen we ons niet 'verloren', maar thuisgebracht in het vreemde, ja dan gaan we in grote zelfbeheersing of |234| zelfversterking op en onder in het alomme leven en lot, ontwijken radicaal de vraag: "Adam, waar zijt gij?" [Gen 3: 9] Want we kunnen er dan gevoegelijk uit onze demonische geborgenheid op antwoorden: "Ik? Ik ben er niet meer! En er is niets vreemds meer!" Oneindig beter is het het gevoel van verlorenheid op zich te nemen en het onvermogen deze onherbergzame wereld om te dichten tot een tehuis.

[Hoor: als een mens zich verloren voélt, is hij het niet, nee, nee! Wat verloren gaat – gij voelt het vallen, dat zijt niet gij – maar dat is uw verjaarde vroomheid.](#)

[Daar is het vóórgevoel dat bovendien "de hoop beschaamd wordt", de eigenlijke, intieme hoop van uw leven, dat hét niet komt en dat hét ondanks al ook niet úitkomt wat het Woord u vroeger had beloofd.](#) Denk eraan dat Job zelfs ná zijn hoge overgave – "zouden wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen?" – zo zwaar werd bezocht dat de Godsgedachte hem werd tot een spot en hoon en dat niettemin deze mens werd uitgeleid in vrede en gesteld werd tot een licht voor de eeuwen.

Maar nu is een mogelijkheid te bedenken – arglistig is ons hart, ja dodelijk – een mogelijkheid die het heilzame van een vragend leven toch nog vernietigen zou. Het is de kwade mogelijkheid die (zij het in zo geringe mate dat het nochtans kon heten: hij heeft recht gesproken) ook in Jobs vragen school, de mogelijkheid die Elihu op het spoor meende te komen.

[Is° het wellicht zó dat gij uw volhardende vragen tot |235| een nieuwe gestalte hebt opgevijseld en dat ge ondanks de schijn van onrust u metterwoon hebt gevestigd in uw](#)

° [broeder](#)

¹⁷⁹ Ontkomen aan het lot was een belangrijk thema in het werk van de Belgische symbolistische dichter en toneelschrijver Maurice Maeterlinck (1862-1949).

° [Maar is](#)

vragen? Geen wonder dan dat een ontzettende en onvruchtbare twijfel u plaagt, afmat, lam legt°.

Want het kan zijn dat gij de vlakke theologie van de troosters afwijst en de afgrond belijdt als het vaderland – en dat dit toch wóórd is. Dit is niet diep-zijn dat men diepe dingen zegt, maar dat men in de diepte afdaalt. En dan is het niet een romantisch ravijn, maar heel vaak benauwend en ordinair als een put. Maar dat is ons te gewóón, de vraag naar God willen wij wijd hebben en we zijn niet van zins die in het concrete leven door te strijden. We spelen dan dat we ‘in de put zijn’, maar we komen niet werkelijk in de put.°

Och, het zijn maar onnozele beelden die ik gebruik, maar de zin is deze dat ik u óók los wil maken van de hoogmoed van de negativiteit en van het heimelijke behagen in het wereldwijde vragen. Áls er een schuld gevonden werd in Job zou het allicht deze zijn dat ook hem dit heimelijk behagen niet geheel vreemd is geweest...°

Daar in de diepte, in een eigen rijk, bezijden de waarheden van de mensen, daar, daar is het éne, mijn eigen leven, waar ik nu eindelijk eens ernst mee maken moet in plaats van mij wonderlijk pervers te vermeien in de ‘problematiek’ van het leven en de dingen ijdellijk te overdrijven.°

Nu zal het ook blijken of mijn niet-berusten geloofsernst inhield, of ik geloof wat ik beweert dat dit onooglijke donker dat zich onder mij opent inderdaad is om in af te dalen en niet alleen om in neer te staren, of ik vertrouw dat het Woord mij daarbij zijn geleide geeft.

[236] Dat is een héél ding vanuit de algemene ‘problematiek’ nuchter in te keren tot het óns opgegeven raadsel.

Het wordt al donkerder en gevaarlijker, maar ge kunt niet anders dan, blind van verwachting, het koord te grijpen dat neerhangt in de diepte – en heel diep beneden u hoort gij° het rustige ademen van de waarachtige Nabijheid – dan, dát is het, het léven. Maar het koord is *te kort*, dit koord van Gods woord. Zó is het *voor wie zich vastbijt in zijn menselijke, al te menselijke ernst*. En in dit moment wordt al het tomeloze gedruis van de vragen van al uw jaren samengeperst... en ge bedekt uw gelaat en de binnengedrongen hoogmoed kan zich over geen enkel vérgesicht van vragen uitspreiden en ge hangt met uw al te menselijke ernst tussen hemel en aarde, tussen de begaanbare grond en de afgrond, zeeziek van onmacht en levenswalg en ongelovigheid.

Nu is er maar één ding mogelijk: loslaten en vallen!

Hier is het geheimenis van de *dood*. In alle religie sterft de mens de een of andere dood, om weer te keren als een herborene. Hier is de dood juist de dood van de religie, de ontdekking van ons volslagen onvermogen om aan God te geloven. Bovendien de ontdekking dat ook ons vragen geen laatste ernst was, dat veeleer het bestél van God, dat ons tot vragen uitdrijft, ernst is, de *diepste* ernst. Dát is de wórtel van alle zonde dat de mens zich tegenover de dood opstelt als ware hij een eeuwig, een goddelijk wezen, en dát eerst maakt

° bezoekt

° “Ik zie uw twijfel als een zwarte diepte”; en ik heb gehoord – ge weet wel waar – dat Gods waarheid diep in een vreemd vertrek als in een put ligt en ik wil het wagen met u daarheen te gaan, zie: daar hangt een koord neer in de diepte! Zult gij de moed hebben áf te dalen?

° Het kan ook anders gezegd worden, maar gij verstaat zeer goed waarom het gaat.

° het heil, de waarheid. Ik weet, het is een waagstuk, het geldt mijn leven.

° mij hoor ik

elke dood tot een verschrikking, dat de waan verscheurd wordt als ware het de mens 'gegeven het leven te hebben in zichzelf'. In deze crisis komt het erop aan het leven en de zaligheid |237| 'buiten zichzelf' te zoeken, in de monstrueuze macht die als een stille adem nabij is. Het geloof is: loslaten en vallen, door alles één vallen, door seconden, door eonen heen. Dat is de dood. In elke andere versterving is de liefde-tot-God de liefde van de mens voor zichzelf, voor een nieuwe, eigenlijke wijze zichzelf te zijn. In de religie sterft de mens en zit ondertussen ergens in een nog diepere diepte verscholen om zichzelf op te vangen. Het geloof is de wezenlijke dood, de dood van de religie, van het betere ik, van het diepere zelf. Daarin breekt de ernst van God door die ons als stervenden in één flitsende seconde het geloofsvermogen verleent.

En daar is naast ons^o iemand op de nieuwe, verse bodem, wonderbaar, het is het Woord in gelijkheid van het vragende vlees. En het Woord is bij God, in de schoot van de Vader, terwijl het ons opvangt en vergezelschap. De *Go'el*, de 'Getuige' verheft zich naast ons. Dat is de Man die God gesteld heeft, die daar bij ons is op de bodem van het naakte leven, ook in de enge put van ons persoonlijke lot. Uit dit zéér benauwde onweer komt het zéér nabije antwoord van hem die "in al onze benauwdheden mede-benauwd is" (Jes. 63: 9).

En hij heeft gedaante noch heerlijkheid dan de gedaante van Job en hij geeft geen ander teken dan het "teken van Jona" [Mt. 12: 39], die drie dagen en drie nachten in de diepten van de zee was. Het is alsof zijn heerlijkheid juist in deze enge put, gewijd tot heilige crypt, schuilging, in de stilte van de grafspelonk terzijde van de wereld, omdat het wereldwijde vragen in u en in mij de vorm en de *pretentie* van een nieuwe vroomheid had aangenomen. Het is alsof hij langs |238| alle wegen gegaan was en langs alle stranden om u hier te wachten in deze kleine angst van uw eigen zielenbestaan en zie: die gekoesterde somberte, die diepe gevangenis grensde aan wat bezijden de waarheden van de mensen leeft: het ware leven, de ware gemeenschap,^o ons eeuwige thuis. Niet deze krampachtige ernst aangáánde de afgrond is ons huis, maar de afgrond zelf, wanneer wij er in onze stervenseenvoud zijn neergestort en opgevangen. En nu zeg ik u: dat maakt een mens niet 'klaar', maar zie het heeft u één ding gegeven: een ogenblik (nederlaag én triomf!) waarin ge zegt: 'ik ben het kwijt'.

Want ik heb de vaste grond gevonden, niet in mijzelf, niet in mijn diepgang, maar in de diepte waarin Immanuël is. Nooit was ik dieper in Gods gemeenschap dan toen ik mét al mijn afgrondelijke vragen verzonk.

Daarom is het oude voorbij, daarom hebt gij er oog voor dat God vlak naast ons zet Iemand die lager en dieper dan de meest borende geest onder ons heeft geleefd. "En in die dag zult ge Mij niets vragen". [Joh. 16: 23]

Een mens is niet meer alléén in de vurige oven, in de kuil van de leeuwen,¹⁸⁰ niet meer alléén in de put als Die bij hem is, en niet meer bang voor zijn kwalen en zijn vraagtekens en zijn waanzin, en hij meet het koord van het woord dat vróeger tot hem geschied is niet uit.

Hij laat ook dat los, nadat hij het geleide ervan heeft genoten. Hij daalt neer in de nederheid, om zichzelf los te laten daar waar het oude woord niet verder reikt en de nabijheid

^o u
^o geestelijkheid,

¹⁸⁰ Verwijst naar resp. Dan. 3 en Dan. 6.

van het nieuwe, onmogelijke hem vervoert. Waarom ellende, dood en aanvechting als God liefde is? |239|

Omdat God liefde is! Dit kinderlijke, ergerlijke antwoord straalt uit dit Woord ons tegen. Als het met de macht van God, de Here overeenkomt, dan moet het ook overeenkomen met Zijn gerechtigheid en als het met Zijn gerechtigheid overeenkomt, dan moet het ook overeenkomen met Zijn liefde. Vanuit het algemene ‘principiële’ vragen zal de mens dit niet vinden en zeker niet wanneer hij daarbij behept is met een heimelijk behagen in het vragen, maar wanneer hij zich stort op het hém, hem alléén voorgeworpen raadsel, wanneer hij daar doorheen valt om te vinden wat al de tijd van zijn leven reeds waarheid was in God: zijn verkiezing, zijn kindschap.

Wat hier geschiedt is met woorden niet meer te omschrijven, onze maten bezwijken eraan, goed en kwaad en lief en leed, diepgang en oppervlakkigheid. Het goddelijke Welbehagen houdt ons omvangen, óns die met al onze oppervlakkige ernst (want arglistig is het hart) juist dit uiterste Welbehagen steeds wilden ontwijken.

Zo wordt een mens toegevoegd tot de schare van de heiligen in wie de oude kleinheid is tenietgedaan. Eén grote smart heeft alle andere kleine smarten verzvolgen en zij wordt daarna zelf tot een blijdschap door geen zielkundige waarneming ooit te peilen. Want onze ziel wordt eerst dan vrij als zij ophoudt ons een houvast te bieden. Het laatste bolwerk dat standhoudt tegen de Geest is de ziel-in-resignatie. En de ziel, genesteld in haar problematiek, blijkt maar al te vaak een kleinzerige en trage deugniet, die opstandigheid simuleert.

Opgesloten en dwalend en om het grote Einde vragend vanuit de klaarheid van deze nuchtere[°] zekerheid: dat |240| ‘men’ het niet weet, dat ‘men’ het nooit weet, terwijl het toch de raadselen van het leven van ‘men’ zijn waaraan gij mede tilt en draagt op uw angstig-persoonlijke en verantwoordelijke wijze, vindt gij de Losser in uw eigen gevangenis en zie: Hij heeft “de gevangenis gevangen genomen” [Ef. 4: 8], ook de gevangenis van uw ernst, uw menselijke, al te menselijke ernst.

Wij gaan nu begrijpen dat er vragen zijn waar niemand ooit ‘overheen’ zou komen als ze niet van tevoren reeds beantwoord waren. Maar we wisten het niet en we konden dit weten niet waarderen dan langs deze omweg. Het is maar een weet! En wat zal ons nog geopenbaard wórdén! in deze voorgoed begonnen versterving!

“Zie, dit zijn maar uiterste einden van Gods wegen – de rand en de zoom van Zijn pad – en wat een klein stukje der zaak hebben wij van Hem gehoord. Wie zal dan de donder Zijner mogendheden verstaan” (26: 14). Er is antwoord uit het onweer en dit antwoord is vlakbij en is toch tegelijk niet meer dan de fluisterende echo van de stem van de oneindig verwijderde werkelijkheid. “Ben ik een God van nabij en niet van verre?” (Jer. 23: 23).

Als we maar tot het einde gaan, dan ontdekken wij het wel:[°] God is aan het einde van alle vragen, van alle wegen, om ons op te vangen in zijn eigenaardige donker dat eigenlijk licht is. God is aan het einde omdat Hij aan het begin is. Hij is de Alfa en de Omega van elk “uur”. Daarom vinden wij in elk einde ook nooit iets anders dan wat van den beginne aan reeds meedeed in ons leven, daarom vinden wij in de dood van de religie het eeuwige kindschap

[°] in de catacomben van deze vreselijke

[°] Als men maar tot het einde gaat:

gereed waartoe wij van overlang waren ver |241| koren, daarom vinden wij aan het eind geen ander antwoord op ons vragen dan de nabijheid van Hem Die, verborgen, Zelf het vragen heeft gaande gemaakt.

III

Het vragen te willen smoren op déze redelijke grond dat er toch geen antwoord komt heeft iets van de aandrift tot zelfmoord, op de even redelijke grond dat het leven immers geen zin heeft. En toch komen ook de eenvoudigen en oprechten zo spoedig in de verleiding te vrezen voor overdrijving en terug te buigen juist tot de meest tamme vormen van godsdienstig denken en handelen. Hier dreigt een^o *ongeneeslijke vervreemding*. Niets is dodelijker voor het geloof dan de hebbelijkheid steeds de blik áf te wenden wanneer het ongerijmde zich voordoet en van tevoren met onszelf áf te spreken dat wij niets, wat er ook gebeure, ons ál te zeer zullen aantrekken met het oog op een goede spijsvertering, een geregelde nachtrust, een onverstoorde levenslust, een onwankelbare gelovigheid: een bijzondere geestelijke prestatie waarbij we onszelf en de dierbare geestverwanten de kuif opstrijken. Wij dragen het toch maar en zonder een spier te vertrekken, wat zal dat de ongelovigen 'jaloers' maken! Vele welmenende en vrome mensen zijn bezeten van deze neiging eenvoudig een andere kant uit te kijken. Zo lezen wij in de letterkundige kroniek van een bekend christelijk tijdschrift telkens wendingen als deze: "Gelijk al de romans van X is óók dit boek een wrang boek, dat de wonden van het leven onbarmhartig bloot legt. |242| En in die visie op het leven ligt het ver buiten de grenzen van onze waardering, maar het is goed geschreven..." enzovoort, en zo uittentreuen verder van maand op maand.

Ongetwijfeld zou de visie van het boek Job ver buiten de grenzen van de waardering van de kroniekschrijver vallen, indien het als een onverwacht werk van een onbekende auteur op zijn recenseertafel kon worden gelegd. Als de wonden van het leven onbarmhartig worden blootgelegd, dan vragen wij niet: is dat de wérkelijkheid? Want dat zou ons verder stuwten tot de vraag: waar is God?... nee dan kijken wij een andere kant uit naar het beeld van onze God (en men hoeft nimmer te vragen waar dat is, dat stáát! als een beeld!) en mompelen over onze schouder dat we dat blootleggen en zo niet kunnen waarderen, uit principe niet, weet ge dat is: vanwege onze gelovigheid en ter wille van de eer van God.

Maar wie is dan God? Is deze, ónze God, degene die antwoordt uit het onweer? Is het niet veeleer een 'God' aan wie wij onze voorbarige antwoorden in de mond leggen? Is hij niet de hypostasering van onze wereldbeschouwing? De Here leent zich daarvoor *niet*!

*Houdt aan, tijdig en ontijdig [2 Tim. 4: 2], laat u niet misleiden, door deze en gene, die u op hún weg wil hebben. God wil geen leerheiligheid, Hij geeft niets om vormendeugd. God is niet een kemeldrijver maar eerder een leeuwentemmer. •

Waarom heeft Hij de mateloze en vermetele klachten van Job aanvaard als deel van de Heilige Schrift waardoor het Hem belijft zich te openbaren, waarom heeft Hij de opstandigheid van de aangevochtene gewijd tot een licht voor de eeuwen? Zeker ook opdat gij en ik moed zouden grijpen om op onze onherhaalbare wijze, met eigen stem te vragen. En opdat wij daarmee niet iemand, niet de een of andere God zouden zoeken, maar Hém die ons verontrust en roept: de Here. |243|

^o de

O! Hij wenst zich allerm minst een heirleger van onderworpen dienstknechten in geestelijk uniform, Hij wil een Vader van kinderen zijn die hun ernstig leven als een heilig spel bedrijven, vlak voor het voorhangsel van Zijn verborgenheid, als een daad-antwoord zonder nevengeachte.

En vóór het zover is mag er het klagende lied zijn, zal er het ontembare vragen blijven, God tot éér.

“In God staat het ganse geheim voor Zijn kinderen open. God vervult alles in allen, alles is één wonder. Zij leven allen in het wonder en zijn allen Gods kunstwerk. Zij hebben een diepe en grote wijsheid, maar in een paradijzig en simpel kinderleven”, sprak eens een vrome voor vele eeuwen die door de diepste diepten is gegaan.¹⁸¹ Maar hier is de eenvoud van het einde. Niet de theoretische, niet de geanticipeerde, niet de geroofde, niet de gespeelde maar de eenvoud die ons gegeven werd: het is alles goed! in het Generzijds van al wat ‘is’! Zo is het, dat is: zo is het, verborgen, in God.

God heeft “het kwade ten goede gedacht” (Gen. 50: 20). Zo geloven aan het einde de aangevochtenen op grond van het antwoord dat uit het onweer kwam.

En in henzelf, prijsgegeven aan de overmacht van de brutale feiten en donkere raadselen, duurt intussen juist daarom de worsteling voort tegen de narcose, tegen de slaap van de rede, tegen de vermenselijkte godheid. Het vragen is een zedelijke plicht, een gebod, aan de vervulling waarvan een belofte verbonden is, aan de onvervulbaarheid waarvan de nieuwe Genade aanknoopt. Daarom is het zulk een heilzaam bestel dat, gelijk Job niets weet van hetgeen |244| er op de achtergrond van zijn leven tussen Jehova en de Satan is geschied, wij ook buiten staat zijn ons op het standpunt van de voorzienigheid te stellen en de noodwendigheid van het kwaad, de bedoeling van onze beproeving in te zien. Aangaande het grote geheel noch aangaande de delen kunnen wij in de ernst van het eigen leven uitgaan van de goddelijke noodwendigheid van de dingen. Wie dat toch doet, vindt niet in zijn ‘uur’ de hemelse troost van de predestinatie, maar van meet af de demonische verstarring onder het *fatum*.

Of weten wij toch misschien wel terdege iets uit onszelf, a priori, afgezien van het antwoord, de oren stoppend voor – het onweer? Dit weten zou in ieder geval een weten moeten zijn waarmee wij kunnen léven. Laat ons nog eens nagaan wat daarvan zij... door voor het laatst de wijsbegeerte aan te klampen. Welaan, nog eenmaal het oor te luisteren gelegd naar het orakel van de rede!

Dat alles ten beste dient “in de beste aller werelden” (Leibniz) of dat “de geschiedenis het noodwendige voortschrijden der mensheid is in het bewustzijn der vrijheid” (Hegel)¹⁸² is niet een inzicht waarmee wij kunnen léven. Op deze wijze slaan wij om zo te zeggen alle klassen van het leven óver en promoveren onszelf, nauwelijks de bewaarschool ontwassen, tot doctor in de kennisse Gods, namelijk in de kennis die God zelf heeft, omdat al het geschieden voor Hem eeuwig-presente werkelijkheid is. Wellicht kan Kant, die toch van alle wijsgeren het boek Job nog het meest heeft recht gedaan, de existen |245| tiel-vragende

¹⁸¹ Volgens de lijst met citaten uit de uitgave van 1936 zijn deze woorden afkomstig van Jakob Böhme in zijn *Aurora* (1612). Daar is deze tekst met deze woorden niet aangetroffen.

¹⁸² Resp. in Gottfried Leibniz’ *Die Theodizee* (1710) en in Georg Wilhelm Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* (1837). [161]

geest bevredigen. Hij gaat ervan uit dat de doeleinden van God als openbaring van Zijn wil alleen kenbaar zijn door de 'natuur'. Deze is echter niet zonder meer duidelijk, doch behoeft uitlegging. Gelijk elke uitlegging van een wet is zij óf 'doctrinair' óf 'authentiek'. Doctrinair nu noemt Kant elke redelijke rechtvaardiging van God, elke theodicee. Er is echter een andere theodicee mogelijk, namelijk de uitlegging van de Wetgever zelf. Doch wat bedoelt Kant daarmee? Ten slotte: een uitspraak van dezelfde rede die het begrip van God als van een zedelijk en wijs Wezen met innerlijke noodwendigheid en vóór alle ervaring heeft gevormd (of eigenlijk: geschapen). De theoretische rede kan de bezwaren niet ondervangen, maar de praktische rede, die stelt dat er een God móet zijn wil het leven zin hebben, legt door een geestelijk noodwendige machtsspreuk aan alle vragen het zwijgen op. Deze 'authentieke' uitlegging lijkt inderdaad sprekend op het 'antwoord-uit-het-onweer', waarvan het boek Job gewaagt. Kant beroept zich dan ook op 'Job'. Zeer fijn zegt hij: "De 'theoretische' rede en de vrome deemoed is aan de zijde der vrienden, Job, zich beroepend op de 'praktische' rede zou voor elke synode of '*Oberkonsistorium*' in onze tijd veroordeeld worden".¹⁸³ Helaas, ja – maar hierin dwaalt de grote denker dat hij meent: het boek Job geeft, zij het in allegorische inkleding, als oplossing de 'machtsspreuk' van de 'praktische' rede. Nee, het Woord dat tot Job geschiedt is niet een woord dat de rede zélf spreekt, niet een woord dat "als het ware van buiten komt", maar eigenlijk door de mens zelf gesproken wordt. Aan deze eenzaamheid van |246| ons-met-ons zijn we Goddank niet prijsgegeven. Zo ligt het leven niet. En met deze wijsheid behoeven wij niet het leven in. Het leven komt namelijk niet "als het ware" van buiten, maar waarachtig tegen onze zin en lust, tegen verwachting en begrip. Het antwoord dat uit onze eigen borst komt zou echter niet opgewassen zijn tegen het oer-vreemde dat ons de haren te berge rijzen doet. Het afdoende antwoord moet waarachtig evenzeer, nee nog veel meer 'van buiten' komen, uit nóg veel vreemder werelden, uit nog veel soevereinere orde. Dát dit komt, dát dit komen zal, ja, dat is een weet, daartoe leidt geen denkweg, dat blijft voor de rede willekeurig en fantastisch. Evenwel mag de rede zelf wel eens overwegen waarop haar 'machtsspreuk' gegrond is. Want hoe paradox het klinken mag: is de rede in zichzelf niet onredelijk omdat zij geen grond in zichzelf heeft en eerst daardoor redelijk kan zijn, dat zij haar grond vindt in de Macht, in de Liefde. Daarvan hebben de eenvoudigen die aan het leven lijden waarlijk enig besef.

Zij die reeds in de strijd begrepen zijn, zij weten het in het diepste van hun ziel – al weten zij het nog niet met klaar bewustzijn – dat al zou hun huid aan flarden gaan, al teerde weg het vlees van hun gebeente, de oplossing van het raadsel van hun beroering ten slotte hun geschonken worden zál door de Verborgene, die een volheid¹⁸⁴ van ondenkbare mogelijkheden is, waarin al onze berekeningen en bezwaren ten slotte zalig verdrinken.

Hier is ook de grens van alle echte, kritisch-wijsgerige bezinning. Ook zij weet dat alle vragen opkomen zoals zij opkomen, om te verdrinken, om zó te verdrinken. |247| Met een variant op het sabbatslied (Ps. 92) zou men kunnen zeggen: "Een onvernuftig man weet er niet van en een dwaas verstaat ditzelve niet, dat de problemen groeien als het kruid en alle mensenantwoorden bloeien, *opdat* zij in der eeuwigheid verdelgd worden." Zie de aangevochtenen, de oprechten kennen ook dit lied.

¹⁸³ Uit *Über das Mißlingen aller philosophischen Versuchen in der Theodizee* (1791). Aldus editie 1936 citatenlijst.

¹⁸⁴ 1924: zalige Volheid

En daarom strijden zij maar voort, in kinderlijkheid, in aanvankelijke, groeiende, wakkere kinderlijkheid.

Zij vermoeden dat de 'redelijkheid' de slaap is van de ziel. En daarom laten zij Hem die in de nacht hen overviel niet los tenzij Hij zegent en weer en weer zegent. Zij vertrouwen op de grondeloze grond van Gods trouw. Zij zijn arm met een soortgelijke armoede als die van Israël, toen het niet meer geloofde in de mythe van het sterven en herleven van de natuur. Minder is hier meer en de genade van een minimaal antwoord meer dan genoeg.

Vandaar dan ook dat men kan volhouden (ondanks onze rechtmatige kritiek op dit woord, omdat het slechts tot hoofdstuk 3 geldt) dat Job 'geduld' oefende. Zijn ongeduld, zijn opstandigheid was niets anders dan een geduldig blijven appelleren bij de Verborgene. Het is in deze zin dat wij ook de vermaning van Jacobus verstaan: "Ziet wij houden hen voor gelukzalig, die verdragen, en gij hebt gehoord hoe Job heeft volgehouden en gij hebt het *einde*, de bedoeling *des Heren* gezien, dat de Here zeer barmhartig is en een Ontfermer" [5: 11]. Hij zal het doen, ontzaglijk, Hij strijdt met ons en omhelst ons, vijandig en liefderijk, tot de dageraad opgaat. |248|

Houd moed, houd moed, gij^o die welhaast in het trieste razen van het zeegeruis meegesleept geroepen hebt: och, Gód is dood en ik moet leven – zou wie God ópgeeft slechts zijn God ontmoeten?^o "En de Here zegende Jobs laatste meer dan zijn eerste" [42: 12]. Hij is een Ontfermer, van Hem komt de wending. Vogels zullen zingen in uw wilde tuin, en^o Gods hand zal u strelen in de avondwind, gelijk de hand van een moeder het hoofd van haar koortsig kindeke streelt. Hij is een Ontfermer, van Hem komt de toekomst. En dit alles kan samengedrongen zijn in één ogenblik, in het ogenblik waarin de Here u aanziet als zijn kind, maar ook als zijn trouwe protestant, en ge weet dat ge, onwetend, geweest zijt zijn protest en zijn argument tegen alle góden, zijn levende stem tegen de zielen-moordende machten van het donkere gebeuren, én van de valse vertroosting. Want de oermachten zijn góden, maar ook de begrippen zijn góden, die niet mogen vereerd worden voor het aangezicht van de Heer, ook niet voor het aangezicht van Zijn grimmigheid.

Houd moed, houd moed, gij die de móed hebt om uw onbegrepen leed te belijden,¹⁸⁵ en u bloot te stellen aan de hoon en het medelijden van het rechtstandige rapalje.

Denk eens aan: Koheleth, dat is: de twijfelaar, wordt ten slotte... Prédiker genoemd. Denk eens aan dat Job, de opstandige, onze zaak blijkt uitgestreden te hebben. Denk eens aan dat ook gij voor anderen een tróoster kunt worden, in zoverre gij onverschrokken de satanische verdonkering van God bestrijdt, in zoverre gij weigert te geloven dat God is gelijk 'God'.

|249| De dageraad zal over u opgaan, de eeuwige dag, en heel uw benauwenis zal u een schimmenspel schijnen. En wellicht is de dageraad slechts één uur noorderlicht dat^o niet weerkeert "totdat de tijd in d'eeuwigheid zich stort"¹⁸⁶, maar het was genoeg en méér dan genoeg, een donker geluk: Maranatha! Er is een nabijheid van de Here en kómend is de

^o broeders, gij zusters ver of nabij, die roept om het recht van God,

^o tussen de puinhopen zal het groenen, bloeisel zal uit uw geslagen aarde opgaan, vol geuren der toekomst.

^o de zon zal als een vreugdekoning aan de hemel staan en

¹⁸⁵ 1924 invoeging: fel en rusteloos:

^o bliksemende seconde die

¹⁸⁶ Uit het tweede couplet van Gezang 247 (1938). Gezang 98 Evangelische Gezangen (1806).

nabijheid van de Here. Gij zult de hemel ontsloten zien en de liefde van de Vreselijke zal uw open hart vervullen als de zon haar zonnebloem, o, de hemel is nooit zoo héél ver.

En de hemel, is dat niet de klaarte, die de “wolk boven uw tent” doorboort, dat streepje licht hier en dáar?

Het nachtgezicht vaart henen en uw dagen zullen zwaar zijn van Gods overvloed en bruisen als een blijde beek, in huppelende vervoering om zoveel genade.

Dat kan en dat mag en dat zal kómen. Het komt aldoor!

Als ge maar niet hard wordt, kalm, koud, verzekerd.

Als ge maar niet u neerlegt bij de dingen, dan zult ge een horizon vinden, uitkomst en onwereldse vrede.

Als ge maar, radeloos, reddeloos en in het oog van anderen ook redeloos voortgaat met het vragen en voorbijgaat aan het praten van de mensen die alles begrijpen en die reeds moe zijn van vragen vóór ze recht begonnen zijn. “Ein Christ ist ein Ritter, der zwei große Schlachten hält: den unoffenbarlichen Gott und die eigene Unwürdigkeit überwinden” (Luther).¹⁸⁷

Als ge maar vraagt en al uw leven en bewegen van hét vragen gedrenkt blijft... Ge moet maar geen ‘vragen’ meer ‘stellen’ (een vraag stellen kan ook de papagaai), vragen is iets anders, vragen is dat ge vervoerd aanklopt en dóór uw twijfel de Zin van het leven belijdt. ‘Vragen’ beduidt in alle talen een arbeid die de meest menselijke is die vanuit de diepten van het bedreigde leven opkomt. Vragen is een wijze van bidden, alle waarachtige denken is een bidden dat wij mochten kunnen bidden, dat wij God mochten vinden in ónze werkelijkheid als de aanspreékbare. Omgekeerd is het waarachtige gebed enkel ‘vraaggebed’ noch ook vervloeiend in een mystieke oefening, maar veeleer het brengen van de |250| ondoordenkbare werkelijkheid voor het eeuwige aangezicht, een uitzeggen van de onversneden ervaring in de richting van het ‘Gij’.

Dit is het lot van deze bedeling, daarom blijven de psalmen het gebedenboekje van Gods zonderlinge heiligen.

Ach, dat zo tallozen hun geestelijke kansen verspelen en terugzinken in een erbarmelijke tevredenheid. Zie ze terugkruipen in een of ander heilig huisje, de schoorsteen rookt gezellig tegen de rode avondhemel, maar de vonk van de oorspronkelijkheid, de lichtende onbevangenheid is vermoord. En men laat de Vreemde vreemd zijn.

Hoe heel anders is het gesteld met de waarachtige ‘heiligen’, de door leed afgezonderden. Zij stuiten al vragend op Gods ‘Goedheid’. Deze nu ontdekken zij niet zó alsof het Goede een macht in God ware of zelfs boven Hem (gelijk in het moralisme het recht gedacht wordt als boven Hem staand en Hem bepalend) – evenmin echter alsof de willekeurige Machtswil bepaalde wat het Goede zij. Zij vinden de Macht zelf *a/s* Goedheid, er is geen noodwendigheid in het eeuwige Wezen die niet tegelijk Zijn vrije wil zou zijn: in Zichzélf is God de eeuwige Goedheid. Ziedaar! de ergernis voor ons denken niet alleen, maar ook voor ons gemoed – ziedaar nochtans de waarheid waarheen het vragen op weg is.

“Mij dunkt, o Heer (zegt de heilige Theresa¹⁸⁸), Gij beproeft hen die U beminnen zo streng opdat zij in hun uiterste lijden verstaan tot welk een veel vélder uiterste Uw liefde gaat.”

Waar het zo om uitersten gaat, daar is het wel begrijpelijk dat men terugschrikt van de

¹⁸⁷ Predigt v. 13. Sept. 1528, WA 27, 335, 1-3 (verkort citaat). Met dank aan Gerard den Hertog.

¹⁸⁸ Waarschijnlijk van Theresia van Lisieux, herkomst citaat onbekend.

vermetelheid erop in te gaan, maar de werkelijk-aangevochtenen, | 251 | die hebben, die krijgen iets, ja hoe zal men het noemen? Wij wagen het erop en zeggen: ze hebben, ze krijgen iets... geniaals. Ondanks de valse gedachteverbindingen die hier mogelijk zijn menen wij dat dit woord bij benadering uitdrukt wat ook in het boek Job bedoeld wordt.

Genialiteit is niets anders dan de gave van de vermetelheid en zij wordt door de verkorenen zelf^o als *gáve* beseft en zij draagt hen in vrezen en beven tot daar waar over de dode 'God' Gód blinkend verschijnt, en de blinden worden ziende en de doven horen. Weet het: al zou de vrome wereld het mij liegen heten, al zouden ze allemaal zeggen dat ik te lang of zelfs nu nog 'in opstand' ben, hier in dit ogenblik ben ik door de heilige, de gans-andere Geest levend gemaakt. Al is de wereld zonder teken van de goddelijke tegenwoordigheid, "zo zal ik nochtans in de Here van vreugde opspringen, ik zal mij verheugen in de God mijns heils. De Here Here is mijn Sterkte en Hij zal mijn voeten maken als der hinden en Hij zal mij doen treden op mijn hoogten" (Habakuk 3: 18v.). Het is wel een wonderlijke ommekeer dat hierin niet wij maar Hij gerechtvaardigd wordt, dat hierdoor de wereldwijze Aanklager, die zegt dat vroomheid niets is dan eigenbaat en 'God' mitsdien een uit te buiten slachtoffer van de menselijke levenslust, wordt beschaamd. Maar zo is het! Het huppelen van deze hinden is als een hymne aan de heerlijkheid van Gods. "Wat is dan mijn God? Wat vraag ik anders dan God, de Here? Want wie is de Heer behalve de Here? Of wie is God behalve onze God? O Gij, allerhoogste, beste, machtigste, almachtigste, meest barmhartige en meest | 252 | rechtvaardige, meest verborgene en alomtegenwoordige, schoonste en sterkste, standvastige en toch ongrijpbare, die onveranderlijk zijnde alles verandert. Nooit nieuw, nooit oud, die alles vernieuwt en de hovaardigen doet verouderen en zij weten het niet. Altijd handelend, altijd in ruste, verzamelen en nooit ontberend, dragend en vullend en beschermend, scheppend en voedend en volmakend, zoekend terwijl niets u ontbreekt... Nooit zijt gij arm en gij verheugt U over winst... Gij geeft schulden terug terwijl ge niet schuldig zijt... Nooit gierig vordert Gij met woeker... Gij geeft het verschuldigde en verliest niets. En wat zeggen wij, mijn God, mijn leven, mijn heilige zoetenis? Of wat zegt iemand als hij over U spreekt? Maar wee hen die over U zwijgen, omdat zij babbelen en toch stom zijn."¹⁸⁹

IV

Zie er is één¹⁹⁰ – er is één bij wiens "waarom?" zelfs dat van Job nog nauwelijks een vraag mag heten: Jezus, de Christus, overste leidsman en voleinder van het geloof [Hebr. 12: 2], hij die in de jonge kracht van zijn leven al meer bedroefd wordt, bedroefd tot de dood toe [Mt. 26: 38], omdat hij het niet uithouden kan onder de mensen en het niet uithouden kan onder de hemel, die hem schijnt te tergen. Hoe wordt hij geperst tot dat het volbracht zij, ons ten goede!^o

Hebben wij de Mensenzoon gezien? Hoe hij in gelijkheid van het vragende vlees wandelen moet door gelóóf en niet door aanschouwen? Hij ontmoet de Vader, als de God die "alle

^o en godsvrucht is toch eigenlijk de gave van de vermetelheid

¹⁸⁹ Uit Augustinus' *Belijdenissen*, hoofdstuk III. Amsterdam: Van Looy 1908 (naar de vertaling van Frans Erens), 3v. [1021]

¹⁹⁰ 1924 invoeging: – en laat ons bij hem komende onze overwegingen besluiten

^o voor u en voor mij!

planten, die Hijzelf niet geplant heeft, uitrukt” [Mt. 15: 13]. En Hij ontmoet de mensen die hem, [253] de Mensenzoon vervolgend, “menen God een dienst te doen” [Joh. 16: 2]. Hoe eindeloos-eenzaam is hij!

Alle mensen, vromen en goddelozen, strijden tegen Hem. De Schriftgeleerden, voor wie er geen raadsel meer is vanaf het begin van de wereld tot het laatste oordeel toe, zij drijven Hem in de naargeestige eenzaamheid. O, de strijd met zijn vrienden, die niets van hem begrijpen, die evenals de vrienden van Job niet geloven in de verborgen God! “Heer, wees U genadig, dit zal U geenszins geschieden, gij zult niet behoeven te lijden, natuurlijk niet, want de God van onze voorstelling, onze theologie¹⁹¹, is te rechtvaardig om zo iets toe te laten.”

Evenwel vervullen wie zo spreken de functie van de ‘Satan’. Evenwel is de ‘Vader’ juist degene die Jezus’ dood wil en die aan het einde, in de dood openbaar wordt.

Zie er is één die heeft waarlijk heel de mateloos-woedende zee van vragen in de kamers van zijn hart besloten gehad en hij heeft zó aan de trouw van de Verborgene vastgehouden dat hij zélf ons kon worden een bezegeling ondanks al van deze geheimzinnige Trouw, die het ál te boven gaat en die daarom juist nergens te lezen staat.

O, die vrienden die hem weerhouden willen om door te gaan door de duistere poort, die van het mysterie van de dood. O, Gethsemane! O, Gabbatha!¹⁹² O, Golgotha! “Mijn vrienden zijn mijn bespotters, maar mijn oog druipt tot God” [16: 20]. En... God is bezig de beulen te wapenen.

O! die donkerste nacht op het midden van de dag, het zesde uur, als al het leed van aangevochten mensenkinderen°, alle waarom van de ganse worstelende wereld zich in hem samenperst, om eindelijk uit te breken in [254] dat zwaarste smartenwoord, dat éne “waarom?” in alle andere waaroms: “Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?” [Mt. 27: 46, Ps. 22: 2].

Wat zullen wij hier zeggen – wat kunnen wij anders doen dan de hand leggen op de mond? Waar God zélf als almachtige doodsmacht verschijnt, de zon verdonkert, de Zoon doet nederdalen ter helle... Onweer, waanzin van dit bestaan, en geen stem en geen antwoorder! Ook het waarom zelf schijnt waanzin te zijn, voor God. De Vader alleen ként de Zoon, en niemand ként de Vader dan de Zoon [Mt. 11: 27]. Dit waarom legt de hele wereld in donker. *Is dit naar de letter genomen, geen óngeloof, gelijk het eerste bidden in Gethsemane de vrome prater, die de verlating niet kent, schier onwil moet schijnen? Maar God neemt niets naar de letter, God verstaat de geest. De Vader alleen kent de Zoon.•

Maar° door Zijn verkorenen van later tijden, mede onze geestelijke voorouders, vervolgd van buiten en van binnen aangevochten, werd° op die vraag dit zielsontroerende antwoord gegeven: “... waarom?, opdat wij tot God zouden genomen en nimmermeer van Hem verlaten worden”.¹⁹³ Niemand kent de Vader dan de Zoon en wie het de Zoon zal willen openbaren.°

¹⁹¹ 1924: verbeelding

¹⁹² De plaats in Jeruzalem waar de rechterstoel van Pilatus stond (Joh. 19: 13).

° Gods heilige strijders

° En

° als lammeren geslacht, met leeuwenhart verbrand, heeft Hij

¹⁹³ Uit het protestantse Avondmaalsformulier.

° Zo is, in het geloof, de eenzaamheid verslonden.

Tot Job zei de Here: aanschouw Mijn wereld, waag het met Mij alleen en geloof niet aan verdorde theorieën. Ik ben die Ik ben en Ik weet wat Ik wil en Ik wil wat Ik doe.¹⁹⁴ En Job de geslagene, de aangevochtene, vertrouwt de Verborgene. Het was hem ten slotte genoeg, op hópe. Maar tot ons heeft de Verborgene meer, oneindig meer gezegd, in Christus Jezus, in het laatste der dagen. Dat lag mede besloten in de verborgenheid, die eeuwenlang bedekt was maar óns is geopenbaard.

Thans ‘weten’ wij dat Gods verborgenheid niet alleen is dat wat te dragen geeft, maar ook dat wat mede-draagt. *God is niet alleen in de gesel maar ook in de gegeselde. • Jezus heet Immanuël, God-met-en-bij-en-in-ons. De god | 255 | delijke zélf was verlaten en riep zijn eigen “waarom?” en eindigde zijn barre noodweg met de eeuwige woorden: “Vader, in Uw handen beveel ik mijn geest.” [Lk. 22: 46] “Weten” wij wat daar geschied is? Nee, de vloek die daar gedragen werd is gans iets anders dan ons leed en deze dood [is] niet te vergelijken met onze dood. Maar ons wordt verkóndigd dat ons leed en onze dood zijn opgenomen in het lijden en sterven van Jezus Christus, dat dit onschuldige lijden onze schuld en onze rechtvaardiging aan de dag brengt, dat deze Rechtvaardige het diepste Godsgeheim in zich draagt. In Zijn donker leeft een licht en in dat licht zien wij hét licht [Ps. 36: 10].

En déze is verheerlijkt. Déze is opgewekt. Déze is opgestaan. Déze is gekroond. En wij hebben ons hóófd in de hemel, terwijl ons arme lichaam lijdt op de aarde.

Zo wonen wij dan door Immanuël in het hart van God, dat eeuwige Paradijs, terwijl wij hier volharden in ons vragen en ons blijven prijsgeven aan Góds vragen.

Zo woont bij óns de Parakleet, de Trooster te midden van de troosteloze tragedie van zovele levens.¹⁹⁵

En wij zien de bewogenheid van de Vader in heel de wereld, tot in de uithoeken waar het verdorrende onkruid tiert. Raadsel op raadsel komt. Hoe zou het anders? Daar God de Verborgene is. Maar ook licht op licht daagt. Hoe zou het anders? Daar God ons in het Woord openbaar is als Immanuël, in de nacht, in de wereldangst, in de afgrond van het menselijke bestaan.° Want het Woord geschiedt tot hen die geen menselijke zekerheden meer hebben.°

En dan weten wij in een ogenblik van het welbehagen dat | 256 | wij, als wij ‘God’ zeggen, daarmee de wereld *rechtvaardigen*, dan verstaan wij dat het geen zin heeft een rechtvaardiging voor deze rechtvaardiging te zoeken. De ‘theodicee’ van de wijsgeren is in de grond reeds een kósmodicee, een rechtvaardiging van de wérelde door middel van de idee: God. De vertroosting van de godvruchtige ligt echter nergens elders dan in de werkelijkheid, de nabijheid van God. Waar die is valt niets meer te rechtvaardigen. Maar zij is nu eenmaal geen erfgoed, geen bezit, geen gegevenheid, maar daad en gave, woord en aanspraak, belofte en bezegeling, die ‘komt’ waar het God behaagt, waar de Zoon ons de Vader wil openbaren. Daarom spreken wij met de kerk van alle eeuwen: “Gij, grote,

¹⁹⁴ 1924: weet.

¹⁹⁵ Letterlijk: de erbij geroepene, vooral in het Johannesevangelie een aanduiding van de Heilige Geest (o.a. 14: 16v., 15: 26, 16: 7vv.), door de Statenvertaling weergegeven met “Trooster”. Zie ook 1 Johannes 2: 1, daar vertaald met “Voorspraak”. Het concept valt ook te lezen in het boek Job zelf, 16: 2 in het meervoud: SV “ vertroosters”, LXX ‘*paraklêtores*’, Hebreeuws: ‘*minchamim*’.

° bij de vlagende zee.

° vragen, vrágen.

verschrikkelijke, verborgene God, wij aanschouwen U in het aangezicht van uw lieve Zoon, Die ons tevoren zo uitnemend heeft liefgehad”¹⁹⁶ – evenwel geldt ook zelfs hier dat dit ‘aanschouwen’ niet een continue geesteshouding is noch ook kan zijn, omdat alleen in het geloóf te zien is wat door het geloof betuigd wordt.

Zo blijft het dan bij de nieuwe religie van het grenzeloze vertrouwen in de Verborgene, zo blijft het dan bij die stralende woorden: “De Here heeft gegeven; uit Hem zijn alle dingen; de Here heeft genomen; tot Hem zijn alle dingen; de Naam des Heren zij geloofd, omdat ’t geen uit Hem kwam, door Hem zelf wordt teruggevoerd – tot Zijn eeuwig Hart.” Zie, van deze waarheid, van deze werkelijkheid heeft ook Job geleefd.[°] Niet alleen Abraham, maar ook Job heeft “de dag van de Messias van verre gezien en is verheugd geweest”. [Joh. 8: 56]

| 257 |

V

Indien – vaak na enig tegenstreven – is toegegeven dat dit de zin is van het boek Job behoudt toch menig een het gevoel dat het zó verstaan uit het gehéél van de heilige Schrift uitvalt. Dit berust op een gezichtsbedrog, ontstaan door de gewoonte de leer van de Schrift en de gangbare welbeproefde westers-christelijke wereldbeschouwing als ident te beschouwen. Het is met name de zin van de ‘Vadernaam’ van God die hier in het geding komt. Veelal stelt men het vóór alsof daarmee bedoeld zou worden op onze oorsprong, op onze schepping. En men wil daar dan een wezensverwantschap tussen God en mens uit afleiden, een natuurlijke broederschap van de mensen (die daarop! berusten zou), een natuurlijk vertrouwen op een vanzelfsprekende liefde van God.

Minder uitgesproken, meer heimelijk gaat dan de gedachte om dat de ‘Vader’ toch voor zijn kinderen zorgen móét, dat de Vader eindeloze plichten heeft tegenover zijn kroost. Is het te verwonderen dat de opeenstapeling van rampen, in één leven reeds, op grond van deze gedachte alleen tot óngelovige opstandigheid voert? En is het niet jammerlijk dat de anderen, die zich staande houden, zich op onvruchtbare wijze kwéllen met de vraag hoe het te rijmen is? En is het dan te voorkomen dat men in zo banale vraagstellingen verzeild raakt als bijna het gehele Angelsaksische christendom te zien geeft, waaruit bijvoorbeeld de onzinnige stelling van Weatherhead opkomt: “Zou Gód een kwaad doen, waarvoor een méns in de gevangenis gezet zou worden?”¹⁹⁷ Vandaar ook dat al meer | 258 | een verlegenheid met en een nauwelijks verholen misprijzing van het zogenaamde Oude Testament onder dezulken postvat. Want het laat zich niet humaniseren.

En nu vraagt men misschien: geeft het Nieuwe Testament[°] niet een meer bevredigend antwoord op het “waarom?” van het lijden dan het boek Job? Moeten wij ons niet dáaraan houden? “Wij weten dat degenen die God liefhebben alle dingen medewerken ten goede, namelijk degenen, die naar Zijn voornemen geroepen zijn” (Rom. 8: 28).

¹⁹⁶ Verwijzing naar het klassieke protestantse avondmaalsformulier.

[°] Zie, vrienden, bij deze vragen lééft men.

¹⁹⁷ Waarschijnlijk vrij geciteerd uit *Waarom lijdt de mensheid?* van de liberale Engelse theoloog Leslie D. Weatherhead (1893-1976). Utrecht: Bijleveld 1936. In het origineel: “I cannot believe a thing is true about God for which a man, could he bring such anguish to another’s life, would be in jail or in a lunatic asylum.” *Why do men suffer?* New York/Nashville: Abbingdon-Cokesbury 1936, 111.

[°] Romeinen 8

Inderdaad is de indruk van dit woord, gelijk ieder wel zal voelen, onmiskenbaar meer ‘bevredigend’ dan van het boek Job. Maar laat ons even nauwlettend toezien. Het gaat daar^o ten slotte om leed van een andere orde dan in Job. Het is jammer dat onze taal de woorden leed, lijden, smart en kruis door elkaar gebruikt. Men zou om velerlei redenen een nauwkeuriger afgrenzing wensen. Paulus en de gemeente dragen een lijden waarvan de zin en de bedoeling hun naar de grote lijnen duidelijk is in het geloof. Dit lijden is ‘kruis’ in opstandingslicht. Het is lijden om Godswil, om het Evangelie, door de vijandschap van de wereld tegenover Jezus, gedragen met het oog op het Koninkrijk. “Gelijk geschreven staat, want om Uwentwil worden wij de ganse dag gedood!” (Rom. 8: 36). Hier ontmoeten wij dus de ‘Ebèd Jahwè’, de knecht de Heren uit het troostboek van Jesaja. Van Christus en de zijnen, de kern van de gemeente, geldt dat zij uit hun lijden “zaad zien”. Zelfs van het grote leed dat de profeet Jeremia treft, waarover ook hij wel met God ‘twist’, kunnen wij zeggen dat het bijkans nimmer voor zijn bewustzijn zonder zin is. Het dringt zich aan |259| hem op als behorend bij de last van zijn zending. Hij weet dat hij van de moederschoot is afgezonderd om de afval van zijn volk op zich te nemen.

Ook in dit verband hebben wij ons te herinneren dat Job geen zoon van Israël is. En we moeten letten op het merkwaardige feit dat in de proloog en epiloog van het boek de Godsnaam ‘Here’ (Jehova) overheeft, terwijl in de gesprekken, in het drama van de twist, gesproken wordt van ‘God’ (Elohim) en de naam ‘Here’ ook geen enkele maal voorkomt. En alleen aan het begin van de ‘Godsredes’ komt de naam ‘Here’ terug: “Daarna antwoordde de Hére Job uit een onweder en zei” (38: 1). Voor de profeten en apostelen echter is God steeds: God-in-zijn-openbaring. Zij lezen ‘God’ in het licht van de ‘Here’. Daarom roemen zij in de vervolgingen.

Er zijn ook wel pijnen die slechts in een verwijderd verband staan voor hun blik met het “om Uwentwil”, maar het levensplan van de apostel, van de zendingsgemeente, van de christen als getuige en martelaar, is in hoofdzaak zin-vol omdat het betrokken is op Gods Werk.

Doch dit is het uitzonderlijke van het gebeuren en een zeldzaamheid in het ons gegeven leven. Niet tot alle moeders, tot geen van de moeders van wie de zonen vielen in de wereldoorlog zou men kunnen zeggen: “Bedrukte Rachel, schort dit waren, uw kindren sterven martelaren en eerstelingen van het zaad, dat uit uw bloed begin te groeien en heerlijk tot Gods eer zal bloeien.”¹⁹⁸ En tot wie van Jobs vele zonen onder ons zou men iets dergelijks kunnen zeggen? Het raadsel van Job ontstaat dus juist omdat deze zin ontbreekt, het werd toegescherpt door de vaagheid van |260| het onsterfelijkheidsgeloof in zijn dagen en door het verouderd-zijn van de vergeldingsleer, terwijl de aangevochtene er redelijkerwijs niets beters tegenover kon stellen. De vergeldingsleer is oud-gemaakt en nabij de verdwijning juist door het schrikkelijk-nieuwe dat zich aan Job voltrekt. En dit geldt evenzeer van de andere verklaringen, die van Elihu niet uitgezonderd.

De ‘Lossen’ moet kómen. Dit ‘komen’ behoort naar Bijbels besef tot het wezen van God. De christelijke gemeente, die belijdt dat de Lossen gekomen is, belijdt ook dat aan Zijn herhaalde komst in ons persoonlijke leven en aan Zijn uiteindelijke komst in de wereld het heil hangt. Daarmee zijn de ‘verklaringen’ uitgeschakeld. Maar nog altijd gelden deze

^o in Romeinen 8

¹⁹⁸ Uit de Kerst-rei van Joost van den Vondels *Gijsbrecht van Amstel*, weergegeven in het vijfde couplet van het kerstlied ‘O Kerstnacht, schoner dan de dagen’. Gezang 20 (1938), Lied 510 (2013).

theorieën[°] tot bevestiging van de geestelijke slaap. En hoe staat het met dit vage en verouderde nu onder ons? En wat hebben wij dat ons immuun zou maken voor de oude, de blijvende[°] vragen? Want Jobs probleem *herhaalt zich voor ons* tegenover[°] al die pijnen, smarten en noden die met de bevordering van het Evangelie en met de heiliging van de gemeente voor ons besef in generlei verband staan.[°] Want het is wel waar (gelijk iemand gezegd heeft) dat hij die de drie jongelingen zou horen zingen in de vurige oven [Dan. 3] het moeizaam zoeken naar een theodicee zou opgeven – maar waar en wanneer horen wij dat in deze wereld? En hoevelen gaan in de vurige oven niet, gelijk Daniëls vrienden, omwille van het geloof, maar... ja waarom?

Er is een *lijden-met-Christus*, de brieven van Paulus met name getuigen ervan en het wordt door de gemeente van alle eeuwen als de hoogste eer beseft, als het enige [261] martelaarschap dat geen zelfverheffing is, maar uitverkiezing en inwijding in de laatste geheimen. Doch steeds staat dit op de voorgrond: dat het Christuslijden van een andere orde is dan alle menselijke lijden op zichzelf en dat Hij ons lijden om God, om deze wereld, om de nood van de creatuur gelijkvormig maken wil aan Zijn lijden, zodat het – de woorden moeten, zo ergens, dan hier schromen te komen – een lijden ‘mét’, ja, ‘in Christus’ wordt.^{°199} Hier kan dus geen sprake wezen[°] van opstand, maar evenmin van berusting, hier is enkel hemelse,[°] smartelijke en heerlijke bevoorrechting.

Het ‘kruis’ is nimmer dát leed dat ons opgelegd wordt, maar steeds dat leed dat wij óp ons nemen. Hier ontvouwt zich het sacramentele leven van een lijdsgemeenschap. Maar de vraag is of dit als bezit, als levenshouding kan worden vastgehouden, of het ook maar zo gedácht kan worden – en de nog klemmender vraag is of elk gegeven lijden tot een lijden met Christus kan en moet gewijd worden, of het tot berusting, ja wat meer is: tot dankbaarheid voor een bevóórrechting kan en moet opgeheven worden. Wordt dat van ons geëist?

Juist vanuit de belijdenis van de christelijke gemeente is hier recht en ruimte voor vele vragen, aarzelingen, reserves. Want te geloven in Gód, dat is voor haar de kruisiging en vernietiging van elke algemene Godsvoorstelling, van het ‘Opperwezen’ en van de ‘Algeest’, van de ‘Natuur’ en van het ‘Lot’. Te geloven in de Schepper, dat is: in de scheppende werkzaamheid van Hem die Zich in Christus Jezus heeft geopenbaard, betekent dat het hart nieuwe noodzakelijke vragen stelt uit kracht van dat [262] geloof, vragen die niet meer ondubbelzinnig kunnen beantwoord worden, gelijk de theorie van de religieuze mensen meende en meent. “Wij bedoelen de vraag naar de mogelijkheid der zonde als de daad, waarin het schepsel ondanks de opperheerschappij Gods nu toch niet alleen een eigen, maar een zelfstandige werkelijkheid, een absolute eenzelligheid zich aanmatigt en zo zichzelf tot god maakt; verder de vraag naar de mogelijkheid van het *lijden* d.i. van zulke

[°] beide

[°] eeuwige

[°] ten opzichte van

[°] geen verband houden.

[°] feitelijk Christus is die *in* de zijnen lijdt.

¹⁹⁹ Zie ook de meditatie in twee afleveringen ‘Met Christus lijden’ in het *Gemeenteblaadje* van Cortgene, 28 februari en 7 maart 1925. O.a. opgenomen in *Verzameld Werk 14 – Mystiek en bevinding* (2015).

[°] komen

[°] bovenmenselijke,

wederwaardigheden die de mens, ondanks de goedheid van de door God geschapen wereld, *klaarblijkelijk niet ten goede medewerken*, die met name niet dienstig zijn daartoe dat God door de mens worde geprezen en verheerlijkt, maar die veeleer dienstig zijn voor het tegendeel! Ten slotte de vraag aangaande de dood, als een einde van het schepselmatige bestaan, dat, ondanks de dragende genade van het goddelijk Geduld, zijn neerstorten in de afgrond van het Niet betekent.” “Men kan op deze vragen, vanuit het dogma der schepping gezien, wel antwoorden door vast te stellen dat God als de Schepper der wereld in haar wáre, door Hém bepaalde werkelijkheid, de Meerdere, de Heer, de Overwinnaar moet zijn over deze absurde, deze onmogelijke mogelijkheden; maar men kan in geen geval zeggen dat God ook deze mogelijkheden (laat staan de werkelijkheden) als zodanig gewild en geschapen heeft” (Barth).²⁰⁰ Maar vooral is te bedenken wat het inheeft te geloven in de Almacht van God. Deze “is niet iets wat wij allicht geneigd zijn voor almacht te houden, maar zij is de almacht van de Váder.” – “De openbaring van God de Vader in Christus is als zodanig ook de |263| openbaring van zijn almacht, waaruit wij dus allereerst te leren hebben wat werkelijke almacht is.” – “Deze almacht verschilt daarom van de idee van een oneindige ‘potentialiteit’, machtigheid of machtsmogelijkheid even zoveel als ons werkelijke leven van één van onze dromen verschilt. Want oneindige machtigheid of oneindige machtsmogelijkheid is op zichzelf... een leeg begrip, waarbij nog niemand in ernst zich iets heeft voorgesteld of gedacht, eenvoudig omdat men dat niet kan.”

Het is dus zo dat, terugziend vanuit de bijzondere openbaring, de vragen van het algemene, ons gegeven leven niet tot redelijke oplossing worden gebracht, dat veeleer Christus’ verschijning de waan van de oplossingen verstoort. En dat Hij dit doet ter ere van God. De kerk van Christus gelóóft dat de Váder God is, niet omgekeerd! Dat de heilsmacht, openbaar in de opstanding van Jezus Christus uit de doden, de ware almacht is.

In de ervaring echter hebben velen een omgekeerde weg te gaan. Indien wij die weg willen gaan – heel vaak móeten wij Jobs weg gaan – blijft ons niets anders over dan juist om het geloof in déze God vast te houden Zijn verborgenheid te doorlijden.

Het wordt tijd dat wij velerlei verwarring (ook bijvoorbeeld omtrent de ‘berusting’) voorkómen door klare onderscheidingen. Zeer dienstig schijnt ons de onderscheiding: zinloos en zinvol leed. Zij is eenvoudig en reëel. Zij verhindert een vertroebeling van onze menselijke ervaring, de boze truc van de menselijke oplossingen. Het lijden-met-Christus maakt een deel van het ‘onedele’ afwendbare leed tot ‘edel’, onafwendbaar leed. In onderscheiding |264| daarvan blijft er het lot van allerlei rampspoed, door de natuur en door de samenleving ons overkomend, waarvan wij niet van tevoren mogen aannemen dat het als kruis zinvol zou zijn noch ook dat het als lot geestelijk onverschillig zou zijn, naar de zin waarvan wij integendeel met volharding hebben te *vragen*.

Nu ligt hier een bezwaar voor de hand, namelijk dit: “Ja, maar wat weet een mens van zinloos en zin-vol, dat is toch zijn zaak niet?” Vaak komt dit ook in onszelf óp.

Dit is echter een ondoordacht bezwaar. Alle zin waarover ménsen spreken is natuurlijk (anders zouden mensen er niet over kunnen spreken) ménselijke zin. Maar wij hebben geen

²⁰⁰ Karl Barth: *De Apostolische Geloofsbelijdenis*. Voor Nederland bewerkt en van aantekeningen voorzien door Dr. K.H. Miskotte. Nijkerk: Callenbach z.j. (1935), 51v., 37v. [4630] Zie ook Karl Barth: *Kirchliche Dogmatik* I/1 (1932), 407vv., 412v. [662]

keus: óf wij nemen het leven stug als de stompe^o dieren óf wij trachten het menselijk te aanvaarden, te dragen en zoveel doenlijk te doorlichten. En het doorlichten geschiedt in het concrete leven op géén wijze dan door het volhardende^o vragen en het voortdurende afwijzen van de in het algemeen geldende verklaringen. En daar blijft ons niets anders over dan onze menselijkheid ten einde toe te bekennen,^o juist omdat wij vermoeden^o dat in God deze onderscheidingen ten slotte niet gelden en in het ógenblik, door de blik van Zijn ogen, kunnen worden tenietgedaan. Maar dit is een gebeuren van andere orde, dit is openbaring waarover wij in genen dele beschikken, dit is het wonder van het antwoord dat geschiedt als het uur gekomen is en de tijd van het welbehagen. Daarbuitenom eist de oprechtheid dat wij Jobs leed rekenen tot de ‘onmogelijke mogelijkheden’. Nietwaar? Dat is toch wel partijdig,^o dat men ons^o zou verbieden te spreken van zin-loos en zin-vol leed, maar |265| zélf zou blijven spreken over de rechtvaardigheid van het wereldbestuur, alsof die rechtvaardigheid niet nog veelmeer een puur-ménselijk begrip zou zijn.

Juist langs de weg van Jobs onrust, aanklacht en worsteling komt een mens waarlijk aan de grenzen van zijn verstand, ook aan de grenzen van zijn vroomheid. Daar geeft hij het pogen óp uit de gegevens van zijn ervaring de waarheid van Gód te vinden. Daar verstaat hij dat de waarheid, achter de ervaring óm, onder de grondslag van eigen inzicht en beginsel dóór, ja tegenover al het gegevene, moet oplichten in de arme-van-geest, in de bedelaar, die in de Geest vraagt om de Geest, om het Woord midden in dit schijnbaar-eindeloos exil. Het verwijt dat op deze wijze de mens zich zou verheffen en op een aanmatigende wijze over het leven oordelen zou, is er glad naast en geheel onverdiend. Het echte buigen voor de Verborgene, het ware rustvinden in het Antwoord is ten slotte alleen bij hem die de wegen van het denken ten einde is gegaan, die de draagkracht van de ziel ten uiterste heeft beproefd. Deze vindt aan de grenzen: God als *werkelijkheid* en niet als menselijke Schim, als ‘Tiran’, maar een die zalig maakt, om het eeuwige welbehagen.

Daarom is er mede gelóófswaarheid in de woorden van De Génestet vertolkt waar hij zegt van “zijn vrome”:

“Kan de zelfmoord van 't verstand
U slechts ruste geven,
Hij wil liever aan Gods hand
Rustloos zoekend — léven!”²⁰¹

|266| Zalig zijn die treuren, die honger en dorsten naar de gerechtigheid, die vervolgd worden, zij worden getroost, verzadigd en hun loon is groot in de hemelen [Mt. 5: 4-12]. Deze treurnis draagt zaligheid in zich,^o in dit dorsten begint de nabijheid, in die vervolging

^o stom als de stomme

^o rusteloze

^o belijden,

^o weten

^o wat vreemd

^o u

²⁰¹ Slotregels van het gedicht ‘LXXII Moderne wereldbeschouwing’ van P.A. de Génestet. In: *Dichtwerken*. Amsterdam: Gebroeders Kraaij 1869, 321.

^o is zaligheid,

licht een vrede óp die alle goddeloze en alle vrome verstand te boven gaat. Maar wee ons wanneer wij de treurnis, de dorst, het vragen van de aanvechting methodisch willen uitschakelen of van tevoren, vóór het leven ons nog goed geraakt heeft, willen afsnoeren, om zo de vrome man te blijven.

Ook het zin-loze drijft ons tot God. Maar de vermaningen van de traditioneel godsdienstigen dat wij zullen bukken onder hun God, (dat is: voor hun vóorstelling van God) werpen wij verre van ons. Nee, dat is uit, dat is voorbij. Het zijn allemaal de dorre woorden van mensen die nooit de afgronden van de werkelijkheid hebben doorleefd. Deze klanken komen niet van strak gespannen snaren, dit is de taal van Elifaz, Bildad en Sofar, van wie een zoenoffer gevraagd wordt “opdat Ik ulieden niet doe naar uw dwaasheid, want gij hebt niet recht van Mij gesproken gelijk mijn knecht Job” [42: 7].

Het is een zeer verantwoordelijke taak [ervoor] te waken dat de gemakzucht van de ziel zich niet buigen gaat onder deze vermaningen en zo de zegen van het duistere verliest. Het buigen voor de bekende ‘God’, die uit natuur en ervaring kan worden afgelezen, is een van de meest satanische verzoeken van dit leven. En onberekenbaar is het geestelijke goed dat verloren is gegaan doordat aan deze rust-belovende stemmen ontijdig gehoor gegeven werd, vooral in het lijden om het leed van ánderen. |267|

Op deze wijze kweken wij met name onder de jongere mensen óf heimelijke Godshaat óf laffe kruiperij.

Romeinen 8 is dus meer bevredigend daar waar zin-vol lijden het leven beheerst. Maar de Verborgenheid van God (met alles wat erin verborgen ligt), zoals Job die vindt en belijdt, blijft het laatste woord tegenover de stromen van zinloze pijn en leed die door de schepping ontzaglijk gaan. Het onbegrijpelijke is niet een rest en donkere rand, het is de dampkring zelf waarin ons bestaan is gedompeld. En aan de kimmen zwerft een rest van licht. En gloedkernen vormen zich uit de wentelende nevelen. Het kan ‘straf’ zijn, het kan ‘noodzaak’ zijn, het kan ‘opvoeding’ zijn. Maar het kan ook iets heel anders zijn, iets waarvoor geen naam is. Wij stamelen er wat van indien wij zeggen: het tragische, of in het geloof: de onbarmhartige barmhartigheid van God. Bij het tragische past de voorstelling van het vagevuur, bij deze barmhartigheid van God behoort de hemelse verborgenheid van Zijn wegen. Maar het hemelse karakter van deze verborgenheid is zéér verborgen. En eerst na het antwoord-uit-het-onweer, waarin de Hére zich geeft, is het mogelijk, rechtmatig en geboden, te... zwijgen, tegenover de *hémel*!

Als de apostel Paulus zegt: “Wie zijt gij, o mens, die tegen God antwoordt?” [Rom. 9: 20], spreekt hij niet over een willekeurige God, maar over de God en Vader van onze Here Jezus Christus – en tegelijk belijdt hij de ‘willekeur’ van die God als vrijmachtige genade en genadige vrijmacht, als openbaring in deze eon van hetgeen uit Hem en door Hem en tot Hem is.

|268|

VI

Wij zijn bij onze aanvankelijke overwegingen niet uitgegaan van ons persoonlijke leed, maar van de rampen die onze medemensen treffen. Het “waarom?” gold niet allereerst de dingen die óns overkomen zijn, maar het onbegrijpelijke lot dat zich over de anderen ontlaadt – en

wij staan erbij met dichtgesnoerde keel en met de aandrift van ons machteloze medelijden. Het antwoord nu waarover wij spreken is ontsprongen aan Jobs zielenstrijd, aan zijn volhardend vragen ten aanzien van zijn persónlijke rampspoed. Heeft het een wijdere betekenis die zich uitstrekt ook over dat andere leed, over het lot van de vreemden die nochtans onze medeschepselen en onze broeders zijn? Is het ervaring of is het openbaring? Hierop is te antwoorden dat het vreemde leed, ondanks alle mede-leven en mede-lijden, niet kan worden toegeëigend. Het kan niet, het behoeft niet en we treden de anderen licht te na. Indien het ons ááandoet zullen we moeten bedenken dat de vragen daardoor in óns gewekt wellicht niet hún vragen zijn. En dat op hun vragen hun een antwoord geworden moet, wanneer hun uur gekomen is. Wij moeten wel bedenken dat wij zeer geneigd zijn God aan te klagen en Zijn gerechtigheid te betwijfelen, omwille van anderen, van wier verleden, schuld, gewetenstoestand, zielenkrachten wij in ieder geval minder weten dan van ons eigen innerlijke leven. Diepzinnig zegt Thomas Aquinas²⁰² dat de engelen het stervensuur van ieder mens kennen, maar dat zij niet het geringste inzicht hebben in de zielenstaat van welke mens |269| ook. Hoeveel te minder wij, medemensen en ten slotte vreemden. Toch heeft Job een en ander verstaan.

Het is de vraag of wij het onafwendbare leed van de anderen zonder meer als ‘edel’ leed kunnen en mogen zien. Hier kan een nieuwe arglistigheid schuilen. Job aarzelt, want dit is hem zeker: ondanks de scheiding van de persoonlijkheden blijft ook het leed dat ons niet onmiddellijk aangaat ons aangaan als *teken* van Gods Verborgenschap in het ons gemeenzaam gegeven mensenleven, in onze ‘geworpenheid’ en in zoverre wordt het telkens weer een spoorslag tot geestelijk vragen en zoeken van Gods aangezicht, vanuit ons zijn dat een zijn-in-de-wereld is. Het behoort tot de ‘*chokma*’, de israëlitische, de Bijbelse wijsheid geen verklaringen te forceren en wel allerm minst ten aanzien van de niet-persoonlijk, maar op een bovenpersoonlijke wijze ons aansprekende raadselen.

En nu behoort het naar ons toeschijnt tot de kenmerken van deze tijd dat de verschrikkingen rondom ons, hoewel we wat ons zelf betreft nogal kleinzerig zijn, ons maar weinig raken, ons nauwelijks iets zéggen. Dit is een tijd waarin de moed tot vragen sterft. De vragen naar de heilzekerheid van de religie zijn oneindig mat geworden. De vragen die het humanisme bewogen, naar de zin en de mogelijkheid van het menselijke leven en van een menswaardig bestaan, worden door een nieuw geslacht als sentimenteel terzijde geschoven. Een diepe slaap is na het adamitische zwoegen om de wereld te ontginnen op ons allen gevallen.

Wij vragen niet eens meer: laat deze bittere kelk van de raadselen aan mij voorbijgaan, wij laten haar eigenmachtig |270| voorbijgaan als een fantoom waarmee wij ons persoonlijk niet kunnen inlaten zonder aan ons gezond verstand te doen twijfelen. Daarom klinkt het Woord ons ijdel. Vreemd-tevreden, soms zelfs stil-verrukt zijn wij vanwege de koele lijnen van de zakelijk-zelfgenoegzame wereld.

O! nieuwe hemel: geen hemel te denken, niets te hebben dat de regel van de ervaring doorkruisen zou, dat boven bidden en denken zou uitgaan, o welbelijnde zoet-begrensde aarde, o aarde eindelijk verlost van elke achtergrond.

Onze ogen worden gehouden dat wij de belofte van de eeuwigheid niet zien lokken aan de grenzen van de smart. Hij staat midden onder ons die wij niet kennen! [Joh. 1: 29]

²⁰² In zijn *Summa Theologiae*.

Aan het geruis van de mateloze zee van eentonige vragen zijn onze oren lang gewend of ook ontwend.

De wereld is als een gelijkenis van het Gans-andere rondom ons uitgebreid, maar wij hebben ogen en zien niet, horende horen wij en verstaan niet.

Wij houden ons aan de zelfevidentie van de rede, aan de beproefdheid van het overgeleverde geloof, of aan de feitelijke vitaliteit die in de mensen niet sterft.

Wij wonen in het relativisme en wij zijn zakelijk, meer en meer ook tegenover het leed van de naaste en zelfs tegenover onze eigen dood.

Maar zijn de tijden niet eindelijk opnieuw rijp geworden om te zien in welke verschrikkelijke dodigheid wij zijn afgegleden? De eerste en beslissende moed die van ons gevraagd wordt is toch deze: bereid te zijn voor het wonderlijkste, meest uitzonderlijke, meest onverklaarbare dat ons overkomen kan. Waarlijk, dat de mensen [271] in deze zin steeds weer laf waren, dat heeft oneindige schade gebracht aan henzelf en aan de gemeenschap. Het ontwijken van de pijn, het raadsel en de dood, het voorbijgaan aan al de donkere en lichtende geheimenissen is de ware oorzaak van de saaiheid in de menselijke verhoudingen. Dit voornamelijk maakt het leven tot een reeks gevallen die tot in kleinigheden sprekend op elkaar gelijken, zó sprekend dat alle sprake eruit wegtrok en het ons al tezamen niets meer zégt. En juist daaruit komt het vele bodemloze praten voort, de waan alles of althans al het mogelijke te verstaan. De meeste mensen léven niet in het werkelijke leven, zij leven bij een verhaaltje óver het leven. Daarom: alle échte verstaan, hoe beperkt ook en hoe aanvankelijk, voltrekt zich in en uit en tégen de “alltägliche Ausgelegtheit des Daseins”²⁰³, tegen het doezelige dictaat van de domheid, dat het leven naar wezen en gestalte nu genoegzaam doorzichtig is gemaakt.

Geen strijd is zó heilig als die tegen de levenshouding van het geestelijke plebs. En wat wij met het leed doen blijft een beslissende toetssteen.

Een geestelijke toestand van niet-vragen is óf een hemels waken dat boven de dingen gesteld “alles ziet, gelijk God het ziet”²⁰⁴ óf het is een-al-te-aards slapen dat niets wil zien gelijk het is voor ons, die mensen zijn. Infame leugen is het deze slaap voor het wezen van de godsvrucht uit te geven. Dit slapen ontmoet gelukkigerwijze in de loop van de eeuwen de weerstand van geesten als Pascal, die ergens meer róépt dan spreekt: “Jezus is tot aan het einde der wereld in de zielenstrijd van Gethsemane; gedurende die tijd zult gij niet slapen!”²⁰⁵ Doch dit ver [272] schrikt velen en zij weten niet of hier een wanhopige dan wel een heilige spreekt en men ontdekt dat men zelf stiller en flinker en vromer is en men zoekt vóór alle dingen de berusting als teken van zijn verkiezing of als waarmerk van zijn gezondheid.

De *zielszorg* pleegt zich hierbij aan te sluiten, uit pure zorg voor de ziel. Van tevoren en ongevraagd roepen de zielen het de herder toe om ook de lichtste verdenking van zich af te weren: dat ze “helemaal niet opstandig zijn!” Dit roepen is niets anders dan de echo van de

²⁰³ Uitdrukking van Martin Heidegger in zijn hoofdwerk *Sein und Zeit*. O.a. te vinden in de uitgave van 2001. Tübingen: Niemeyer, 170. M had in zijn bibliotheek de eerste uitgave van 1927. [35]

²⁰⁴ Slot van deel 1 van *Les Torrents Spirituelles* van Mme. Guyon (1704).

²⁰⁵ In de *Pensées* (6F, Laf. 919): “Jésus sera en agonie jusqu’à la fin du monde. Il ne faut pas dormir pendant ce temps-là.” [344]

zielszorg zelf, die jaar in jaar uit, met een God- en mensentergende eentonigheid onmiddellijke berusting heeft gepredikt. Onverantwoordelijk is zulk een algemene toepassing van één geneesmiddel dat quasi altijd baat. Toch zijn verscholen onder de massa vele zonen van Job, van de aangevochtene, die God alléén kunnen vasthouden als zij niet berusten, als van golfslag tot golfslag hun vragen uitstromen mag. En tot de anderen moet telkens weer en zo indringend mogelijk, juist met het oog op het leed van anderen, gezegd worden: Gij kunt u afzijdig houden van het lijden van deze wéreld, dit staat u vrij, maar misschien is juist deze afzijdigheid een lééd en wel het enige dat gij zou kunnen vermijden. Er is een proces met God, er ligt een oneindige taak om op de rechte wijze in het reine te komen met het lot. De mens van heden kent al minder zijn bijzondere schuld, maar kon hij tot deze kennis komen, dan kwam daarin wellicht iets mee van de Godskennis die hem verloren ging. Wel is de twist met God zonder uitzicht, maar wie weet hoe God |273| dit opneemt? Het geding tussen God en mens moet in het vragen worden doorgestreden, ook als God geheel verstomt en de mens in zijn monoloog schier versteent. Omdat het na jaren éénmaal zou kunnen gebeuren dat het mensenwoord plotseling zou worden opgevangen en niet meer teruggekaatst op hemzelf terugvallen zou – daarom hebben alle, álle echolozende mensenvragen de behoedzame neventoon van een oneindige verwachting. Wij verschillen zéér in temperament, Jobs felheid ontbreekt de meesten, maar onze positie ten aanzien van het lot wordt meer en meer dezelfde. Wij weten dat wij óf moeten resigneren óf voortgaan om door te dringen in het slechts door het stomme, lange geduld vatbare – tenzij het ónbereikbare antwoord ons bereikt uit het onweer. Maar dit reikt dan ook verder dan onszelf.

Wat onmiddellijk als antwoord gereed ligt, dat is hoogstens wat de rabbijnen noemden de 'Bath Kol', de dóchter van de stem, de naklank van de voorbijgegangene openbaring.²⁰⁶ En deze leent zich voor zo verschillende verklaringen, geeft juist tot zo eindeloze overwegingen aanleiding dat de aangevochtene de wereld welke door dit antwoord gerechtvaardigd zou moeten worden ziet als een vreemde hoon op zijn godzoekende verlangen, als een bizarre verwarring waarin aan het tweeslachtige en dubbelzinnige generlei grens gesteld werd. Vandaar de bittere toon, de kritiek op de zonderlinge regie van de werkelijkheid, die grillig is en dan weer burgerlijk, doorwoond van engelen, van spoken, van kabouters, een verwaarloosd en ondoordringbaar geheel. De zielszorg nu heeft te verstaan dat al deze ervaringen en bevindingen, |274| dit vragen en smalen ten slotte niets anders uitdrukt dan de onmetelijke afstand tussen menselijk begrip en goddelijke beschikking, waarbij dan de mens aanvankelijk moet schijnen het grootste gelijk te hebben – om dan, waar God spreekt uit het onweer, op onbegrijpelijke, vernietigende en bevrijdende wijze in het ongelijk gesteld te worden. Ondanks de schijn van het tegendeel wordt een onderkennen van deze wegen van de ziel in onze tijden weer hoogst actueel. Alleen vanuit zulke kennis is het mogelijk, voor zover dit bij mensen ligt, elkaar een weinig te helpen. Echte broederschap wortelt hierin. Wie weet! misschien zijn er wel onder de lezers van dit geschrift die zich reeds hebben afgevraagd of wij met al dit betogen en betuigen geen open deuren forceren, die menen dat de zin van het boek Job duidelijk genoeg is. Wij wilden wel dat het waar was maar het lijkt er niet op! In het jaar 1931 verscheen een dik boek, getiteld: *De Theodicee: dat*

²⁰⁶ *Talmoed*, o.a. Sotah 33a.

*God rechtvaardig is in de regeering der wereld.*²⁰⁷ Daarvan willen wij u iets vertellen voor we verdergaan om u uit de droom te helpen die meent dat de zin van het boek Job nu welhaast duidelijk genoeg is. De schrijver gaat in het jaar 1931 rustig naast Elifaz, Bildad en Sofar zitten tegenóver Job. Deze rechtvaardiging van God is zeer duidelijk een rechtvaardiging van een bepaalde wereldbeschouwing. Probleem, zegt hij, is wat een ander ons voorwerpt en het moest eigenlijk zo zijn dat niet de wereld aan de kerk, maar de kerk aan de wereld problemen voorlegde. Misverstand op misverstand! Job spreekt ertegen in: “Nee, Gód werpt ons problemen voor – maar blijkbaar niet opdat wij die tot |275| oplossing brengen, theodicee is een menselijke poging God te rechtvaardigen. Dit loopt váák uit op een hoon van het menselijke intellect (want het komt op geen stukken na uit), maar *altijd* op een oneerbiedigheid jegens God, want God kan alleen Zichzelf rechtvaardigen en Hij doet het, waar het Hem behaagt”.

Natuurlijk zegt de schrijver en zijn consorten veel dat waar is en Bijbels, precies trouwens als Jobs vrienden, maar hij krabbelt telkens terug. De onbegrijpelijkheid van God in de lotsbedeling wordt overeenkomstig de strekking van het boek Job toegegeven, maar niet welgemeend en van harte, want er wordt tegenovergesteld nota bene een woord van Sofar, gelijk de schrijver ook Psalm 73: “Maar ’t was een stuk dat in mijn oog, mij moeilijk viel en veel te hoog”²⁰⁸, heel mooi vindt, maar, zegt hij, daarbij “mag” het toch niet blijven! Wanneer hij hoort zeggen dat ook in het gelóóf, aan het einde van de denkweg voor ons onvastigheden en onzekerheden blijven bestaan, dan is dat voor hem hetzelfde als wanneer er gezegd zou zijn: “Ik geloof wel dat het zo is, maar het kan ook even goed precies het tegenovergestelde zijn; wat is waarheid?” Hij citeert met instemming een lief vers, waarin met roerende verstrooidheid verondersteld wordt, dat de aanbidding Gods rust op het... verstaán van God.

“Wij wezen er reeds op: ge moogt nooit tegen God denken, nooit tegen God spreken, 't moet altijd voor God zijn” – zo betoogt onze auteur,²⁰⁹ maar wie had ook weer ‘recht’ van God gesproken? – en voor welke mensen moest een offer worden gebracht, opdat aan hen niet gedaan werd naar hun dwaasheid? Is het niet zó |276| dat men tégen God moet denken, om vóór Hem te kunnen spreken? Of moet het boek van de aangevochtene, de kroniek van zijn heldendaden, zijn uitdagende vragen uit de Heilige Schrift alsnog worden weggesneden?

De arme Job en zijn zonen! Wat zijn zij nog altijd eenzaam, daarentegen overal waar zulke dominees ‘staan’, daar staat het nakroost van Elifaz, Bildad en Sofar ongeschokt. “De theodicée heeft ten doel u ertoe te brengen, dat ge erkent en belijdt: in God is het onrecht nooit gevonden”²¹⁰ – arme kerk die dit menen zou! Het Woord van Gód brengt ons daartoe en onze erkenning komt uit het gelóóf, dat wonderbaar door dat Woord zélf wordt gewrocht. Wie daaruit leeft heeft maling aan elke theodicée. “Koningin Sophie Charlotte las het werk van Bayle en had behoefte aan weerlegging – daartoe nodigde zij Leibnitz bij haar ten paleize en Leibnitz heeft over Bayle gezegevierd!!”²¹¹ Och kom! Het lijkt er niet naar.

²⁰⁷ Van de gereformeerde predikant dr. Abraham Kuyper (jr.). Delft: Meinema 1931.

²⁰⁸ Uit vers 8 van Psalm 73 (1773).

²⁰⁹ A.w., 77.

²¹⁰ *Ibidem*.

²¹¹ *Idem*, 116v.

Bayle is de diepere en de meer godvruchtige geest, maar al ware dit anders, zelfs het schitterendste vernuft heeft nimmer ‘gezegevierd’ over de armste, existentiële vraag. Wie praat van zegevieren? Maar hoe verraaft hier de schrijver zichzelf. Want wat zou Job, wat zou Asaf, wat zou de ‘Prediker’, wat zou de arme Lazarus, wat zou de blindgeborene aan Leibnitz hebben gehad? Ze zouden echter evenmin behoefte hebben gehad aan een weerlegging van Bayle. Waarlijk, zij leven in een geheel andere orde en hebben een diepgang die door geen ‘weerlegging’ ook maar geraakt wordt.

“Ware er geen zonde, er zou zich ook geen ziekte hebben voorgedaan onder de mensen. En het is juist het op | 277 | komen van allerlei ziekten waardoor de mens geprikkeld wordt over de bestrijding van de kwalen ernstig na te denken.” – “In een wereld zonder misdadigers zou de mens niet genoopt zijn over het recht na te denken en straf te oefenen” — let vooral ook hierop: “De zonde in de wereld maakt het wild gedierte tot roofdieren; zo ontstaat de kunst deze te vangen en te temmen; zonder zonde zou die wijsheid zich niet hebben geopenbaard, zouden die krachten latent gebleven zijn”.²¹² Op zóiets diepzinnigs zijn zelfs Jobs vrienden niet gekomen! Gij zegt: nee dat is het gedachtenspel van een miniatuurhegelaar zonder levensernst en zonder enig spoor van de strijd die aan het geloof eigen is. Nu dan, het is veel erger dan ge vermoedt, want de schrijver vervolgt onmiddellijk na het weergegeven betoog: “In veel sterker mate nu geldt dit (nl. dat het talent van dierentemmer enz. latent zou zijn gebleven, indien er geen zonde ware) van de Here onze God en het is in dit licht dat wij iets verstaan van de wijsheid Gods in het wereldbestier!” – “God heeft zó Zichzelf lief dat Hij in de wereld ten volle zich als God wil openbaren, ook in die deugden die zonder zóndige wereld latént gebleven zouden zijn”.²¹³ Zie, dat is nu ‘theodicee’! Rechtvaardiging Gods! En dit is zeker ook de wijze waarop de kerk aan de wereld problemen wil voorleggen? Ongetwijfeld zal zij met deze problemen verlegen zijn, maar nog méér met zulke oplossingen! En wee de kerk die hier geen verlegenheid meer kent. Zij heeft zeker aan de wereld niets meer te zeggen, zij kan alleen aan de Godshoon een glimp van rechtmatigheid geven. | 278 |

Wij zullen er verder over zwijgen, want zwegen wij níet, we zouden als Job tegen de vrienden tot schelden moeten overgaan. Maar meent ge nu nog, waarde lezer, dat wij met onze vertolking van het boek Job open deuren inrennen? Vraagt ge nu nog of er reden is zich bezórgd te maken over de zielszorg? Ziet ge het nu nóg niet hoezeer elke ‘theodicee’ het denken van de vragenden onderschat (het kleine euvel!), Gods verborgenheid te na komt en Zijn Openbaring misduidt en banaliseert (en dit is het zwaar vergrijp!)? Ja voor wie menen deze verdedigers eigenlijk óp te komen? Voor God? Is het niet doorzichtig genoeg dat ze zich warm maken voor hun eigen zielsrust (die overigens zielig genoeg is) en dat hun zegevieren in niets verschilt van het succes behaald in een debatingclub? Men zoek slechts één ‘onschuldig’ lijden tot op de grond te verstaan en men zal een leven lang genoeg te doen hebben en niet tot een einde komen. Het versimpelen van het leven, de euvele moed [om] abstracte dooddoeners uit te geven voor openbaring is met name voor een dienaar des Woords een meinedig ondernemen.

²¹² *Idem*, 278v.

²¹³ *Idem*, 288.

Want als het lijden een zin heeft is het juist deze: de mens van de God van de traditie te leiden tot de God van de werkelijkheid, die de verborgene is. Het Woord van God komt uit verten tegenóver onze afgepaalde geloofswerkelijkheid gelegen. Het is een opgang-uit-de-hoogte die ons komt bezoeken, het maakt de *Bath-Kol* klein en overbodig. Wel is de sluier dicht van de werkelijkheid waarin het Woord van God geschiedt, maar waar het geschiedt is de waarheid, de werkelijkheid van Immanuël onmiskenbaar en onmiddellijk ondanks de bemiddeling van het |279| onweer en klaar ondanks de sluier van de mensenwoorden waarin zij is vervat.

De zielzorgers, de herders, God beware er hen voor slechts de taal van het gezond verstand te spreken. Er zijn er die, huiverend maar eerbiedig, kunnen *luisteren* naar een hart dat niet alleen de troost versmaadt, maar zich voedt met een ernst die op zijn beurt de kiemen van een^o vertwijfeling voedt, die met Job zegt: juist de troostredes brengen mij tot een ónvruchtbare, ongelovige wanhoop “zodat mijn ziel de verworping kiest” [Job 7: 15].

Een ieder die leiding heeft te geven of van wie leiding verwacht wordt stelle zich – nog daarenboven – met angst voor ogen dat de berusting demonisch kan zijn. Een mens kan God gelijk geven, hoewel hij meent zelf gelijk te hebben. Hij wil daarmee tonen dat hij God liefheeft, ook zelfs wanneer Deze hem verzoekt, of hij wil tonen dat hij grootmoedig is om God trouw te blijven en glimlachend toegeven dat God om zijnentwil toch de loop en orde van de wereld niet veranderen kan. Het grote in Job is juist dat hij blasfemisch wordt, maar niet demonisch-verleugend. Laat ons steeds de mogelijkheid bedenken dat de aangevochtene, die zijn klachten ómdicht in berusting, de bedoeling van zijn beproeving volkomen misként en dat ons troosten en vermanen, ons verklaren en kalmeren op deze miskenning aanstuurt. Wanneer wij troosten moeten, dan komt aan de dag wat wij zelf hebben. Indien we ontdekken dat het maar weinig is vervalt onze taak niet. Dan wordt het ons veeleer openbaar dat wij niet ons geestelijke bezit hebben dóór te geven maar, indien het ons gegeven wordt, het Woord |280| hebben te bedienen, op hópe dat het God behagen mocht dit te stellen tot en te bezegelen als een Antwoord uit het onweer van de gekwelde gedachten.

Bedenken wij ook: menige ongetrooste verkrijgt^o de gave van de vertroosting voor anderen en vele welgetroosten verstoren de mogelijke troost van de anderen. Bedenken wij welk een kramp zich achter de vrome vrede van velen verbergt, en omgekeerd: welk een onmetelijk verlangen naar de kennis Gods zich in de houdingen van het protest pleegt te kleden. Het is een trouwhartige pastor, in de kracht van zijn jaren, overkomen dat, op huisbezoek bij een ontrouw geworden kerkgangster in het begin van de oorlog, al wat hij te berde bracht over de vragen van de dag, over zielenheil en wereldheil, werd onderbroken door een stotend uitgebracht: “Ik zegge maar met Joppe”. En hoe de pastor ook betoogde dat hij het helemaal niet over Job hád en met hoeveel klem hij ook eiste nu eindelijk te zeggen wat Job zei en wát deze wonderlijke opponente dan zo hartelijk ééns was, het antwoord was steeds een zwijgen. Maar nauwelijks haalde haar herder en leraar weer uit tot verklaring van haar eigen leed en van het wereldleed of ze interrompeerde met heftigheid: “Ik zegge maar met Joppe”. Het werd mij verteld als een staal van buitengewone domheid en meer of min

^o der

^o vele ongetroostenen bezitten

vermakelijke hardnekkigheid. Maar het kan ook ánders gezien worden en dan is hier een ontroerend en beschamend getuigenis voor de verborgen God. En nu hopen wij maar dat de lezer al de onderscheidingen en verbindingen van dit geschrift zo zal verstaan dat ze hem leiden tot deze zelfde eenvoud, deze zelfde een |281| voudige afweer en eenvoudige zekerheid.

Want dat is de uiteindelijke strekking van de onderscheiding tussen persoonlijk en bovenpersoonlijk vragen, tussen ervaring en geloof, tussen raadsel en geheimenis, tussen God en 'God', tussen tweeërlei 'schelden', tussen wanhoop en hopeloosheid, tussen 'goddeloze' vroomheid en 'vrome' goddeloosheid, tussen de geweldig-Rechtvaardige en de rechtvaardig-Geweldige, tussen 'zinvol' en 'zinloos' leed. En dat is evenzeer de zin van de verbindingen die wij stelden: dat de 'Vriend' in het Jobboek hetzelfde beduidt als 'Vader' in de evangeliën, maar dat beide tegenóver de gangbare idealistische Vader-voorstelling staan, dat de Oer-macht en de Liefde in wezen hetzelfde zijn en dat beide de rechtvaardigheid te bóven gaan, dat het óndoelmatige Gods vrijmacht verkondigt en dat de vergeving van de zonden naar zedelijke maatstaf een monstrum is gelijk de Behemoth, dat over 'God' klagen hetzelfde is als Gód verdedigen, dat juist het vrágen van de aangevochtene een wijze is waarop de mens recht, rechtmatig en oprecht over God kan spreken – wij hopen dat al deze onderscheidingen en verbindingen de lezer zal voorbereiden om, als het aan hém komt, met die eenvoudige vrouw van daareven de litanie te neuriën of te zingen: ik zegge maar met Joppe.

VII

Zo behoort het tot lot, plicht, roeping, geestesarbeid van deze bedeling dat wij vrágen. Zolang deze aarde staat, de aarde van onze ervaring, zolang zal er die zee zijn |282| en het klagend ruisen van haar ontroerde wateren, de levensvraag, herhaald van geslacht tot geslacht, gelijk het geruis van de zee zich herhaalt van golfslag tot golfslag. Zolang deze bedeling duurt zal na een tijd van verstillings uit vermoeienis-en-wanhoop-en-onverschilligheid dat eeuwenoude geruis opnieuw opdoemen, zal de gang van doodgewaande zielengolven in ons weerkeren met een onverwacht keren van het getij. De aarde, "op ongemeten zeeën gegrond, doorsneden van rivier en meren", gelijk de berijming van Psalm 24 zegt²¹⁴, zal ons niet kunnen weerhouden. Met haar ordeningen bedekt zij de afgrond niet, met haar sluizen en dijken en kanalen maakt zij de oerwateren nimmer tam.

De storm vaart over de wereld, het onweer balt zich samen, de afgrond roept tot de afgrond. En het levende leven grijpt ons aan en de moed der wanhoop.

Het is een grote genade als wij uit de slaap van een gesloten wereldbeschouwing zijn opgewaakt en worden losgeslagen, voortgedreven, opgejaagd, meegenomen, ontvoerd tot "waar in 't eind de witte Liefde lacht".²¹⁵

Dan, aan het eind en gaande in de richting van het einde, verstaan wij dat (gelijk Heraclitus zei) "de verborgen harmonie veel prachtiger is dan de openbare", dan verstaan wij dat zo ook de verborgen Raad van God veel heerlijker is dan een aanwijsbare voorzienigheid. En

²¹⁴ Uit het eerste couplet van Psalm 24 (1773). Daarin 'met rivier en meren'.

²¹⁵ Uit het gedicht 'Katharine' van Henriëtte Roland Holst. In: *Het feest der gedachtenis*. Rotterdam: Brusse 1915, 192. [2188]

dan ook is het mogelijk recht te doen aan de religie van Jobs vrienden en aan hun verklaringen.

Waar de slaap week en de positieve zin van Gods verborgenheid werd ervaren, daar krijgen ook de gewraakte verklaringen hun betrèkkelijke geldigheid. En we mo |283| gen niet nalaten deze – opdat geen onnóddige eenzijdigheid ons bevangt – nog kort te omlijnen.

‘Straf’ breekt in het enge leven binnen – en wij verstaan iets van de goddelijke zin daarvan indien en voor zover en zolang wij vragen. Het is anders dan wij dachten. Natuurlijk is God ook rechter, gelijk hij kunstenaar en bouwmeester is van de oorspronkelijke wereld, zo oordeelt Hij over deze onze wereld naar Zijn eigen oorspronkelijke norm. De ‘straf’ is de daadwerkelijke, goddelijke zelfhandhaving van de Schepper.

Het is het geweld waarmee God op de zelfstandigheid van de gevallen wereld reageert, de vaart waarmee Hij (gelijk het Chassidisme in beeldende vorm leert) de vaten breekt die de volheid van zijn dringende komst afweren, de storm van zijn toorn over een wereld “die Hij aan het niets heeft opgehangen” [26: 7], omdat Hijzelf haar dragen wilde die nu met vloek of bede tegenóver Hem treedt. En wie weet wanneer dit begonnen is? En toch is dit onze oer-eigen houding tegenover God. Job en zijn geestelijke zonen voelen het wel en kennen diep hun deel daarin.^o

En de goddelijke straf slaat wonden. Daarvan handelt de tragedie, die ervaren noch gedicht kan worden dan wanneer de wereld van het schone, in zichzelf verzadigde zijn is verlaten en het mysterie van de schuld zich aan ons vóórdoet. De leer van de goddelijke straf wil zeggen dat de wereld niet “esthetisch kan gerechtvaardigd worden”, gelijk Nietzsche beweert.²¹⁶

Ware het anders dan zou de mens in zijn leed groter en schoner zijn dan God in Zijn zaligheid. Het góddelijke nu van de straf ligt in haar hoogheid en vrijheid, die in de leer der ver |284| gelding niet past. Het is een persoonlijke bemoeienis met de wereld en met de mens. Daarom is zij niet redelijk of proefondervindelijk aanwijsbaar. Daarom ook doet niet alle straf pijn en niet alles wat pijn doet is straf. Het leed blijft een geheimenis dat wij niet ontcijferen maar hoogstens omschrijven, een geheimenis waarin de wond van de straf slechts een moment is.

Pijn is, gelijk ook de lust van de zinnelijke sferen, een kracht die ons schokt en schudt, ja wij mogen wel zeggen, zij is een ‘openbaring’. In alle openbaring onthult zich voor het hart het zinloze als wijsheid, het ongelooflijke als werkelijkheid, het lelijke als schoonheid, het slechte als goedheid, waarom ‘openbaring’ iets is dat de mens zijn gezond verstand kan kosten. En het is alsof pijn als een sulferregen over ons geslacht dalen moet en veel van onze gedachtenbouwsels in de as moet leggen opdat wij niet menen dat God zelf een tragische persoon is (en wie zal dan Hém verlossen?) en dat Hij de dingen de vrije loop laat opdat wij aan de goddelijke straf het góddelijke, de openbaring zouden onderkennen.

De straf die de Onbekende God doet dalen heeft aan zich de zijde van de gerechtigheid, maar ook een zijde van ‘Grimmigheid’, die ons zedelijke besef doorklieft en ons gevoel van recht te boven gaat. Is God *deus absconditus*, dan wil dit zeggen dat Hij in de Openbaring zijn verborgenheid méde-geopenbaard heeft, zodat deze niet onthuld maar in wezen nog verborgener werd, zodat ook Zijn gerechtigheid in het strafgericht een verborgene is, hoewel

^o En Job voelt het wel en kent zijn deel daarin.

²¹⁶ Verwijst wellicht naar Nietzsche’s uitspraak: “nur als aesthetisches Phänomen ist das Dasein und die Welt ewig gerechtfertigt.” Uit *Der Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*. Leipzig: Fritzsche 1872, 25. [6101/1]

in het gelóóf onwankelbaar vaststaat dat deze gerechtigheid rein is in zichzelf. Het antwoord-uit-het- |285| onweer sluit dat niet uit, maar veeleer in. Het sluit dit zózeer in dat het daaruit niet is los te maken. Het gaat hier om de rechtvaardig-Geweldige en de geweldig-Rechtvaardige, waarvan Elihu sprak.

Maar dit alles bedoelt mede dit dat[°] wij de bekende God van deze wereld en de lieve Heer van onze voorstellingen zouden prijsgeven, zodat wij de moed niet meer vinden om het enge leven te handhaven, ons enge rechtsbesef te vergoddelijken en, in de tovercirkel van onze redelijkheid gevangen, voor het gans-nieuwe van de verborgen God ons toe te sluiten. Want juist in dat verborgene is mee-ingesloten de mogelijkheid van een 'Goedheid' boven alle maat en boven alle begrip.

'Voortgang', ja ook dat en het is déze voortgang dat wij in onszelf en in de anderen de kunsten om het onverdraaglijke te rechtvaardigen meer en meer voelen verdwijnen. Dit is iets geweldigs, dat door de gloed van de werkelijkheid levend-gemaakt ook vrome mensenkinderen Prometheus gelijk geven: dit is een voortgang die boven de cultuur en de religie uitgaat. Zich op God tegen 'God' te beroepen is een daad die[°] God alleen geeft. En de moe-gezworven ziel bergt zich in het geheimenis[°] en niemand zal haar rukken uit de geborgenheid van die heilige nacht die de grote verzoendag is.[°] De voortgang in de wereld van de Onbekende God bestaat in de gang naar het Gericht, dat scheidt en rechtzet, dat een beslissend eind stelt als oordeel en tegelijk een beslissend begin, waarin God begint de volken "te richten met Zijn waarheid" – en voor de enkeling bestaat de voortgang hierin dat de bressen, geschoten in |286| de muur van de redelijkheid en de resignatie, almeer uitzicht geven op hetgeen in het 'alproces' juist *niet* wordt verwerkelijkt maar als toekomst op ons toe-komt.

Ook in het 'geestelijke leven' in engere zin komt het er zeer op aan geen voortgang te forceren, geen groei of proces te construeren, maar in de armoede van de werkelijkheid stand te houden, de ogenschijnlijke achteruitgang te aanvaarden en te verdragen, in naakt geloof geen antwoord te laten gelden dan alleen het antwoord-uit-het-onweer, de eigen schamelheid op zich te nemen.

"De mens houde zich in het lijden zonder vermakelijkheid en afleiding der creaturen en zoeke geen trooster noch beklager, maar zette dat alles aan de Here. Hij zij ongetroost en onbekaagd totdat de Here komt; hij versmade alle vreemde uitbreuk en uitvlucht en verwachtte de Here" zegt een vrome van de oude dag.²¹⁷

'Opvoeding', ja ook dat, en het is déze opvoeding dat wij meer en meer verstaan wat, boven leed en lust, zichzelf rechtvaardigt, dat wij onder de wolk van de verborgenheid van God het geloof in ons bevinden en ogen krijgen voor wat *in* ons maar niet *ván* ons is, de religieuze nevelen scheuren en het ógenblik dat God tot de verborgen mens sprak vanuit het onweer werkt in ons ná. En deze herinnering is zéér vruchtbaar. De opvoeding door de hand van de Onbekende God leidt tot een heiliging van het hart, een bereidheid zijn aangezicht te zoeken

[°] bedoelt mede dit dat
[°] moment dat
[°] in de heilige nacht
[°] wordt.

²¹⁷ Jan Luyken: *Jezus en de ziel* (1678). Te vinden in *Jezus en de ziel*. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur 1916, 120v. [421]

in al het donker rondom. “Voor ons toch kan er van God vinden hier beneden slechts sprake zijn, in de vorm van Hem zoeken. Zijn nabijheid openbaart zich aan ons geweten in het besef van zijn vér-zijn. En |287| wanneer onze ziel voor Hem is als een dor en dorstig land, dan wordt ons daarin het beste, het schoonste, het liefelijkste Zijner vertroosting geschonken” (Jonker).²¹⁸

Ja, wij leren God *zoeken*, want al onze overgeleverde voorstellingen en begrippen over dat wat wij van óns uit voor ‘God’ menen te moeten houden werden eerst sprakeloos en daarna werden zij ómgewenteld om het onuitsprekelijke te dienen. Want niet dáárom vinden wij God in het geloof omdat wij Hem tevoren gezocht hebben, maar omdat Hij met Zijn Woord ons tevoren reeds gevonden heeft, daarom zóeken wij Hem – nu werkelijk Hém – in het geloof. Wie het antwoord-uit-het-onweer vernam en verneemt, die is de grond van een algemeen, redelijk Godsgeloof onder de voeten weggetrokken. Hij is opgevoed en wordt opgevoed, ja ook door het lijden, tot het bittere en zalige inzicht dat hij uit zichzelf niet in staat is aan God, de Hére te geloven. Hoe zou hij dan op grond van de genade-van-de-openbaring niet eerst recht beginnen God te zóeken in de hem vergunde tijd. “*Fontein en wortel aller wezen, brengt gij de rechte honger voort,*” zegt Luyken,²¹⁹ *en deze honger is de drijfkracht van heel onze geestelijke existentie, van het gezegende waken: als het de rechte maar is, de honger die de openbaring van de verborgenheid van God in ons wekt.*

Wat afgewezen werd, zolang het de kennis van de Verborgene in de weg stond, verkrijgt zijn betrekkelijke geldigheid in de menselijke omschrijving van hetgeen het woord van God uit het onweer tot zijn gevallen en vervreemde creatuur, tot zijn aangevochten gunstgenoot spreekt. Wat als moment van een wereldbeschou |288| wing de werkelijkheid van God verdonkert, is als levende werking van het eeuwig Welbehagen niet alleen te aanvaarden maar – in vrezen en beven – te loven en te prijzen, want het is mede bron van de kennis Gods.

Het gaat in Job om veel meer dan om de vraag van het zogenaamde onschuldige lijden. Het gaat om de kennis Gods in degenen die lange tijd niets meer weten dan de pijn van het leven. Het gaat om de grote onttovering en de grote inwijding. Het gaat om de verjaging van de ‘moeilijke troosters’. Het gaat om de recht-verstane eer van God, om de verborgenheid van Zijn goedheid en om de goedheid van Zijn verborgenheid, om de levende kennis.

Wij kunnen ook zeggen: het gaat om het lijden als ‘beproeving’. Als we dan maar goed verstaan wat met dit woord bedoeld wordt. En weten we dat eigenlijk wel? Trachten we met dit woord niet juist te omschrijven wat ‘straf’, ‘noodzaak’, ‘opvoeding’ omgeeft en te boven gaat? Hoe is het mogelijk te weten dat deze of gene lijdensgang een beproeving is? En indien dit mogelijk is, zou een werkelijk weten: dit is een beproeving, de beproeving zelf niet opheffen? De beproeving is, “tegenwoordig zijnde” de gans-verborgen toedracht van een zaak tussen God en mens en eerst achteraf blijkt zij een beproeving van de trouw door de Trouw van God.

Dit ziende kan de mens een stootje lijden en ziet zichzelf “als die in alles verdrukt wordt doch niet beknelde, twijfelmoedig, maar niet mismoedig, vervolgd doch daarin niet verlaten, tegen de grond geslagen, maar daarom nog niet te gronde gericht” (2 Kor. 4: 8v.).

²¹⁸ Uit *Het licht tegemoet*, zie voetnoot 108, 22.

²¹⁹ Jan Luyken: *De zedelyke en stichtelyke gezangen* (1704). Amsterdam: Arentz en Van der Sys 1709, 60.

De vraag naar het “lijden van de rechtvaardige” (dat is: |289| van de mens die in de rechte verhouding tot God staat) is in het Oude Testament niet een vraag maar dé vraag. En dat kunnen wij nu ook wel verstaan, want wie erop ingaat ziet hoe zij zich verwijdt tot aan de grenzen van de wereld, niet zozeer omdat de wereld met rechtvaardigen is bevolkt, maar omdat de rechtvaardigen in en dóór hun rechtvaardigheid de onrechtvaardigheid ontdekken die hen aankleeft, terwijl de maatstaf om anderen te meten hen evenals Job (hoofdstuk 7) gans ontvalt.

Ook de onschuldige lijdt schuldig, het bijzondere leed moge geen verband houden met een bijzondere schuld, zijn verlorenheid, zijn vervreemding wordt de ‘onschuldige’ mens indachtig gemaakt als waarlijk de zijne. Ook de schuldige lijdt onschuldig, het bijzondere leed moge verband houden met een bijzondere schuld, zijn verlorenheid, zijn vervreemding wordt de ‘schuldige’ indachtig gemaakt als niet de zijne alléén.

In deze heilige schriftuur, ‘Job’ geheten, komt de Heilige Geest tot óns die zoveel zekerheden verloren en die het grote vragen omwille van het geweten niet kunnen weren uit ons hart en uit onze mond, om ons te betuigen dat óók dit goed is, óók deze verschuiving, kruising, uitwissing van de grenzen, wanneer zij niet eigenmachtig en theoretisch geschiedt, maar door het Woord waarvoor de aangevochtene steeds weer stil wordt.

En nu geloof ik dat het, behalve om de redenen die wij trachtten te ontvouwen, óók goed is voor de diepte en de kracht van ons *ethische* leven. Al staat dit slechts in een verwijderd verband met de vragen die ons hebben beziggehouden, het is van belang ook dit te zien.

|290|

VIII

Daaraan heeft Albert Schweitzer toch wel gelijk dat men het zedelijke leven niet funderen kan in een wereldbeschouwing.²²⁰ Neemt men de wereld zoals zij is dan is het onmogelijk haar een zin toe te kennen waarin de doeleinden van het werken van de mens en de mensheid zinvol zouden zijn. Hoe kunnen wij ons dan aan God wijden dan alleen op voorwaarde dat wij aannemen: God is uit de wereld niet te kennen? Is het wonder dat bij zovelen die deze scheiding niet erkennen de zedelijke ernst juist in het gedrang komt? Want heel veel kan in diepste zin ‘natuurlijk’ heten en wordt toch door de wet van God onder kritiek gesteld.

Intussen, heiligheid is méér dan zedelijkheid, gelijk zonde meer is dan overtreding. En – niemand hóeft het te geloven want het is een openbaar geheim! – juist de onredelijk-bezochte doet wat de heilige betaamt. Voor hem is al wat in de wereld geschiedt spoorslag noch verontschuldiging. Vragend staat hij – maar hij weet het niet – in de rechte verhouding tot Degene die in het lot verborgen maar in het gebod openbaar is. En – wat het wonderlijkste is – hij acht zich minder dan anderen opgewassen tegen de eenvoudigste eisen van het goede leven. Hij lijdt aan zijn onvermogen.

Zo er iemand heilig heten kan dan hij die eigen zedelijke gezindheid met achterdocht beziet. Heiligheid is meer dan alle deugden, omdat zij van deugden geen weet meer heeft.

Heiligheid in Bijbelse zin bedoelt positieve noch negatieve zelfverwerkelijking, maar wijst

|291| terug naar een Werk van God dat zich aan de mens voltrekt. Zowel Job de opstandige

²²⁰ In *Kultur und Ethik*, 2. Teil. München: Beck 1926. [51]

als Job in zijn stilgeworden staat doet de naaste geen kwaad. De opstandigheid is immers een vorm van geloof, het stil worden een zegel op datzelfde geloof. Het zelfverweer tegen de verdenking van de vromen kan helaas een farizees trek brengen in de ziel van de aangevochtene. Deze wordt echter, zo ooit, dan door het antwoord-uit-het-onweer uitgewist. De Goedheid van God gebiedt goed te zijn en goed te doen. Dat deze Goedheid in zo vreemde vormen zich aan de mens voordoet heft het gebod niet op, integendeel, dit geschiedt: dat de inhoud van de bekende en geldende wet niet meer kan worden losgemaakt van het heden van de genade, van de levende tegenwoordigheid van Gods spreken. Elifaz noch Elihu (om de beide besten te noemen) zal ons God teruggeven, waar wij in de aanvechting Hem een eeuwigheid lang ontberen. Maar evenmin zullen wij uit reactie op hun morele inquisitie de weg van de gerechtigheid verachten! Wie zich beroept van 'God' op God zal nimmer de eerste kunnen zien als de ware wetgever. Aan wie God Zich openbaart, die wordt de zekerheid van zijn creatuurlijke onmacht tot het verblindend-schone middelpunt van zijn vreugde. Van dat uur aan kan men naar hartenlust moe zijn. En toch zal een Kracht, die in zwakken machtig is, ons onvermoeid doen bezig zijn in goede werken, welke "voor ons voorbereid zijn, opdat wij daarin zouden wandelen" [Ef. 2: 10]. De tijd dat we 'geen tijd hadden' is voorbij.

Misschien is dit de vorm van de *heiligheid* die van ons gevraagd wordt, waartoe enkelen onder ons geroepen en [292] verkoren zijn, dat wij de voorlopige lafenis leren afwijzen en onze diepe wond verder dragen en, als Josephine Butler²²¹, zoeken "een leed te ontmoeten dat gróter is dan het onze", om het in liefde te omvatten. 'Zakelijke'^o heiligheid, áls ze bloeit, heeft een verborgen grond en een verborgen leven, en het is de vrede van God waarin ook wat de vrome wereld ongeloof noemt zijn plaats vindt: "Waarom geeft Gij het leven aan de bitterlijk bedroefden van ziel en hebt hun weg toegemuurd, o waarom hebt Gij hen verlaten, waarom dooft Gij ons kennislicht?" [3: 20]

Dit is een vrede die ook bij de scherpste bewustheid^o en de verste vertwijfeling wordt neergelaten in de harten die geen persoonlijke aanspraken meer hebben, doch kinderlijk, om Godswil naar God vragen, dat Hij voor de hoge vierschaar mocht treden, tot gericht over de 'God' van deze wereld. Het is een vrede die zózeer van de Komst van God alles verwacht dat alle tijd en kracht overblijft voor het nuchtere, strenge werk, naar de eis van de omstandigheden. Het is de vrede van degenen die vreemdelingen en bijwoners werden sinds ze kinderen werden, die de wáre ernst op zich namen sinds ze weer leerden spelen, want ze zijn ervan doordrongen dat de wérkelijke ernst niet in hun bewustzijn rusten kan en dat de ware ernst de wijsheid is, die vráágt en die ondertussen stilletjes doet wat haar hand vindt om te doen. Zij kunnen de treurigheid van hun harten erkennen zonder de genade te krenken, zonder de eeuwige hoop weg te werpen. Boven het 'zedelijke leven' van de aangevochten, de vragende mens wordt een nieuw, vreemd devies gesteld. [293]

"Wir mögen wenn die Leiden uns umnachten,

²²¹ Josephine Butler (1828-1906), Engelse feministe, zette zich vooral in voor het welzijn van prostituées.

^o 'Moderne'

^o waarom heb ik nog steeds geen antwoord

^o het sterkste zelfbewustzijn

Nicht Glück und Ruhm, nur größern Schmerz betrachten.”²²²

Friedrich von Bodelschwingh, die men gerust een protestantse ‘heilige’ kan noemen (een tegenbeeld van Vincentius a Paulo), de man van wiens arbeid voor de epileptici in de wonderbare, door hem gestichte stad-van-leed-en-heil, Bethel geheten, een stroom van zegen over de gehele wereld is uitgegaan, sprak zelden over het verschrikkelijke lot dat hem gewijd heeft tot een nieuwe, onvermoeide kinderlijkheid en kinderlijke onvermoeibaarheid. In Dellwig verloor hij, zelf 38 jaar, binnen twaalf dagen zijn kinderen, alle, een voor een. Wij spreken er hier niet verder van, uit eerbied, ook omdat hij er zelf zo weinig over gesproken heeft. Maar eenmaal zei hij: “In die tijd, toen onze vier kinderen gestorven waren, werd ik gewaar hoe hard God tegen mensen zijn kan... und darüber bin ich barmherzig geworden gegen andere.” Dit “*darüber*” is onvertaalbaar, taalkundig, maar vooral zielkundig onvertaalbaar. Ook dit willen wij niet nader analyseren, hoewel wij in een tijd leven waarin men niet meer kan hopen vele goede verstaanders te vinden, die maar een half woord nodig hebben, waarin men veeleer grof al zijn kaarten open op tafel moet leggen. Desondanks bedwingen wij ons ditmaal en zeggen alleen dit: in dit onredelijke “*darüber*” ligt het hele geheimenis van de heiliging van de aangevochtene. ‘Heiligheid’ is ons niets anders dan deze onvertaalbare zielsgesteldheid, deze kinderlijkheid, vrucht van de vrede die alle vroom verstand te boven gaat.²²³ | 294 |

De mens wordt weer kind, omdat God de Vader de wérkelijke ernst van het leven geheel en al op zich neemt. De waarheid van het mensenleven is dat niet-te-omschrijven midden tussen spel en ernst, dat ons bij echte kinderlijkheid in verrukking brengt.

En dan kan het gebeuren dat het kind spreken gaat over God de Vader. Niet in de geijkte termen en niet opvallend-oorspronkelijk. Niet per se als uit de diepte en niet als een verlostte zonder donker aan zich. Het kan donker zijn en schamel, maar het kan ook zijn

“of ook de stoeische mond verkoos
in spel te wezen en vervoerde
tot hemellachen en beroerde
de diepe dingen moeiteloos.”²²⁴

Zoals het soms was bij Adèle Kamm, de gekwelde longpatiënte, die vanuit haar kamer ‘die Gesellschaft der Herrgottskäferchen’ stichtte en leidde, wier blik zich richtte op de lange vensterrijen van de gevangenis tegenover haar, aan de overzijde, en die een briefwisseling

²²² Slotregels van het gedicht ‘Die Krypte’ van Conrad Ferdinand Meyer. In: *Gedichte*. Leipzig: Haessel 1882, 276.

²²³ Het gaat hier over Friedrich von Bodelschwingh (der Ältere), stichter van de Bethelse inrichtingen (Bielefeld). Hij leefde van 1831 tot 1910 en werd na de dood van zijn vier kinderen (aan difterie) nog eens vader van vier kinderen, onder wie zijn naamgenoot, de latere Rijksbisschop na de machtsovername van de nazi’s in 1933, die vanwege de coup van de Deutsche Christen in juni 1933 aftrad en in het verzet ging.

²²⁴ Uit het gedicht met de beginregel ‘O donker en grootmogend woord’ van J.H. Leopold, In: *Verzen*, tweede bundel. Rotterdam: Brusse 1926, 104.

met de gevangenen daar begon, Adèle Kamm, die heel haar omgeving aanstak met haar oneindig-lieve humor.²²⁵

Leven^o Job en zijn geestelijke zonen en dochteren daar niet eindeloos ver vandaan? Zo zal menigeeen vragen. Waarom? Omdat het smártenkinderen zijn en blijven, zijn het daarom geen kinderen? Zijn ze in elk geval niet zo ver van alle uniform, reglement en vaste route dat, roekeloos, dat kinderhart welhaast doorbreken móet?

Maar klopt er, hoezeer verborgen, nog wel een kinderhart in hen wier wereldbewustzijn zozeer ontwikkeld is? Dat |295| is ook weer een typische vraag van de buitenstaander. Die vindt in zijn kwaliteit van ‘eenvoudige’ eerlijk gezegd al dit vragen reeds daarom bedenkelijk en waarschijnlijk minder echt, omdat het zo bewust is en zo... bewust gezégd. Hij heeft er zich nimmer rekenschap van gegeven dat Job en Jehuda Halevi en Kierkegaard ook bewust zijn en nogal erg... literair. Wanneer zal men toch eindelijk begrijpen dat het er in onze situatie juist op aankomt in en dóór het bewustzijn weer primitief te worden? Waar dat niet begrepen is kwam nog steeds als wraak over de eenvoudigen de tirannie van de instincten terug, het naturalisme en het ongebroken heidendom.

“Hoor toch, en ik zal spreken, ik zal U vragen en onderricht Gij mij, met het gehoor des oors heb ik U gehoord, maar nu ziet U mijn oog, mijn kinderoog” [42: 5].

Alleen door het vragen, waarvan wij immers geloven moeten dat God het *verwacht*, dat de Heilige Geest het tot zijn goddelijke einde leidt, is dit geschied dat het kind zijn oog opslaat en de waterklare ogen van God onverwacht boven het donkere huis ziet staan.

Zie, mét hun uit genade herwonnen kinderlijkheid zullen zij zich weer begeven aan het strand van de mateloos ruisende vragen en als vanzelf anderen meenemen.

En het geruis van die zee dringt door de huizen en door de harten en het ijdele tumult valt stil en tot in de achterkamers van de verzadigden is het grote vlagen te vernemen. En de kinderen drijven het áán, al was het alleen maar om hier en daar een ingezonken oorschelp, een verlept hart óp te richten naar het wezensgeluid van de wereld.

En dan beginnen velen weer te léven, en de ontzetten |296| de diepten, de wrede wonderen,^o de doorborende vreugdepijn worden waarheid en zo wordt de heilige wake weer betrokken,^o en de omtrek komt weer boven van de ware maar steeds miskende godsvrucht, de tekening verschijnt van het geestelijke leven, het zegel van de oprechtheid, het angstig-tedere stempel van de Geest. En de kreet van Job klinkt langs havens en dokken – het openbare geheim van deze tijd, het besef van onze verlatenheid – en door de alkoven van de kleine luiden, door niemand gehoord dan door het bonzende hart zelf, en de hemelen worden bestormd door het heilige ongeduld en stille^o geweldenaars rukken het Rijk met geweld aan hun hart, dat vergaat van honger naar het Einde. Of er heerst de ingetogenheid die zegt: wij weten niet maar juist daarom weten wij ook niet of deze

²²⁵ Adèle Kamm (1885-1911), Zwitserse tbc-patiënte, stichtte een vereniging voor jonge patiënten (de ‘Lieveheersbeestjesclub’) voor onderlinge bemoediging en hulp. Ze werd na haar vroege overlijden een ‘protestantse heilige’ genoemd. Haar boekje *Joyeux dans l’affliction/Fröhlich in Trübsal* (1910) verscheen in het Nederlands als *Blijmoedig in het lijden*. Amsterdam: Tak 1912. [4442]

^o Zijn

^o de gruwelijke wreedheid,

^o door velen betrokken,

^o de

donkere, godverlaten wereld van het heden niet het méést nabij ligt aan de dag van de verlossing. En wij allen [verstaan weer](#) iets van [de vertwijfelde ironie en de lucht van de graven](#) in de psalmen en [het ómslaan van zekerheid naar[°] verlatenheid](#) en van verlatenheid naar zekerheid. En[°] [het wordt zó dat ook het zuchten en zagen van het harmonium op de tamste zondag-achtermiddag aangeraakt](#) kan zijn door deze onrust van het onweer en de plechtige bevingen van de verwachting, en[°] [bezworen door](#) een zuchten, [een hijgen van andere orde](#) dat uit gekwelde en gezegende harten komt. En[°] [de oude woorden van die psalmen ontvangen eindelijk weer](#) iets van [hun eeuwige zin](#). Ze zijn nimmer achterhaald, deze woorden! Geen uitkomst kwam nog dagen die hen deed verouderen. Job en zijn zonen, hetzij door alle tijden, hetzij door alle ruimten heen, hetzij door God ver | 297 | koren tot een eigenaardig kindschap, zij hebben het psalmboek tot brevier, voor alle dagen, tijden en gelegenheden, en zij weten – kinderlijk – ter wereld niets beters dan deze zonderlinge gebeden die op de lippen van een ‘verloste’ niet zouden passen maar die de Heilige Geest hun vóórbidt, de oprechten die verzoend zijn door het Antwoord uit het onweer, maar die bekennen: nóg zijn wij niet verlost! En vragen: wachter, wat is er van de nacht? [Jes. 21: 11] En zuchten: mijn ziel wacht op de Heer, meer dan de wachters op de morgen, de morgen, ach wanneer? [Ps. 130: 6] En die geloven met de moed der wanhoop.

“Doe mij recht o God! en twist Gij mijn twistzaak, bevrijd mij van het ongoedertieren volk; want Gij zijt de God mijner sterkte, waarom verstoot Gij mij dan? waarom ga ik in het zwart vanwege des vijands onderdrukking?” [Ps. 43: 1v.] – “O Here, waarom staat gij van verre, waarom verbergt Gij U in tijden van benauwdheid?” [Ps. 106: 1] – “O God, waarom verstoot Gij in eeuwigheid, waarom zoude uw toorn roken tegen de schapen uwer weide?” [Ps. 74: 1] – “Waarom woeden de heidenen en bedenken de volken ijdelheid?” [Ps. 2: 1] – “Mijn God, ik roep des daags, maar Gij antwoordt niet, en des nachts en ik heb gene stilte, doch Gij zijt heilig, wonende onder de lofzangen Israëls.” [Ps. 22: 3v.]

“Mijn hart smart in het binnenste van mij, en verschrikkingen des doods zijn op mij gevallen, vrees en beving komt mij aan, en gruwen overdekt mij, zodat ik zeg: och, dat mij iemand vleugelen als ener duif gave! ik zou heenvliegen waar ik blijven mocht, ik zou verre wegzwerfen en vernachten in de woestijn; mij aangaande ik zal tot God roepen en de Here zal mijn Losser zijn; | 298 | des avonds en des morgens en des middags zal ik klagen en getier maken en Hij zal mijn stem horen, Hij zal in eeuwigheid niet toelaten, dat de rechtvaardige wankele” [Ps. 55: 5-8, 17v., 23] – “Ruk mij uit het slijk en laat mij niet verzinken, laat de diepte mij niet verslinden en laat de put zijn mond over mij niet toesluiten; de versmaadheid heeft mijn hart gebroken en ik ben zeer zwak; en ik heb gewacht naar medelijden; maar er is geen, en naar vertroosters, maar heb ze niet gevonden, ja zij hebben mij gal tot mijn spijs gegeven en in mijn dorst hebben zij mij edik te drinken gegeven.” [Ps. 69: 15v., 21v.] – “Ik waak en ben geworden als een eenzame mus op het dak, want ik eet as als brood en vermeng mijn drank met tranen, vanwege uw verstoordheid en uw grote toorn, want Gij hebt mij verheven en mij weder nedergeworpen; mijn dagen zijn als een afgaande schaduw

° - in -
 ° in de psalmen en
 ° is en
 ° en

en ik verdor als gras – maar Gij, Here, blijft in eeuwigheid, en uw gedachtenis van geslacht tot geslacht” [Ps. 102: 8, 10-13].

Zo klagen de psalmen. Niet iemand uit het verleden, ten slotte in het geheel geen ik en nog eens ik, dit zijn de psalmen, persoonlijke elegie, verwijd en opgeheven tot een bovenpersoonlijk loflied van de gemeente in het heden. Bovenpersoonlijk! Een wij-besef! En een lied! Dat looft, hoewél het klaagt, want de vrijheid om te vragen, de sanctie op het klagen is het heilige voorrecht van de gemeente, van het arme en ellendige volk dat de Here in een waanwijze wereld heeft doen overblijven. Overal elders in de wereldse en in de religieuze wereld moet een mens het wezenlijke dat in hem leeft smoren. Daar waar Gods verborgenheid zó beleefd wordt dat wij vragen, maar niet wij, hét vraagt in ons, kan antwoord |299| intreden even breed, even omvattend, nee breder, overvloediger en het wordt zó dat wij zingen, maar niet wij, hét zingt in ons. Doch nooit zo dat wij Elifaz, Bildad en Sofar kunnen tegentreden met een vroomheid en een theologie die met die van hen concurreren kan, want wij zien niet en kunnen niet bewijzen dat ons nu alle dingen medewerken ten goede [Rom. 8: 28]. Wij kunnen alleen horen dat een stem – vanwaar? waarheen? – ons zegt, ons bezweert: heden zult gij met Mij in het paradijs zijn [Lk. 23: 43]. Met Mij! Dat is het beslissende, dat gaat dwars door alle ervaring heen, slaat in een tijdloos ogenblik rondom de ganse aarde, stort als een hemelstilte neer op het aangevochten hart, schept de schuchtere tweespraak.

Zie, een laatst houvast, een troost en trots zijn het deel van degenen die zich op geen wijze hebben laten troosten door ‘God’, zij dragen – onmogelijke, voor mensen onmogelijke uitdrukking – “vrolijk hun kruis”.²²⁶ Want ze zijn weer gedoopt tot kinderen die hun dodelijk ernstige leven als een heilig spel volvoeren.^o Zij worden geholpen omdat inderdaad geen helper daar is. Zij worden gedragen omdat geen draagkracht daar is. Zij wórdten geleefd, omdat zij midden in de dood liggen en het gestadige sterven gadeslaan. Zij roepen Abba, Vader, omdat de Geest hen gedreven heeft in de woestijn, waar alle paden van moeder-aarde doodlopen. Och hoevele godzoekers zijn in de loop van de tijden aangegrepen door het verlangen in de woestijn te gaan. Zij zochten de eenzaamheid en de innerlijke onafhankelijkheid. Zij wilden hun zware gedachten ten einde denken en de zware strijd zichzelf te worden, wézenlijk te zijn, ten einde strijden. En |300| de meesten zijn na kortere of langere tijd teruggekeerd om aan de maatschappelijke mensen de schoonheid en vruchtbaarheid van de eenzaamheid te leren. Daaraan werden zij moe en daaraan stierven zij een al te gewone dood. Maar de kinderen van God zoeken de eenzaamheid niet, zij worden erheen gedreven en uit deze eenzaamheid keren zij niet weer, maar zij gaan in één richting dóór tot in het Generzijds van de eenzaamheid. Zij zijn niet als bedelaars die bij de kerkdeur omkeren als zij hun aalmoes hebben ontvangen, maar zij gaan met lege handen binnen in het donkere heiligdom, zij gaan om zo te zeggen tot achterin de apsis en door de wand heen naar buiten. Naar buiten, voorbij de wegen, in het wegenloze. Naar buiten, om niet te verdwalen in zichzelf.

En daar komt de grote eenvoud beslag leggen op hun leven, want het Woord geschiedt tot hen en heeft in heel zijn oneindige actie, bij al de rijkdom van variaties die uit de

²²⁶ Verwijzing naar het klassieke protestantse Avondmaalsformulier.

^o bedrijven.

grondmelodie bloeit,[°] geen andere inhoud dan de volzalige betuiging: “Zie, hier ben Ik” [Ps. 65: 1]. Zou gij daaraan niet genoeg hebben, zou gij naar méér vragen dan naar Immanuël? En dit eenvoudige is hun daarom genoeg omdat het, tegen al het zichtbare in, zich bevestigt, zich levend betoont in duizend doden en tegen de schijn van de verlorenheid óplicht, van ogenblik tot ogenblik. Eén **wijd**[°] geruis, dat blijft: waarom? – één stille stem die niet daarboven gaat of daartegenin, één stille stem die daar dwars doorhéén gaat: “Zie, Ik ben met u”. O, deze stem mag dan zelf gaan vragen en plagen, het is de Stem van de Heer uit het onweer van zijn verborgenheid over dit verbrokkelde leven dat nochtans geen eenheid |301| heeft dan juist die Stem, dat Woord. Het leven is niet eenvoudig maar ingewikkeld, niet een algemeenheid met variaties, maar een onoverzichtelijk geheel van bijzondere onherhaalbare gebeurtenissen – en toch, waar het Woord zich uit dit gegeven leven verheft, daar blijkt het bijzondere van alle bijzonderheden... het álóm-geldige en het ingewikkelde van het ingewikkelde... het eenvoudige. Wie balsturig en kittelorig geworden (en tallozen zijn tegenwoordig mee in het complot tot restauratie van de ‘eenvoudigheid’ en tot ópruiming van de oprechten) zou opstuiven: waartoe dient dit duizendvoudige vragen?, die zou men moeten antwoorden: het is mij opgelegd, het werd mij gegeven om de wáre eenvoud te hervinden. En wie meent dat hij vanzelf al eenvoudig is, die verdient in de meeste gevallen een glimlach en het weerwoord: het is waarachtig zo eenvoudig niet om eenvoudig te zijn! Maar zeker, Goddank! het is mogelijk tot de eenvoud te komen, namelijk dáár waar de eenvoud van het Wóórd op ons hart en leven beslag legt.

Wij raken hier het begrip door Pascal gesmeed: ‘*coeur*’, ‘*raisons de coeur*’. Het ‘hart’ is niet de zetel van het gevoel in tegenstelling met het verstand, het hart hóórt, het is het heldere gehoor. Het staat in verband met een werkelijkheid die ‘evident’ is doch in een andere orde dan de evidentie van de ervaring. Een vol akkoord hoger ligt dit gehoor en deze heldere werkelijkheid. Het “waarom?” verdrinkt niet in de spookachtige stilte tussen hemel en aarde, het wordt opgevangen, het wordt ‘gehoord’. En waar een mens hoort dat dit gehoord is, daar heeft hij reeds méér gehoord dan alleen dit. Het raad |302| sel dat vóór ons lag om op te lossen wordt het geheimenis dat óm ons ligt opdat wij er beloften uit afluisteren. Het ‘hart’ leeft bij een evidentie die eigenlijk presentie is. Buiten het goddelijke Antwoord om weten wij niet wat ons leven is, noch wat onze dood is, noch wie God, noch wie wijzelf zijn. Maar juist voor het ‘hart’ is het Woord nabijheid en het horen gemeenschap. Daarom: het ‘hart’ is geen gevoel in tegenstelling met intellect noch ook een staat van de ziel tegenover een akte van de geest, maar een gehoor voor díe evidentie die presentie is. Vandaar ook een onmiddellijk vatten van de waarde, een toetasten waarin het hart zich vernieuwt: “Als mijn hart opgezwollen was, en ik in mijn nieren geprikkeld was – toen was ik onvernünftig, en wist niets; ...ik zal dan gedurig bij U zijn – in al mijn noden, angst en pijn – U al mijn liefde ‘waardig schatten’ – ...bezwijkt mijn vlees en mijn hart, zo is God de rotssteen mijns harten en mijn deel in eeuwigheid” [Ps. 73: 21vv., 26].

Ja,[°] **dán** komt daar sprake van dat kinderlijke geloof waarnaar het heimwee van zo velen uitgaat en dat zonder woorden weet dat de liefde van God met de uiting[°] en de vorm van

[°] bloeien,
[°] groot
[°] En
[°] aard

onze menselijke liefde niets gemeen heeft en dat toch alles wat wij liefde noemen slechts een flauwe weerschijn is van hetgeen in God liefde heet, want zie, het geweld en de tederheid die wij ervaren (of ook niet ervaren), die in de heerlijke pijn van een heilig vermoeden ons nabij komt en de verten openwerpt (of ook alleen in onze wenende leegte zich doet gevoelen), zie de liefde van God, waarover wij in jaren niet spraken, niet kónden spreken, heeft ons verkoren tot dit eigenaardige kindschap, tot |303| dit heldere gehoor voor het positieve geheim. Het kinderlijke geloof is waarlijk wijs en waarlijk diep wanneer wij het niet als een roof nemen. De kinderlijkheid is de genialiteit van het geloof, zij herkent het eigen zuchten in het zuchten van de creatuur, in het gestrekte verlangen van de schepping haar eigen simpele en hardnekkige vragen. Het geloof van de kinderen is geen 'leer', maar ook geen 'sprong', het is een onverwachte gehoorzaamheid te midden van het vragen. Geen krampachtig waagstuk, maar een stil-worden, doch aldus dat hen *in* de storm een stilte doorwoont. En het is de stilte van die Liefde die hen verkoren heeft, die hen 'gekend' heeft vóór de grondlegging van deze raadselachtige wereld.

Zie, de méns! Hij vraagt, hij wórdt gevraagd.

De afgrond roept tot de afgrond!

Zie de mens! Hij *is* een vraag, hij wórdt tot een antwoord gesteld. Een antwoord waarin God verheerlijkt wordt, waarin Hij zichzelf verheerlijkt.

Daarom moet het dwars tegen elkaar ingaan, daartoe moet het menselijke antwoorden verslonden worden door het halsstarrige vragen, daartoe moet dit vragen op zijn beurt verslonden worden door het goddelijke vragen. Enerzijds: "Waar zijt Gij, o God?" – anderzijds: "Waar waart gij, o, mens? – toen gij nog niet waart?" De menselijke vraag: "O God, verschaf Gij ons recht tegenover 'God'!"

De goddelijke vraag: "O, mens, gord gij nu uw lenden, zo zal Ik u vragen en onderricht gij Mij" [Job 38: 3]. |304|

In het onweer: "Ik ga zwart daarheen, opstaande schreeuw ik in de gemeente" [30: 28].

Onder het Antwoord: "zo heb ik dan verhaald, wat ik niet verstond, dingen, die voor mij te wonderbaar waren, die ik niet wist." [42: 3]

Aan het begin staat de vraag: dient Job God 'om niet'?, aan het eind straalt de ontdekking dat de Verborgene deze mens 'om niet' liefheeft.

Zie aan het eind, de méns, de menselijke mens, de 'mens van God', zie het kind, zie de dageraad!

*"Met het gehoor des oors heb ik U gehoord, maar nu ziet U mijn oog." •

Zie aan het eind bén ik Uw *antwoord* en daarom Uw kind, ben ik Uw kind en daarom Uw antwoord.

En gezegend ben ik omdat mijn hart gehóór werd.

En een zegen werd ik omdat ik tot een teken ben gesteld om bij anderen het oor te wékken.

IX

Het boek Job eindigt met de idylle van Jobs bevredigde bestaan. Hij krijgt alles terug, leeft gelukkig met de zijnen en sterft eindelijk oud en van dagen verzadigd. Wij hebben reeds opgemerkt dat dit slot behoorde tot het oude volksverhaal dat de dichter van de gesprekken

juist niet voldeed, wij hebben aangeduid waarom hij het geheel als raam, als randverhaal toch heeft gehandhaafd en met name waarom hij dit blij-einde bijhield.

Het merkwaardige blijft toch dat de heilige schrijver niet teruggrijpt op de proloog, het gesprek in de aanvang tussen Jehova en de Satan, om deze laatste te doen verklaren dat hij de weddenschap verloren heeft en dat |305| hij nu in de echtheid van Jobs godsvrucht gelooft. Er is geen triomf van God als publiek feit. Er is al evenmin een 'Paradijs' na 'Hel' en 'Vagevuur'. Enkel de áárde, de trouwe aarde en de mens die "de aarde trouw blijft", op hópe dat de geduchte daden van de Heer daar geschieden zullen. Dit *burgerlijke* einde is dus tegelijk *messiaans* en te beschouwen als een vorm van wachten, het geluk is als een gelijkenis van de 'opstanding der doden' en de 'wederoprichting aller dingen'.

Heeft dit ons te midden van al onze onopgeloste vragen misschien iets te zeggen? Is het niet alsof er een bijzonder indringende stem van uitgaat in onze dagen? De krampachtigheid laat áf, wij ontdekken opnieuw het gewone leven. En het gewone leven komt in idyllisch licht. Waar wij als aan een zijden draad hangen boven de afgrond van het Niet wordt het gegevene bijzonder en kan de verwondering dat wij nog zijn die wij zijn en nog hebben wat wij hebben geen einde vinden.

Wie antwoord ontving uit het onweer verkeert in een merkwaardige tussentoestand: als hier-en-nu gezegende ziet hij uit naar de uiteindelijke zegen, met dit omhulde antwoord gezegend vindt hij de kracht om voortaan op te trekken naar het eigenlijke, uiteindelijke Antwoord. Zeker, het voorlopige kan zich op zeer verschillende wijze vorm geven in ons leven. Het kan zijn dat wij als het lijden blijft het vragende leven voortzetten, maar nu gedragen door het geheim van God en omringd door Zijn tekenen. Het kan zijn dat ons vroegere vragen wordt omgeschakeld in een ander vragen: dat wij met achterlating van ons bevinden ons keren naar het leven en |306| zoeken ons leven meer en meer te maken tot een dienst aan de naaste die aangevochten wordt gelijk wij. Het kan zijn dat onze smart zélf, éénmaal in het licht van Gods vrijmacht gesteld, een sprake ontvangt die vol is van een nieuwe nabijheid. Het kan zijn dat wij door het leed nu ingeleid worden tot het geheimenis van de dood, de eigen persoonlijke dood. Het kan zijn dat de Goedheid van God alles overmeestert en dat men voortaan de vergeldingsleer voor een vorm van afval houden moet vanwege een nieuw geestelijk inzicht in de algenoegzaamheid van Christus en dat bij een uitwendige toename van de smarten de innerlijke stilte wast, zózeer dat het de mens een toppunt van óngeloof lijkt ten aanzien van zijn leven aan straf ook maar te dénken.

"De gelovige gaat mis, als hij denkt: dat overkomt mij om mijn zonde. Wie dat zegt heeft zijn gelóóf verloochend en is zijn Middelaar kwijt. Want wat anders is zijn geloof... dan de belijdenis dat Christus Jezus volkomen voldaan heeft voor al zijn zonden van verleden, heden en toekomst... Verkeerde het kind van God nu altijd in een zuivere geloofsstaat, dan zou hij dat gevoel ('t is straf!) niet hebben. Maar dit is helaas niet zo: hij is zo vaak ongelovig. En treft hem dan het lijden, dan staat hij niet in de Middelaar maar denkt met de pelagiaan: dit is voor mijn zonde – verkeert een kind Gods in een onbekeerde toestand en wordt hij door lijden getroffen, dan is dit altijd een vaderlijk kastijden, nooit een rechterlijk straffen."²²⁷

²²⁷ Uit het collegedictaat van Abraham Kuyper over de *Locus de Peccato*. Amsterdam z.n. z.j. (ca. 1900), 110v.

En verkeert hij als bekeerde in de voorhoven van de Heer, dan zal de pijn hem daaruit niet meer kunnen weggagen, [307] hij zal het geheim geheim laten en eenvoudig wachten op meerder licht. Wachten aan deze tedere grens.

Het kan zijn dat dit wachten vol onstuimigheid is, telkens opnieuw als bevestigd van een hartstochtelijk vragen, als bezeten door een verwoede weerzin tegen elke menselijke verklaring.

En ten slotte is ook dit mogelijk dat het hart door dit antwoord uit het onweer tot het allersimpelste en allerhoogste inkeert: tot het roemen van de wérkelijkheid, dat een onweerstaanbaar prijzen van de grondvormen en grondgestalten van het leven, van de aarde en het licht en alle stille dingen in ons begint, niet meer als in de primitieve tijd vóór onze smarten, toen we onze eenzaamheid met dit alles gezelschap wilden verlenen, maar nu heel anders, als gevonden van God, die door Hem voorlopig verwezen zijn naar de aanschouwing van de schepping, in welk doen het dulden van de doodsangst, die vroeger met het diep genieten van de wereld per se gepaard ging, ómslaat in een ongekend vrij-zijn van onszelf.

Maar altijd zal, niet alleen in deze laatste maar ook in de andere levensvormen die wij noemden iets gevonden worden, in meerdere of mindere mate, van een *idyllisch* levensgevoel waarin wij het goede van het leven dat nog bij ons verbleef zien met nieuwe ogen, waarin aan ons, gelijk aan Job, de enkele onuitputtelijke tekenen van Gods trouw worden teruggegeven, zodat ook hier geldt dat niemand verlaten en verloren zal hebben huizen en akkers, broeders en kinderen of hij zal het wederontvangen [Mt. 19: 29], mét de aanvechtingen, en in de toekomstige eeuw het eeuwige leven, zodat de allereerste onverwerkte bestaanszeker [308] heid trouwhartig weerkeert op een ander plan: “Ik ben een kind van God, bemind en tot geluk geschapen”²²⁸, zodat het kinderbed onverstoord ook bij het verval van het leven en het slinken van de krachten doorzingt in onze ziel: “Ik zie met vreugd de dagen lengen, de lieve lente komt, dit jaargetij maakt u en mij, verheugd en blij, komt zingen wij, en welkom nu dit jaargetij.”²²⁹

De ‘Goedheid’ van God heeft het ons aangedaan, de vreemde Goedheid die het al te boven gaat, de Goedheid die duurt tot in eeuwigheid. En al is het dat een grote verlegenheid over ons komt als wij ook maar iets daarvan zouden moeten zeggen, wij zijn met deze verlegenheid niet verlegen maar werpen ook die op God. Want wat is eigenlijk geluk? Iets tussen herinnering en verwachting, iets dat steeds weer verhindert dat herinnering en verwachting ineenvloeien en zo elkaar opheffen, iets dat uit het Niet opstijgt. Zoals de diepe geest altijd treurig is zonder dat hij weet waarom, zo maakt de Geest de kinderen die uit de grote verdrukking komen altijd blijde zonder dat zij daarvan de reden kunnen aangeven. Concreet noch in het algemeen kunnen ze iets overtuigends zeggen. Ze laten zich iets zeggen, ze houden het zich voor gezegd. Dat is heel de grond van hun zonderling idyllische leven: aan uw zijde zullen er duizend vallen en tienduizend aan uw rechterhand, tot u zal het niet genaken [Ps. 91: 7] – hoewel al Gods baren en al Zijn golven over hen heengaan. Er blijft dan een rust over voor het volk van God, het is een óverschot en tegelijk een tóegift, een onderpand. Het is een “smaken van de krachten der toekomstige eeuw” [Hebr. 6: 5].

²²⁸ Beginregels van het gedicht ‘Het kinderlijk geluk’ van Hiëronymus van Alphen (1778). Te vinden in: *Kleine Gedigten voor Kinderen*. Amsterdam: Athenaeum, Polak & Van Gennep 1998, 15.

²²⁹ Uit een 19de-eeuws schoolliedje van G.H. te Veldhuis (+1891), onderwijzer te Borne.

[309] Deze of gene die er iets over hoort verluiden zal vinden dat hier de gemakzucht voedsel vindt en iets murmelen over mystiek en wel ‘valse’ en ‘ongezonde’ mystiek. Maar dit is geen vegeteren. Dit kan het éthische antwoord zijn, de vorm waarin de heiligmaking in de vreze des Heren concreet wordt. De heiliging van de aangevochtenen laat ruimte voor hetgeen bij hen wel het minst te verwachten zou zijn: een verstillig, een dankbaarheid voor de lieve, kleine dingen en voor de schoonheid van het Duifje, van de Kassiageur, van het Poederdoosje.²³⁰

Deze epiloog is tegelijk een proloog, de idylle is profetie. Daarom hindert het niet dat het materiaal waaruit het voorgoed of bij tijden verstilde leven is opgebouwd beseft wordt als ijdel, vergankelijk in zichzelf, klein en schamel. De zin ligt in de profetische strekking. Dit leven blijft dus vol messiaans ongeduld, maar het wordt nu verheimelijkt. Ook ten aanzien hiervan is er een vasten met gezalfd aangezicht [Mt. 6: 16], er is een tijd om de pijn niet te zeer te laten merken en er is een tijd om het blijde ongeduld en de verwachting te omhullen.

Zulk een mens bewoont de afgrond. Daarin is de idylle (!) neergelaten. En het kan anderen (en bij tijden hemzelf) schijnen dat het nog zo kwaad niet is op deze aarde en in deze afgrond best uit te houden. Want het donker is nu veelszins even ‘verborgen’ als eertijds het licht. Zijn ogen worden gehouden dat hij de vreemdheid van het leven niet ziet, maar enkel de vriendschap van de God van zijn leven. Het ondergáán van de Goedheid doet ook het aardse stralen: “Smaakt en ziet, dat de [310] Here... goed is” [Ps. 34: 9]. Zie, deze Goedheid smaakt naar meer! En ‘Poederdoosje’ zelf is als een doos van Pandora. Misschien maakt deze mens in zijn gehechtheid aan de dingen die hem gegund zijn een meer of min *heidense* indruk. Zijn eenvoudig en diep genieten van het schone dat hem gelaten werd wordt door de anderen slechts zelden verstaan in zijn geestelijke betekenis, naar de kracht van zijn getuigenis, naar zijn profetische strekking. Zelden wordt de éénheid verstaan van het woord van de Prediker: “Ga dan heen, eet uw brood met vreugde en drinkt uw wijn van goeder harte, laat uw klederen te allen tijd wit zijn en laat op uw hoofd geen olie ontbreken, geniet het leven met de vrouw, die gij liefhebt, al uwe ijdele dagen, welke God u gegeven heeft onder de zon” [Pred. 9: 7vv.] en het woord van de apostel: “Dit zeg ik, broeders, ...dat de tijd voorts kort is, opdat die vrouwen hebben, zouden zijn als niet hebbende, en die wenen, als niet wenende, en die blijde zijn als niet blijde zijnde en die kopen, als niet bezittende en die deze wereld gebruiken als niet misbruikende, want de gedaante dezer wereld gaat voorbij” (1 Kor. 7: 29v.). Door het lijden en het vragen lós van de wereld, en door het Antwoord dat daar dwars doorheen gaat, gehécht aan de dingen van deze wereld, op hópe, zo is Jobs evenwicht. Daarin is het waarheidselement van het *heidense* levensgevoel gerechtvaardigd en *geheiligd*. Niet zonder aanvechting, steeds in de schaduw van mogelijk nog komende beproeving, maar toch reëel als gave van God in de tussentijd, zonder ‘afdoend’ antwoord, telkens weer gedreven tot de vragen die de oprechte stellen [311] moet en die tot aan de sneeuwgrens van de menselijkheid leiden, en evenwel met warme overtuiging een mens op de aarde en een mens onder de mensen! Verrassend en wonderbaar is toch de

²³⁰ Vertaling van M van de namen van de drie ‘nieuwe’ dochters van Job: Jemima, Kezia en Keren-Hapûch (Job 42: 14). Zie ook voetnoot 167.

schriftuurlijke levenswaarheid: een heiden te wezen kan de vervulling van Gods gebod zijn, in vrijheid en op hope.

Want dat wij léven zullen is de vooronderstelling van alle geboden, is de basis van al ons vragen. En het kan zó worden door de aanvechting dat wij geen gebod meer horen dan alleen het gebod dat wij léven zullen bij de dag, bij het uur, bij het gegevene en argeloos. “En wanneer gij vast, toont geen droevig gezicht, gelijk de geveinsden; maar gij, als gij vast, zalft uw hoofd en wast uw aangezicht” [Mt. 6: 17] – ook wanneer gij u onthouding opleggen moet ten aanzien van de beginselen en zekerheden, van de krachten en de idealen die het leven ‘levenswaard’ maken en die u, vóór het grote leed u bezocht, onontbeerlijk schenen. Er is een geheim aan de dingen, aan de adem die in ons blijft, aan de tijd die verder ruist, aan het zijn-op-zichzelf, afgezien van elke zingeving onzerzijds, is een geheim. En het is dit: dat ook als wij het niet horen alles wat ademt de Here looft [Ps. 150: 6]. Job leeft en erkent de wil-ten-leven omdat God die erkent. Hij weet nu eerst wat leven is nu hij op bijzondere wijze tot schépsel is gestempeld. Wij allen putten ons weten wat leven is uit vergelijking met het leven van mens en dier en plant, maar met dit analogische, dit afgeleide weten kunnen wij niet volstaan. Daaruit dat God ons aanspreekt worden wij met primaire kracht en oorspronkelijkheid overtuigd dat wij léven en daaruit |312| weten wij pas waarlijk wat leven is. Hoe zouden wij dan ook het leven zelf en als zodanig, ondanks alles, niet liefhebben als een openbaring van de verborgenheid? Wonderbaar daar-zijnd ‘naast’... God, uit het niet komend, boven het niet zwevend, ben ik mét alle leven levend, ben ik bezig te leven. Het vragen nu heeft dit weten opgevoerd, Gods antwoorden en Zijn vragen geven daaraan een onuitwisbare kwaliteit van oerwaarheid. Zo is dan de ‘*Bejahung*’ van het leven geïntensiveerd in zulk een mate die wij het heidense levensgevoel daarin bevestigd vinden, gerechtvaardigd en geheiligd. Wij erkennen, wij kunnen en mogen weer erkennen dat het goéd is te willen leven, dat het goed is gelukkig te willen zijn. Dat dit kan en mag behoort mede tot het wezen van de idylle aan het einde van de jobsiade. Het gerechtvaardigde heidendom is een gericht-zijn terug naar het paradijs.

Maar tegelijk wordt de grote ónwaarheid van het heidendom in deze idylle geoordeeld en verdaan, namelijk dat het leven een tragedie zou zijn waarin de held zich hoogstens groot kan houden. De tragische wereldbeschouwing en levenshouding is van de ons bekende mens uit wel het hoogst-denkbare, maar van God uit gezien de eigenlijke rebellie edeler te zijn dan God!

Daarom kent Israël geen echte tragedie, daarom valt het lijden van de Messias buiten de grenzen van de tragedie. Wie het onverstandigerwijs zou willen uitbeelden, zou nooit verder komen dan het... mysteriespel. Christus is de meest vrijmachtige creatie van God, Zijn kruis is de ‘monstrueuze’ zegepraal van de liefde van God.

Ja, Rachel beweent haar kinderen en wil niet getroost zijn, |313| “omdat zij niet zijn” [Jer. 31: 15] – maar ze zijn! zonder vlek of rimpel voor de Troon. Rachel is toch geen Niobe. Onder de Bijbelboeken in al de onderscheidenheid van hun vormen komt geen tragedie vóór, ook dat maakt de Bijbelse geschiedenis tot ‘heilige’, dat is: tot gans-andere geschiedenis. Waar het Antwoord-uit-het-onweer vernomen werd, daar is de tragische held geoordeeld door het kind, de *amor fati* opgeheven in het geloof.

“Der Mensch kann grosz, ein Held im Leiden sein,

Doch göttlich ist er, wenn er *selig* ist.”²³¹

In de Jobsidylle is, boven het tragische uit, gezegd wat meestal vóór en buiten de kennis van het tragische om gezegd wordt, is volgehouden op eeuwige gronden wat meestal zónder grond wordt beweerd, is tot strenge belofte geworden wat meestal gemoedelijk wordt gefantaseerd... dat “het welbehagen des Heren gelukkiglijk zal voortgaan” (Jes. 53: 10). Door de ‘hand’, door de daad, de sprékende daad van Immanuël die antwoord geeft, die antwoord is, een woord dat de waarde van al het gegevene, van al het aardse én opheft én fundeert.

En nog iets gewichtigs is hier te bedenken. In de idylle verheugt zich Job dat God zalig is. De tragische mens meent dat het zalig-zijn van God een argument is tégen Hem en tégen het mensenleven. Maar wie tot de laatste vragen ging en wie onder het Antwoord bezweek, die weet wel anders. En het hoort bij de tussentijdse vrede van de idylle, van dit weten doordrongen en gedrenkt te wezen. Ja, Job gunt God de zaligheid.

Wee ons als er niet Eén zalig zou zijn te midden van alle |314| rampzaligheden, als er niet Eén, onschendbaar, én getuige én rechter én pleiter mag zijn, als er niet Eén boven en binnen alle pijnlijke wording leeft die “het leven heeft in zichzelf”. Wee ons wanneer God de schepping niet áán-kan, wee ons wanneer het denkbaar ware dat de dingen Hem over het hoofd zouden groeien. Wee ons wanneer Hij eerst in óns tot zelfbewustzijn zou ópweken, wee ons wanneer ‘God’ een ander woord is voor het ‘Al’-in-zijn-stijging, wee ons wanneer wij een moment zijn in de kosmische strekking naar een steeds benaderd en nooit bereikt evenwicht. Want dit is de bezegeling van onze verlatenheid, de verheviging van onze eenzaamheid, dit betekent dat het lijden van ons levensjaar, van dit wereldjaar versteent tot eeuwigheid. Dit betekent dat er niet maar een hel is, maar dat het heelal zélf de hel is. En omgekeerd, wel ons als wij met Dmitri Karamasof grond vinden om God te kennen als vreugdevolle wezenheid – “O ja, ik weet wij zullen in ketenen zijn, en wij zullen niet naar onze wil kunnen doen, maar dan in ons grote leed zullen wij opnieuw opstaan tot de vreugde, zonder welke het de mens onmogelijk is om te leven, evenmin als God zonder haar kan zijn, want God geeft de vreugde, dat is Zijn groot privilege... voor een onderaardse dwangarbeider is het onmogelijk zonder God uit te komen, nóg onmogelijker dan voor een gewoon mens. En dan zullen wij, wij gestraften onder de aarde, daar in de schachten van Siberië uit het ingewand der aarde onze God een tragische hymne zingen, van onder de aarde tot onze God, bij Wie de vreugde is.”²³²

|315|

X

Ook zo blijft de idylle toch altijd nog “meer een opluchting dan een oplossing”. Zeker, ze is een vervulling, maar gehouden tegen de achtergrond van de uitéindelijke belofte is deze vervulling geen werkelijke uitkomst te achten. En de Geest drijft opnieuw het vragen aan, ook als het uitwendige wee voorbij is gegaan blijft het “waarom?” bij tijden oprijzen, soms

²³¹ Heinrich von Kleist: *Penthesilea*. Tübingen: Cotta 1808, 96, r. 1696v.

²³² Onbekend uit welke vertaling hier geciteerd wordt.

op een zondige, soms op een rechte wijze, soms middelpuntvliedend en dan weer middelpuntzoekend.

“Schmerzliches Ach und staunendes Oh!
Ueber Warum? und himmlisches... So!”²³³

“Voorwaar, Gij zijt een God, die u verbórgen houdt, de God Israëls, de Héiland” (Jes. 45: 15). Dit samen, als openbaring van de verborgenheid! Maar het primitieve vragen en het elementaire luisteren spreken niet vanzelf, ze zetten zich niet dóór langs lijnen van geleidelijkheid. De traagheid van de geest is wetmatig als de zwaartekracht. De sluier van de wereld is van dichte stof. Om levend te blijven en vragend en luisterend moet telkens het Einde ons tegemoet komen en de aansluipende slaap verdrijven. En zie, ook daarvoor wordt gezorgd.

De *zondag* is ons toebeschikt niet enkel als idyllische onderbreking, als zuiverende pauze te midden van ons leven en streven, maar als een oord-met-uitzicht, als een heilig hooggetijde, waarin al wat ons bevreemdt en kwelt zich strekt naar een belofte die wij weten en toch ook weer in het gegons van de dagen vergeten.

Als de vrome dichter zegt: “Ja toch ik meen dat ik Uw [316] hand – wel speur in het leven – Uw Vaderhand”, dan zal dit door de aangevochten godsvrucht alleréérst worden toegepast op het wonderbare gebeuren van de Sabbatdag. De idylle van de zondag ontként de tragedie. Zij ontkent de tijdloze vrede, maar zij ontkent óók de mogelijkheid van de echte tragedie. Zij rust in het eeuwige welbehagen, dat in ógenblikken gekend wordt en door de ‘dag des Heren’ wordt bezégeld. Ja in deze dag leeft een geheim van onwereldse vrede, terwijl de mens toch juist dán uitgenodigd wordt, ja aangespoord al zijn onvrede saam te brengen en uit te spreiden. Het Woord dat daar heerst is het eigen Woord van de Here (niet een ‘*bath-kol*’), hoewel wat zichtbaar en hoorbaar wordt menselijk is en blijft. Het is een geheim van de aangevochten kinderen dat God in het Wóórd wil aanbeden zijn. Daar is iets te horen wat geen vroom oor verstaan kan, daar wordt gezegd: “Heden is deze schrift in uw oren vervuld” [Lk. 4: 21], daar wordt verstaan wat het inheeft te horen: heden zult gij met Mij in het paradijs zijn. Het hart ademt in de vrijheid van de kinderen van God. Zo is de zondag gesteld als een loofhut in de woestijn, zo wordt ons lafenis gereikt, ofschoon het diepste letsel van ons leven onverlet blijft. Job wordt “geheel oor”, het hart ontwaakt weer en weer tot het vertrouwen van de Geest en het spreekt uit de diepte, zonder een voorwerp van de liefde te noemen, eenvoudig, zwevend, beslist: ik heb lief, ik ben in liefde (Ps. 116: 1). Liefde tot God is een deemoed die zózeer zelfbewust is, zózeer weet wat ze wil dat zij bepaalde vragen niet meer stelt en bepaalde aanspraken niet meer laat gelden. Zij is een [317] heimwee zó groot dat zij reeds vervulling gesmaakt heeft en juist daarom niet meer tot rust te brengen, niet meer te blussen is. Liefde tot God is een vrede, diep genoeg om hoogste rust en hoogste onrust tegelijk in zich te dragen, zij is zózeer een wachten op dé verlossing dat zij op géén gebeurlijkheden, vervullingen, verlostheden behoeft te wachten. In

²³³ Uit de tekst ‘Versuch einer Theodizee’ van Theodor Haecker, het openingshoofdstuk van zijn boek *Schöpfer und Schöpfung*. Leipzig: Jakob Hegner 1934, 76. [4240]

haar niet-weten weet zij reeds van God en als wetend weet zij niet meer van de ijdelheid van ons leven. Zij is de hoogste, geestelijke vrijheid.

Job zit in de kerk als in het hartje van de idylle – “als een, die zijn moeder troost, alzo zal Ik u troosten” [Jes. 66: 13], spreekt de Here. Gezegend mensenkind dat alles zeggen mag en het hoogste horen mag, geborgen in de Sabbat, het enige aardse bed waar een ziel zich strekken kan ten voeten uit. Misschien kan alleen de mens die van vertwijfeling weet de ‘dag des Heren’ recht proeven, zoals ook hij alleen de tedere dingen van deze aarde op de gevoelige schaal van een ten diepste geschokt gemoed kan wegen naar hun waarde.

Het wereld-exil duurt voort en dat is erg, maar het maakt vertwijfeld noch berustend, het is een ‘edel’ leed. Schijnbaar een gezeten burger is Job innerlijk een nomade, schijnbaar een banneling die zich met het vreemde land verzoend heeft is hij op verholen wijze een wachter, een wachter op de morgen, de morgen, ach, wanneer.

De zondag groeten wij, grijpen wij aan als de tussengeschoven idylle, een herinnering aan en een gelijkenis van de ééuwige Sabbat achter de dingen, een voorsmaak en onderpand van de kógende Sabbat der eeuwen. Hij verkondigt dat het verleden niet *onver* |318| *anderlijk* is. Zoals een melodie, de gehéle melodie, de melodie-als-geheel zich altijd nog wijzigen kan, zolang de laatste toon niet is verklonken, zo gaat het leven voort naar het nu naderende uur en naar de uiteindelijke Dag. De melodische lijn buigt af naar *moll* of rijst naar *dur*, breekt neer in de nu volgende maten, die niets dan passagewerk schijnen te bevatten, of ontmoet een verrassend ‘herstellingsteken’, maar zij beweegt zich zó dat nu reeds het verledene een ietsje anders klinkt dan toen het eerst verklonk. Dit is het aardse paradijs, waarvan altijd weer geldt: “De Here zegende Jobs laatste meer dan zijn eerste”.

Maar ook dit ‘paradijs’ is een voorlopiegheid, het is toch slechts dát deel van de *sje’ól* van deze bedeling waar de ‘rechtvaardigen’ de komst van het messiaanse rijk en hun zalige verrijzenis nog altijd verwachten.

Daarom, in de idyllische tussenstrook van ons leven, op de Sabbat vragen wij nog wel – en fel, er is een vragen te midden van de vrede zoals er in de afgescheidenheid van die dag een onverbroken verband ligt met de wereld en haar weedom en een levende betrekking tot de wereld als het veld waarin het Gebod van God ons getroffen heeft, treft en treffen zal.

Vandaar dat de idylle zelf geladen is met spanning en verlangen en deze stilte het incognito vormt van een vaste, fanatieke verwachting. Wel is “de verborgen harmonie veel prachtiger dan de openbare”, maar niets is verborgen opdat het verborgen zou blijven, maar ópdat het in het openbaar zou komen. Daarom houde men God aan Zijn Woord!

Het Antwoord-uit-het-onweer waar het dóórwerkt, en |319| zich bestendigt of waar het zich herhaalt en intenser vernomen wordt, wekt en voedt bij voortduring het messiaanse verlangen.

In de idylle voltrekt zich alzo de tegenstrijdige éénheid van reis en rust, van geluk en gemis. De ‘dag des Heren’ verwijst naar de ‘jongste Dag’ en juist dáárom ook naar de nuchtere alledaagse dag, naar de ‘feestloze helft’ van het leven. En gelijk op het laatste van de Israëlitische openbaringsfeesten, op het Loofhuttenfeest, juist het boek van de heilige scep sis naar liturgisch voorschrift moet worden gelezen, het boek Prediker! (dat de ónaangevochten vrome het meest van alle achter zich meent gelaten te hebben), zo neemt door alle tijden heen Job in het hem voor korter of langer gegunde idyllische bestaan het vragen óp, het vragen van de oprechtheid. Alsof er niets gebeurd was? Nee! juist omdat

er iets gebeurd is dat een oneindige hoop rechtvaardigt.

Leiden wij uit de Job-epiloog uit de idylle te véél af? Hoe kan iemand dat menen wanneer hij verstaat waar de idylle eigenlijk aanvangt, namelijk in het *stil worden* van de aangevochtene! In geestelijke zin begint de idylle waar Job de hand legt op de mond en niet meer uitdagend vragen kan gelijk te voren, maar in een vreemd vertrouwen op het geheim van de ‘Willekeur’ zegt: “Hoor toch, en ik zal spreken, ik zal U vragen en onderricht Gij mij!” Dit stil-worden te midden van het onweer behoort tot de ‘theologische’ deugden, ja meer nog: het is de grónd van deze ‘deugden’. Het is een heenssterven in de verborgenheid van God en schept de ware heldhaftigheid. |320|

Het heroïsche geloof – het is niet uit u, het is Gods gave – gaat gepaard met een verlichting van het verstand om de geheimen van de openbaring te ontvangen als Góds geheimen en het niet-weten als een wakker worden.

De heroïsche hoop gaat hand in hand met het charisma van de vreze, de angstig-tedere eerbiedigheid voor de Here, zij spitst al hopen de oren voor het gebod.

De heroïsche liefde verschijnt niet zonder de gave van de wijsheid die op niets bouwt, omdat zij op het Einde vertrouwt. Deze liefde is een naïef, wijs waagstuk.

Zo ergens dan kan hier gesproken worden van moed en ons voegend naar de hoogste, symboolkrachtige termen van deze tijd, kunnen wij hier van ‘heroïsch’ spreken. Als we dan maar bedenken wat volgens de aangevochtene zelf aan deze moed ten gróndslag ligt, namelijk: het stil-worden onder het Antwoord, die stem uit hem, maar niet van hem: Abba Vader. Vandaar dat zijn moed gans schuilgaat onder een onschijnbaar zwijgen en dat hij zich niet tragisch maar eerder tragikomisch voorkomt, indien hij weer getwist heeft met God. Vandaar anderzijds dat hij al minder de menselijke antwoorden verdraagt en dat hun zekerheid hem nu inderdaad ‘tragisch’ voorkomt, een geestelijke lediggang ten verderve. Dit stil-worden is dus ten slotte veel hartstochtelijker van verwachting dan enig zoeken en streven, protest of opstandigheid. De idylle heeft vensters naar Jeruzalem, en voor die vensters wordt de wacht betrokken.

“Ik zal Gods huis en zegenrijke tempel – Bewonen dag en nacht – En nimmermeer verlaten Aarons drempel – Maar sterven op mijn wacht”,²³⁴ aldus vertaalt Vondel het |321| slot van Psalm 23: “Ik zal in het huis des Heren blijven in lengte van dagen.” Dit is geen juiste, maar een zeer zuivere vertaling, want bezit noch gemis, het uitzien noch de vrede omschrijft de werkelijkheid van het godvruchtige leven. De voorlopig ons gegeven vrede is veeleer zélf een uitzicht, een ‘vervulling’, een voleinding, dat is: een ten-top-voering van de belofte. Zie, er is een einde ook zelfs aan het verkeer in de zegenrijke tempel, en dat niet omdat wij de drempel overschrijden, maar vanwége de komst van het Andere dat deze drempel al naderend teniet doet. En wanneer het vertoeft, ja dan sterven wij om onze wacht. Evenwel, niet aldus is ons heengaan, dat wij, ach, *stérven* op onze wacht, maar zo dat wij, Godlof, sterven op onze *wácht*. Niet in gelatenheid sterven wij, ook niet als wij “van dagen verzadigd” zijn, maar in zwijgend vertrouwen. Dit zijn nog maar uiterste einden van Zijn wegen, een duizeling bevangt ons aan de steile, loodrechte rand van deze oceaan: de dood.

²³⁴ Uit het vierde couplet van ‘D’almachtige is mijn herder en geleide’ van Joost van den Vondel. Gezang 182 (1938), Lied 23a Liedboek (2013).

En bleek zal men ons zien liggen, het stil gezicht bleek als een verlaten strand waarin de rimpels gegrift staan van de eb en de vloed van ons vragen en verwachten, hoog opgewassen eens en weer teruggezonden. En dat Andere, van God, dat zal men aan ons niet kunnen zien, daar het enkel te horen is als een stille boodschap: “een iegelijk, die in Hem gelooft, die zal niet beschaamd worden” [Rom. 10: 11]. Geen weer kon zózeer ón-weer zijn of het vreemde woord dat eruit spreken ging was waarachtig een antwoord, een wederwoord van de algetrouwe Heer van de werelden en Vriend van het hart. Zo belijdt het een ieder die zich bereidt om te sterven op zijn wacht.

Vertalingen:

- Paul Bertie, *Le Poème de Job*. Paris: Rieder 1929.
 L.H.K. Bleeker *Job*. (serie *Tekst en Uitleg*) Groningen: Wolters 1926. [5447]
 Otto Hauser, *Das Buch Hiob*, Berlin: Julius Bard 1909.
 J.J.L. ten Kate: *De Jobeïde. Het boek Job in Nederduitschen dichtform overgebracht en toegelicht*. Leiden: Sijthoff 1865.
 H.Th. Obbink, *De Bijbel* (verkorte uitgave). Amsterdam: Van Looy 1921. [5297]

Uitleggers:

- C.J. Ball, *The Book of Job*. Oxford: Clarendon Press 1922
 Fr. Baumgärtel, *Der Hiobdialog. Aufriß und Deutung*. Stuttgart: Kohlhammer 1933. [4433]
 Fr. Delitzsch, *Das Buch Hiob*. Leipzig: Dörffling & Franke 1864.
 A. Dillmann, *Hiob*. Leipzig: Hirzel 1869.
 B. Duhm, *Das Buch Hiob erklärt*. Freiburg i.B.: Mohr 1897. [4970]
 H. Gunkel, 'Hiob', in: *RGG*, 2. Auflage, 2. Band. Tübingen: Mohr 1928.
 Ed. König, *Das Buch Hiob*. Gütersloh: Bertelsmann 1929.
 E. Sellin, *Das Problem des Hiobbuches*. Leipzig: Deichert 1919.
 H. Torczyner, *Das Buch Hiob*. Berlin/Wien: Löwit 1920.
 A.F.C. Vilmar, in: *Collegium Biblicum* A.T. 4, 1882.
 Wilhelm Vischer, 'Hiob, ein Zeuge Jesu Christi', in: *Zwischen den Zeiten*, 1933.

Stichtelijke werken:

- J.J. Buskes Jr., *Job*. Baarn: Bosch & Keuning 1935.
 K. Dijk, *Lijden en loven*. Kampen: Kok 1924.
 R. Dijkstra, *De aangevochtene en wat hij niet verstond*. Wageningen: Veenman 1929. [4701]
 C. van Gelderen, *De hoofdpunten der zielsgeschiedenis van Job*. Kampen: Kok 1903.
 Fr.L. Godet, *Bijbelstudiën over het Oude Testament*. Amsterdam: Höveker 1882.
 Luis de León, *Exposición del libro de Job*. Madrid (1583).
 Gotthold Schanz, *Warum mir das?* Leipzig: Dörffling & Franke 1914.
 Hans Schmidt, *Hiob – Das Buch vom Sinn des Leidens*. Tübingen: Mohr 1927.
 Gisbertus Voetius, *Geestelijke verlaten*. Oorspronkelijk: *Disputatie van geestelycke verlaten* (1646). [4185]
 J.J. Westerbeek van Eerten, *Van Jobs leven en lijden*. Rotterdam: Libertas 1917.

Enkele boeken die het Jobsprobleem raken:

- Émile Baumann, *Job le Prédestiné*. Paris: Grasset 1922.
 George Bernanos, *Sous le soleil du Satan*. Paris: Plon 1926. Duits (1927) [3236] Nederlands (1934).
 Max Brod, *Heidentum, Judentum, Christentum – Ein Bekenntnisbuch*. 2 Bde. München: Wolff 1922. [4749]
 Fré Dommissie, *Krankzinnigen*. Rotterdam: Brusse 1929. [2516]

²³⁵ Dit zijn de gecombineerde literatuurlijsten van de edities van 1929 en 1936.

Fjodor Dostojewski, *De gebroeders Karamasof* (1880). Nederlands (1913). Russisch (1919). [5558] Duits (1920). [3460/6046]

Frederik van Eeden, *Ellen, een lied van de Smart*. Amsterdam: Versluys 1891. [2086]

Frederik van Eeden, *De broederveete* (oorspr. *De broeders*, 1894). Amsterdam: Versluys 21912. [2087]

Karl Joseph Friedrich, *Die heilige Kummernis*. Berlin: Furche 1926. [4271]

Paul Göhre, *Der unbekannte Gott. Versuch einer Religion des modernen Menschen*. Leipzig: Grunow 1920. [7603]

Jakob Israël de Haan, *Kwatrijnen*. Amsterdam: Van Kampen 1924. [2308]

Albert Helman, *Het Euvel Gods*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar 1932. [2260]

Suzanne Hoffmann-de Visme, *God weet waarom*. Zeist: Ploegsma 1935. [4268]

David Hume, *Dialogues concerning Natural Religion*. London 1779. Duits (1905). [8]

Jens Peter Jacobsen, *Die Pest in Bergamo*. Wien/Hellerau: Avalun Verlag 1922.

Friedrich Jaskowski, *Geheimnisse der Völkerkatastrophen*. Baden: Bühl 1915.

A.J.Th. Jonker, *Het Licht tegemoet* (postuum samengesteld door Ds. J.J. Stam). Rotterdam: Bredée z.j. (1929). [1649]

Franz Kafka, *Die Verwandlung*. (1915) In: *Erzählungen und kleine Prosa*. Berlin: Schocken 1935 (GS 1). [3884]

Franz Kafka, *Der Prozeß*. Berlin: Die Schmiede 1925. [3879]

Franz Kafka, *Das Schloß*. (1922) München: Wolff 1926. [3878]

Immanuel Kant, *Über das Mißlingen aller philosophischen Versuchen in der Theodizee*. In: *Berlinische Monatsschrift*. Berlin: Haude & Spener, Band 18. Heft September 1791, 194–225.

Søren Kierkegaard, *Die Wiederholung (Gjentagelsen)*. Kjøbenhavn: 1843). Duits: Jena: Diederichs 1923. [965/3]

Gottfried Leibniz, *Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*, Amsterdam: Troyel 1710.

Maurice Maeterlinck, *La sagesse et la destinée*. Paris: Charpentier 1899.

Max Maurenbrecher, *Das Leid*. Jena: Diederichs 1912. [4795]

Fritz Mauthner: *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande*. Stuttgart: DVA, deel IV, 1923. [6425]

John Middleton Murry, *Fyodor Dostojefsky, a Critical Study*. London: Secker 1923. [4068]

John Middleton Murry, *To the Unknown God*. London: Cape 1924.

E. Norden, 'Der vierte heraklitische Brief', in: *Beiträge zur Geschichte der griechischen Philosophie*. Coll. JKPh Suppl. 19, 1893, 364-462.

Rudolf Otto, *Das Heilige*. München: Beck 1917. [386]

Rudolf Otto, *Aufsätze das Numinose betreffend*. Gotha: Klotz 1923.

Edu du Perron, *Voor kleine parochie – cahiers van een lezer*. Brussel: Stols 1931. [2622]

Joseph Roth, *Hiob. Roman eines Einfachen Mannes*. Köln: Kiepenheuer 1930. Nederlands, Utrecht: De Haan z.j. (1935).

R.J.W. Rudolph, *Van strak gespannen snaren*. Rotterdam: Donner 1914.

Franz Sardemann, *Schwester Lenchen. Lebensbild einer Schwester, welche ihrer Arme und Füße beraubt, in fast zwölfjähriger Leidenszeit dem Herrn freudig gedient hat*. Stuttgart, Quell 1949.²³⁶

²³⁶ Geen oudere editie van deze brochure bekend.

Carel Scharten en Margo Scharten-Antink, *Het leven van Francesco Campana* I. Amsterdam: Wereldbibliotheek 1924. [2075]

Leo Schestow, *Les Révélation de la Mort*. Paris: Plon 1923.

Leo Schestow, *Potestas Clavium, oder: Die Schlüsselgewalt*. München: Nietzsche-Gesellschaft 1926. [822]

August Strindberg, *Ein Traumspiel*. Zweeds: *Ett Drömspel*. Stockholm: Gernandt 1902. Duits: München: Müller 1913.

Margarete Susman, 'Das Hiobsproblem bei Franz Kafka'. In: *Der Morgen – Monatsschrift der Juden in Deutschland*, vol. 5, Heft 1 (April 1929), 31-49. [4051]

Paul Tillich, *Das Dämonische*. Tübingen: Mohr 1926. [5933]

Miguel de Unamuno, *Das tragische Lebensgefühl*. München: Meyer 1925. [2070]

Miguel de Unamuno, *L'agonie du Christianisme*. Paris: Rieder 1926. [6341]

Voltaire, *Candide ou l'optimisme*. Genève Cramer 1759.

H.G. Wells, *The Undying Fire*. New York: MacMillan 1919.